

ISSN 1829-4286

ՀԱՅԿԱԿԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆՐԱԽ

1
2014

*Հրապարակվում է Երևանի Վ. Բրյուսովի անվան
պետական լեզվա հասարակագիտական
համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

*Հրապարակվում է Հեռանկարային ուսումնասիրությունների և
նախաձեռնությունների կենտրոնի աջակցությամբ*

Խմբագրական խորհուրդ՝

Տիգրան Թորոսյան

քաղաքական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ
(գլխավոր խմբագիր)

Ալեքսանդր Աբրահամյան

քաղաքական գիտությունների դոկտոր,

Յուրի Գասպարյան

Ռազմական ակադեմիա, Սլովակիա

Լևոն Զեքիեան

սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ

փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր,
Վատիկանի արևելագիտության ինստիտուտ,
Իտալիա

Կառլեն Միրումյան

փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր,
ԵՊՀ

Տատյանա Շակլեինա

քաղաքական գիտությունների դոկտոր, ՄՄՀՊՀ,
Ռուսաստան

Լևոն Շիրինյան

քաղաքական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ

Ռայներ Շուլց

պատմական գիտությունների դոկտոր, Հասքսի
համալսարան, Մեծ Բրիտանիա

Սերջիու Չեկակ

Միջազգային հետազոտությունների ռումինական
ինստիտուտի նախագահ, Ռումինիա

Ալբերտ Ստեփանյան

պատմական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ

Անահիտ Տեր-Մինասյան

պատմական գիտությունների դոկտոր, ԻՆԱԼԿՕ,
Ֆրանսիա

Աննա Օհանյան

քաղաքական գիտությունների դոկտոր,
Սթոունհիլի քոլեջ, ԱՄՆ

Անգլերեն տարբերակի խմբագիր՝ Ադամ Ռեյնոլդս:

ISSN 1829-4286

© Հեռանկարային ուսումնասիրությունների
և նախաձեռնությունների կենտրոն, 2014

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նպատակներ և խնդիրներ 4

ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏՐԱՆՍՖՈՐՄԱՅԻԱ

Տիգրան Թորոսյան

Հասարակական գիտությունների և այդ ոլորտում բարձրագույն կրթության հիմնախնդիրների առանձնահատկություններն ու լուծման հնարավորությունները հետխորհրդային երկրներում 5

Տիգրան Թորոսյան, Հայկ Սուքիասյան

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երեք փուլերը, երեք խմբերը և երեք հարացույցները 20

Լուսինե Պողոսյան

Բազմակուսակցական համակարգի ինստիտուցիոնալիզացիայի առանձնահատկությունները հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրներում 34

Էմիլ Օրդուխանյան

Ընտրական մշակույթը Հայաստանի ընտրական գործընթացներում 56

Բենջամին Բառնարդ

Տնտեսությունն ընդդեմ բնապահպանության. մարդու իրավունքների հետանկարները Թեղուտի պղնձարդյունաբերության ենթատեքստում 72

ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԱՎԱՐԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ

Աղավնի Հարությունյան

«Արաբական գարուն» իբրև նոր մարտահրավեր և նոր հնարավորություն Չինաստանի մերձավորարևելյան քաղաքականության համար 94

Արամ Թերզյան

Եվրամիության էներգետիկ քաղաքականության նորմատիվ և քաղաքական չափումները. Հարավային Կովկասի դեպքը 124

Գրիգոր Արշակյան

Թուրք-վրացական հարաբերությունները Հարավային Կովկասի աշխարհաքաղաքական նոր իրողությունների պայմաններում 137

ՆՊԱՏԱԿՆԵՐ ԵՎ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

«Հայկական քաղաքագիտական հանդեսը» քաղաքագիտական և քաղաքագիտությանն առնչվող միջգիտակարգային հետազոտությունների արդյունքներ ներկայացնող գրախոսվող գիտական հանդես է: Հանդեսում հրապարակվող հոդվածների հիմնական ուղղություններն են՝

- Հետխորհրդային տրանսֆորմացիա. քաղաքագիտական և միջգիտակարգային հիմնախնդիրները,
- Նոր աշխարհակարգի ձևավորման գործընթացը և Հարավային Կովկասում աշխարհաքաղաքական մրցակցության հիմնախնդիրները,
- Հակամարտությունների կարգավորումը և լուծումը,
- Պետական կառավարում. ժողովրդավարացման դժվարությունները և հեռանկարները,
- Միջազգային հարաբերությունների հիմնախնդիրները և հաշտեցման գործընթացները,
- Ինքնության պահպանման և միջազգային ինտեգրման զարգացման դիլեման,
- Հայրենիք-սփյուռք փոխշահավետ հարաբերությունների ձևավորման հնարավորություններն ու խոչընդոտները:

Տպագրության են ընդունվում այլ հանդեսներում չտպագրված (օրիգինալ), գիտական նորույթ ունեցող հոդվածներ՝ հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն լեզուներով:

Խմբագրության հասցեն՝ Երևան, Թումանյան 42, ԵՊԼՀ, սենյակ 202

Հեռախոս՝ 530272-208

E-mail: t.tigran@yahoo.com

ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏՐԱՆՍՖՈՐՄԱՑԻԱ

Հասարակական գիտությունների և այդ ոլորտում բարձրագույն կրթության հիմնախնդիրների առանձնահատկություններն ու լուծման հնարավորությունները հետխորհրդային երկրներում

ՏԻԳՐԱՆ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի մարդու իրավունքների, ժողովրդավարության և եվրոպագիտության ամբիոն, ԵՊՀ

Ստացված է 03.05.2013

Ընդունված է 06.07.2013

Հոդվածում դիտարկվում են հետխորհրդային երկրներում քաղաքական գիտությունների և այդ ոլորտում բարձրագույն կրթության զարգացման բարդություններն ու հիմնախնդիրները: Ժամանակակից հեղազոտական համալսարանների ձևավորման համար անհրաժեշտ պայմանների ու հետխորհրդային երկրների մարդկային ու ֆինանսական ռեսուրսների համեմատական վերլուծությունը վկայում է, որ այդ երկրներում նման համալսարանների ստեղծումը հնարավոր չէ հատկապես հասարակական գիտությունների ոլորտում: Այդուհանդերձ, հոդվածում առաջարկվող հայեցակարգի կիրառումը հնարավորություն կտա հաղթահարել այդ ոլորտում առկա հիմնախնդիրները և հիմքեր ստեղծել հեղազայում հեղազոտական համալսարանների ձևավորման համար:

Բանալի բառեր

Հասարակական գիտություններ, հետխորհրդային տրանսֆորմացիա, բարձրագույն կրթություն, հետազոտական համալսարան, հայեցակարգ

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո հետխորհրդային երկրների զարգացման վերաբերյալ անցած դարի 90-ականների սկզբին տրվող գնահատականները խիստ լավատեսական էին: Դրանք դիտվում էին ժողովրդավարացման երրորդ ավիքի շրջանակներում: Համարվում էր, որ բոլոր երկրներում հաստատվելու են ժողովրդավարական վարչակարգեր¹, որոնք ապահովելու են այդ երկրների բնականոն

¹ **Huntington S.**, The Third Wave: Democratization in the Late Twentyeth Century. Norman and London, University of Oklahoma Press, 1991.

զարգացումը: Սակայն հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ առկա է աննախադեպ և չափազանց բարդ գործընթաց, քանի որ փուլովել էին բոլոր համակարգերը՝ քաղաքական, տնտեսական, գիտական, կրթական, սոցիալական և այլն, և պետք էր ձևավորել միանգամայն այլ բովանդակություն ունեցող նորերը: Ամենաբարդ խնդիրը, թերևս, վերաբերում էր կրթության և գիտության փոխկապակցված ոլորտներին: Այն ուներ երկակի բնույթ: Նախ, պահանջվում էր ոլորտների կառուցվածքային տրանսֆորմացիա՝ դրանք համադրելի դարձնելով արևմտյան կառույցներին ու գործընթացներին, քանի որ ԽՍՀՄ-ի և նրա ազդեցության ներքո գտնվող տարածքում գործում էր գիտակրթական մի համակարգ, որը սկզբունքորեն տարբերվում էր արևմտյանից: Միաժամանակ, անհրաժեշտ էր այդ ոլորտների գործունեության շնորհիվ պատրաստել նոր գիտելիքներ ու հմտություններ ունեցող մասնագետներ մյուս ոլորտների վերափոխման համար: Դա նշանակում էր, որ եթե բնական գիտությունների ոլորտներում հնարավոր էր սահմանափակվել կառուցվածքային և ընթացակարգային տրանսֆորմացիայով, ապա հասարակական գիտությունների ոլորտում պահանջվում էր նաև բովանդակային տրանսֆորմացիա, քանի որ խորհրդային տարիներին գաղափարական դրդապատճառներով այդ ոլորտների ներկայացուցիչները գործնականում անհաղորդ էին Արևմուտքում առկա համակարգերին, տեսություններին և ուսումնասիրություններին: Մինչդեռ համակարգային խնդիրների առկայության պարագայում բացառիկ նշանակություն ունեն գիտելիքն ու իրավիճակի ուսումնասիրության և զարգացումների կանխատեսման գիտական գործիքները: Հետևաբար կրթության և գիտության ոլորտներում առկա հիմնախնդիրները ոչ միայն խոչընդոտում են այդ ոլորտների զարգացմանն, այլև լրջորեն բարդացնում են նաև մյուս ոլորտներում առկա հիմնախնդիրների լուծումը: Ստեղծվել է արատավոր փակ շրջան: Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրներում հասարակական գիտությունների ոլորտում մասնագետների խիստ սակավությունը (մի քանի այլ գործոնների հետ, որոնք կներկայացվեն ստորև) հնարավորություն չի տալիս ապահովել այդ ոլորտում բարձրակարգ բարձրագույն կրթություն, իսկ դա իր հերթին հնարավորություն չի տալիս պատրաստել անհրաժեշտ թվով բարձրակարգ մասնագետներ՝ ապահովելով թե հասարակական գիտությունների, մասնավորապես, քաղաքագիտության, թե երկրի

զարգացում: Միաժամանակ, այդ երկրներում տնտեսական ոչ բարվոք վիճակը, հետևաբար և ֆինանսական սահմանափակ միջոցները հնարավորություն չեն տալիս այդ ոլորտում ներգրավել անհրաժեշտ թվով օտարերկրյա բարձրակարգ մասնագետների: Հոդվածում առաջարկվող հայեցակարգի կիրառումը հնարավորություն կտա հաղթահարել սուղ մարդկային և ֆինանսական ռեսուրսներով պայմանավորված բարդ իրավիճակը:

Բարձրագույն կրթության զարգացման արդի միտումները

Գիտելիքը, որը վերջին շրջանում ապահովում է հիմնարար մրցակցային առավելություններ նրանց համար, ովքեր կարողանում են այն օգտագործել արագ և արդյունավետ, ավելի ու ավելի է դառնում պետության կայուն զարգացման գրավական²: Ակադեմիական ոլորտը՝ գիտության և կրթության համակարգը, որը նախ և առաջ կենտրոնացված է համալսարաններում, այնպիսի ընդգրկուն ազդեցություն է ձեռք բերել տնտեսության և հասարակության վրա, որ վերջին տարիներին ակտիվորեն կարծիքներ են արտահայտվում, որ մարդկությունը թևակոխել է զարգացման նոր փուլ՝ «ակադեմիական կապիտալիզմ» անվանումով³: Ընդ որում, իրենց արդյունավետությամբ հատկապես աչքի են ընկնում հետազոտական համալսարանները, որոնց կատարելագործման ուղղությամբ վերջին տասնամյակում ակտիվ փորձեր են արվում ոչ միայն Արևմուտքում⁴, այլև Ասիայում և Լատինական

---

² Building Knowledge Economies: Opportunities and Challenges for EU Accession Countries. N.Y., 2002, pp. 4-6.

³ **Slaughter Sh. and Rhoades G.**, Academic Capitalism and the New Economy. Markets, State, and Higher Education. Baltimor and London, 2004.

⁴ **Baker D.**, Mass Higher Education and the Super Research University: Symbiotic Trends and Future Scenarios, *Graduate Education 2020*, Washington, DC: Council of Graduate Schools. 2007; **Levin H.M., Jeong, D. and Ou, D.**, What is a World Class University? Presentation at the Comparative and International Education Society, Honolulu, 16 March, 2006.

Ամերիկայում⁵: Դրանց շարքում առավել հաջողվածներից է Նոր գլոբալ մոդելը (EGM)⁶, որի հիմնական բնութագրերն են հետևյալները.

- այդ համալսարաններն իենց առաքելությունը տեսնում են ազգ-պետության սահմանների հաղթահարման, գլոբալ հեռանկարում դաստիարակության և գիտելիքների սահմաններն առաջ մղելու մեջ,
- այդ ինստիտուտները միտված են ավելի ինտենսիվ հետազոտությունների՝ գիտական մեթոդների կիրառմամբ,
- պրոֆեսորադասախոսական անձնակազմը, որպես նոր գիտելիք արտադրող, ստանում է նոր դերակատարություն՝ անկախ հետազոտողի ավանդական մոդելից անցնելով միջդիսցիպլինար և միջազգային գործընկերության հետազոտություններով զբաղվող թիմի անդամի,
- քանի որ գիտահետազոտական հիմնարկները չափազանց թանկարժեք են, այդ համալսարանները դուրս են գալիս պետական աջակցության և ուսանողների կրթավճարների շրջանակներից և ընդլայնում են իրենց ֆինանսական մուտքերն ի հաշիվ ընկերությունների ու մասնավոր դոնորների աջակցության, մրցութային դրամաշնորհների և ոչ առևտրային ձեռնարկությունների ստեղծման,
- համալսարանների, կառավարությունների և ընկերությունների միջև ստեղծվում են նոր հարաբերություններ տնտեսական զարգացման և հասարակության բարօրության համար գիտելիքների ստացման նպատակով,
- այդ համալսարանները որդեգրում են ռազմավարություն ամբողջ աշխարհում ուսանողների, դասավանդողների ու կառավարիչների շարքերի համալրման նպատակով,
- այդ հաստատությունների հետազոտությունների ներքին բարդությունն ավելի մեծ է, դրանք ուղղված են միջդիսցիպլինար

⁵ **Altbach P.G. and Balan J., (eds.)** World Class Worldwide: Transforming Research Universities in Asia and Latin America, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press. 2007.

⁶ **Mohrman K., Ma W., Baker D.,** The Research University in Transition: The Emerging Global Model. *Higher Education Policy*. 2008, No 21, pp. 5-27.

Abbott A., Chaos of Disciplines, Chicago, IL: University of Chicago Press. 2001.

խնդիրների լուծմանը, ուսանողների կրթական ծրագրերում հետազոտական տարրերի ներգրավմանը,

- համալսարանները մասնակցում են միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպությունների և մի քանի կառավարական կազմակերպությունների հետ համատեղ ուսումնասիրությունների, ուսանողների և դասախոսների շարժունակության և միջազգային մակարդակով շփման աջակցության ծրագրերի:

Նման համալսարաններում կատարվող գիտական հետազոտությունների բարձր մակարդակը զգալիորեն մեծացնում է ուսումնական դասընթացների դասավանդման որակը, ինչը հնարավորություն է տալիս բակալավրիատի ավագ կուրսերի և մագիստրատուրայի ուսանողներին ներգրավել գիտական ուսումնասիրությունների մեջ՝ որպես պրոֆեսորների օգնականներ: Մեկ ուսումնական հաստատությունում գիտական ուսումնասիրությունների և կրթության համադրումը մի կողմից զգալիորեն բարձրացնում է կրթական գործընթացի մակարդակն ու արդյունավետությունը, մյուս կողմից ընդլայնում է հետազոտությունների իրականացման համար անհրաժեշտ ֆինանսական և կադրային հնարավորությունները⁷: Մինչդեռ, հետխորհրդային տարածքում ոչ միայն դեռևս հաղթահարված չէ գիտության և կրթության ճգնաժամն⁸, այլև հատկապես ծանր է վիճակը հասարակական գիտությունների ոլորտում: Այն դեպքում, երբ տևական ժամանակահատված է, ինչ հասարակական և հումանիտար գիտությունների հատուկ կարևորությունը շարունակաբար ընդգծվում է ինչպես Միացյալ Նահանգների և այլ առաջատար երկրների ռազմավարական ծրագրերում, այնպես էլ ոլորտին ուղղակիորեն առնչվող միջազգային կազմակերպությունների զեկույցներում⁹: Իհարկե,

⁷ Кочетков Г. Б., Супян В. Б., Американские исследовательские университеты: взгляд из России. *США*Канада*, 2009, 3, 53-66.

⁸ Супян В. Б., Наука и образование в США: главные приоритеты развития в "экономике знаний". *США*Канада*, 2008, 3, 23-34.

⁹ USA Strategy Plan on Humanities.

Social Sciences and Humanities Research Council. Strategic Plan 2006-2011. Canada. www.dsp-psd.pwgsc.gc.ca/Collection/CR22-42-2006E.pdf

Strategic Plan 2009-2012. Research Council for the Humanities, Arts and Social Sciences. Australia.

հետխորհրդային տարածքում ստեղծված իրավիճակն ունի թե օբյեկտիվ, թե սուբյեկտիվ պատճառներ:

Հիմնախնդիրները և դրանց լուծման բարդությունները

ԽՍՀՄ-ում տնտեսագիտության, իրավագիտության և մի շարք այլ հասարակական գիտությունների գաղափարական խիստ բևեռացվածության պատճառով խորհրդային ժամանակաշրջանում կուտակված փորձն ու գիտելիքները կիրառում չունեցան նորանկախ երկրներում: Ավելին, այդ ոլորտի հին մասնագետները, որոնք շարունակում են գործել, հաճախ ամենամեծ խոչընդոտներն են ստեղծում այդ ոլորտում նոր սերնդի գիտնականների ձևավորման ճանապարհին: Թվում էր, թե ավելի հեշտ կլինի քաղաքագիտության պարագայում, քանի որ ԽՍՀՄ-ում որպես գիտություն այն ճանաչվեց միայն 1989թ.: Մինչ այդ հասարակական, քաղաքական խնդիրների լուծման միակ տեսական հիմքն էր համարվում «գիտական կոմունիզմը»¹⁰: Սակայն այս ասպարեզն արագորեն հայտնվեց այն գիտաճյուղերի ներկայացուցիչների ազդեցության ներքո, որոնց կարիքն այլևս չկար (գիտական կոմունիզմ, ԽՄԿԿ պատմություն և այլն): Միաժամանակ, առկա էր նախկին խորհրդային տարածքում հասարակական գիտությունների ճգնաժամի ևս մի քանի լուրջ պատճառ: Առաջինը պայմանավորված էր նրանով, որ հասարակական գիտությունների ոլորտում ժամանակի պահանջներին համապատասխանող գիտնականների խիստ պակասը պատճառ է ոչ միայն շատ ցածր գիտական արդյունքների (խիստ սակավ են միջազգային պահանջների բավարարող մենագրությունները, գրախոսվող հանդեսներում տպագրվող հոդվածները և այլն) անգամ

Social Sciences and Humanities – An Overview. Survey among Social Sciences and Humanities Researchers in Austria, Belgium, France, Germany, Israel, Netherlands, Poland, Sweden, United Kingdom and participant of EU FP 5 and 6. www.iccr-international.org/ssh-futures/literature.html

The Future of the Social Sciences and Humanities. Final International Conference, 22-23 October, 2009, Brussels, Belgium. www.iccr-international.org/...futures/.../2009-10-22_23-Programme.pdf

International Social Science Council, World Social Science Report 2010, Knowledge Divides (UNESCO).

www.unesdoc.unesco.org/images/0018/001883/188333.pdf

¹⁰ **Воробьев Д.М.**, Политология в СССР: формирование и развитие научного сообщества. *Полис*, 2004, 4, 169-178.

երկրի համար կենսական նշանակություն ունեցող խնդիրների վերաբերյալ, այլև համալսարանների պրոֆեսորադասախոսական պատշաճ կազմի ձևավորման լուրջ խոչընդոտի, հետևաբար և նոր մասնագետների պատրաստման միջոցով իրավիճակի բարելավման խիստ սահմանափակ հնարավորության: Երկրորդ, եթե խորհրդային տարիներին այդ ոլորտի մասնագետներից միայն ընտրյալների համար էին մատչելի արևմտյան հրատարակությունները¹¹, ապա ԽՍՀՄ փլուզումից հետո դրանք շատերի համար անհասանելի էին, քանի որ հասկանալի պատճառներով նրանք չէին տիրապետում անգլերենին, որով հրատարակվում է մասնագիտական գրականության առյուծի բաժինը: Երրորդ, կենսամակարդակի կտրուկ անկման և կրթության ու գիտության ոլորտում խիստ ցածր վարձատրության հետևանքով ոլորտը կորցրել էր գրավչությունը խոստումնալից երիտասարդների համար: Չորրորդ, խորհրդային բարձրագույն կրթական համակարգից հրաժարումն ու արևմտյան համակարգին անցումն՝ առանց վերջինիս համակողմանի ուսումնասիրության, հանգեցրեց «հետխորհրդային» կրթական համակարգի ձևավորմանը՝ որպես մի կողմ նետված հին և չյուրացված նորի անճոռնի հիբրիդ, և իրական գիտությանն անհաղորդ «տեղային գիտության» ձևավորմանը (չգրախոսվող հոդվածներ, գրագողությամբ կազմված ատենախոսություններ և դրանք հաստատող ոչ մասնագիտական խորհուրդներ, և այլն): Եվ դա պատահական չէ, քանի որ խորհրդային, իսկ հետո՝ ռուսական կրթական համակարգը գոյություն ուներ և շարունակում է գոյություն ունենալ ամերիկյան և եվրոպական կրթական համակարգերից մեկուսի¹²: Չնայած առանձին տարբերություններին, այս իրավիճակը բնորոշ է նախկին խորհրդային տարածքի գրեթե բոլոր երկրներին: Ավելին, թեև ի տարբերություն այդ երկրների, 2004թ. Եվրամիությանն անդամակցած Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի երկրներում (Չեխիա, Լեհաստան, Հունգարիա, Սլովենիա, Սլովակիա, Լիտվա, Լատվիա, Էստոնիա) ոլորտի կարգավորման մեխանիզմների բարեփոխման դրական ազդեցությունն ակնհայտ է, սակայն բովանդակային հիմնախնդիրները դեռևս մնում են

¹¹ **Chiva C.**, Political science in post-communist Romania, *European Political Science*, 2007, 6, 24-32.

¹² **O'Connor T.E.**, Russian Higher Education: in comparison USA. *Pro et Contra*, 2010, 3, 72-80.

չլուծված¹³: Նույնն է իրավիճակը նաև մեկ այլ մեխանիզմի հետ կապված, որը հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի առաջին փուլում համարվում էր համադարման շատ խնդիրների համար: Խոսքն ազատականացման և մասնավոր հատվածի զարգացման մասին է: Երկու տասնամյակի փորձը վկայում է, որ թեև ազատականացումն ու մասնավոր համալսարանների ստեղծումն անհրաժեշտ էին և օգտակար եղան գիտակրթական համակարգի զարգացման համար, սակայն հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրների համար հիմնարար նշանակություն ունեցող որակյալ բարձրագույն կրթության և հետազոտությունների ապահովման հարցը մնում է չլուծված¹⁴:

Խնդրի լուծման հնարավորությունները

Ամերիկյան և ռուսական բարձրագույն կրթական համակարգերին քաջաձանոթ Թ. Օ'Քոննորը հետխորհրդային տարածքում կրթության և գիտության արդիականացման նպատակով առաջին հերթին առաջարկում է ամուր կազմակերպական կապ հաստատել կրթության և գիտության միջև, ստեղծել իրական հետազոտական համալսարաններ և անցնել միասնական միջազգային ստանդարտների, ապահովել ակադեմիական ազատություն¹⁵: Հետխորհրդային երկրներում առկա իրավիճակի տեսակետից հատկապես ուշագրավ է, որ ըստ Ալտբախի և Բալանի¹⁶, ակադեմիական ազատությունը կարևոր նշանակություն ունի հատկապես քաղաքական և սոցիալական բնույթի գիտական ուսումնասիրությունների մշակույթի ձևավորման համար: Միաժամանակ, հետազոտական համալսարանների պրոֆեսորներն ավելի հաճախ, քան այլ գիտնականներ, ցանկալի են որպես «իրապարակային ինտելեկտուալներ»: Իհարկե, Օ'Քոննորի գաղափարը միանգամայն տրամաբանական է՝ Արևմուտքում ազգային հետազոտական համալսարանները երկրի և հասարակության տնտեսական և սոցիալական զարգացման առանցքային շարժիչ գործոններն են¹⁷ և

¹³ Galbraith K., Towards Quality Private Higher Education in Central and Eastern Europe, *Higher Education in Europe*, 2003, 4, 540-558.

¹⁴ Galbraith K., ...

¹⁵ O'Connor T.E., ...

¹⁶ Altbach P.G. and Balan J. (eds.), ...

¹⁷ O'Connor T.E., ...

հետխորհրդային երկրներում նման համալսարանների առկայությունը ոչ միայն ճգնաժամից դուրս կբերի կրթությունն ու գիտությունն, այլև հիմնավոր լուծումներ կառաջարկի այլ բարդ իրավիճակները հաղթահարելու համար: Սակայն ակնհայտ է, որ իրավիճակը ոչ միայն ճգնաժամային է և կարոտ հնարավորինս արագ շտկման, այլև հիմնախնդիրը բազմագործոն է ու խիստ բարդ: Ըստ Չիվայի¹⁸, հասարակական գիտությունների և, մասնավորապես, քաղաքագիտության վիճակը հետկոմունիստական երկրներում պայմանավորված է երեք գործոններով՝

- կրթական և հետազոտական ծրագրերում ինովացիոն մեթոդների սակավ կիրառում,
- անբավարար պետական ներդրումներ կրթությունում,
- գիտահետազոտական գործունեության թույլ ֆինանսական աջակցություն:

Առաջին գործոնը պայմանավորված է ոլորտում բարձրակարգ մարդկային ռեսուրսների խիստ պակասով: Հատկապես մեծ է արդի լավագույն համալսարաններում կիրառվող կրթական ու գիտական ծրագրերին և ընթացակարգերին լավատեղյակ սակավաթիվ մասնագետների ներուժի համադրման կարիքը: Ինչ վերաբերում է երկրորդ և երրորդ՝ ֆինանսական գործոններին, ապա այդ խնդիրների լուծումն ավելի մեծ դժվարությունների հետ է կապված: Բոլոր այդ երկրներում գիտության և կրթության ֆինանսավորումը հետխորհրդային շրջանում էապես կրճատվեց: Հետագայում դրա ծավալներն աճեցին, սակայն մնում են ցածր: Հետազոտական համալսարանները միշտ էլ եղել են թանկարժեք, իսկ միջազգային մրցակցության նոր պահանջները հանգեցնում են գիտական հետազոտությունների վրա ծախսերի նոր մակարդակի, ինչը տասը տարի առաջ անպատկերացելի էր: Օրինակ, ըստ Դ. Ուորդի¹⁹, հետազոտական համալսարանների միջին տարեկան բյուջեն 1.5 մլրդ ԱՄՆ դոլար է: Բայց, անգամ ամենահարուստ երկրներում բարձրակարգ ծրագրերի աջակցությունը շատ ուղղություններով բարդ խնդիր է²⁰: Հետկոմունիստական երկրների համար այն առավել ևս բարդ

¹⁸ Chiva C., ...

¹⁹ Ward D., 'Universities as Global Institutions', Speech at the University of Manchester, 19 October, 2005.

²⁰ Mohrman K., Ma W., Baker D., The Research University in Transition: The Emerging Global Model. *Higher Education Policy*. 2008, 21, 5-27.

է: Անգամ այդ երկրների մեջ իր ֆինանսատնտեսական հնարավորություններով ու ներուժով առանձնացող Ռուսաստանի համար: Այդ երկրում ձևավորվել է ընդամենը երեք հետազոտական համալսարան՝ Ռուսական տնտեսագիտական դպրոցը, Անկախ մոսկովյան համալսարանը և Սանկտ-Պետերբուրգի եվրոպական համալսարանը²¹: Ընդ որում, վերջինս 2000-ականներին լուրջ բարդությունների բախվեց քաղաքական նկատառումներով: Կարող է թվալ, որ Ռուսաստանում խնդրի լուծման այլ հնարավորություն ևս կա՝ պայմանավորված պատկառելի մասնավոր կապիտալի առկայությամբ: Հայտնի է երկու նման փորձ, երբ երկու ռուս միլիարդատերեր երկու տարբեր համալսարաններում մոտ 100 մլն դոլարի ներդրումներ արեցին, սակայն երկու նախագծերն էլ տապալվեցին²²: Ակնհայտ է, որ անհամեմատ ավելի համեստ ֆինանսատնտեսական հնարավորություններ ունեցող մյուս երկրներում հետազոտական համալսարանների ձևավորումը գործնականում անհնարին է: Այդ նպատակի համար խիստ սահմանափակ հնարավորություններ են ստեղծում նաև միջազգային դրամաշնորհային ծրագրերը (TEMPUS, ERASMUS MUNDUS և այլն): Ահա թե ինչու Մորմանը նվազ ֆինանսական միջոցներ ունեցող երկրներին առաջարկում է²³ միջազգային մակարդակ ապահովելու բարդ խնդիրը լուծելու համար ուշադրությունը կենտրոնացնել մեկ կամ մի քանի դիսցիպլինների վրա՝ զարգացնելով ռազմավարական առավելություններն ու համագործակցությունն այլ համալսարանների հետ: Միաժամանակ, նա լուծում է առաջարկում նաև մարդկային ռեսուրսների՝ համապատասխան մասնագետների սղության դեպքի համար: Մորմանը մատնացույց է անում, օրինակ, վերջին տասնամյակների ընթացքում հաջողություններ արձանագրած Լոնդոնի տնտեսագիտական դպրոցը, Հոնկոնգի, ինչպես նաև մի շարք այլ համալսարաններ, որոնց դասախոսների 80 տոկոսից ավելին օտարերկրացիներ են, և շատ այլ համալսարաններ, որտեղ նրանց թիվն անցնում է 50 տոկոսից: Դա հնարավորություն է տալիս իրականացնել ակնթարթային մոդեռնիզացիա և մեծացնել այդ համալսարանների համբավը: Սակայն դժվար չէ նկատել, որ դրա համար ևս զգալի

²¹ Guriev S., Research Universities in Russia, *Social Research*, 2009, 76, 2, 771-728.

²² Նույն տեղում:

²³ Mohrman K., Ma W., Baker D., ...

Ֆինանսական միջոցներ են պետք և գրեթե բոլոր նման համալսարանները ձևավորվել են հարուստ երկրներում, մինչդեռ ֆինանսական խիստ սահմանափակ հնարավորություններ ունեցող հետխորհրդային երկրների համար այդ ճանապարհը գործնականում անհասանելի է: Այդուհանդերձ, Օ'Քոննորի առաջարկած գաղափարը կարող է իրագործվել նաև այդ երկրներում առկա հնարավորությունների պայմաններում՝ խնդրի տրանսֆորմացիայի միջոցով: Հայտնի են բարդ, բազմագործոն խնդիրների լուծման մեթոդներ²⁴, համաձայն որոնց որոշակի կանոններով դրանք պետք է բաժանել ինքնուրույն ենթախնդիրների, որոնք պահպանում են հիմնախնդրի հատկանիշները: Այդ մոտեցման կիրառման դեպքում վերոհիշյալ հիմնախնդիրը (հետազոտական համալսարանի ստեղծում) պետք է բաժանել առանձին գիտաճյուղերի խնդիրների (հետազոտական ամբիոնների ստեղծում)՝ դրանց լուծումները դիտարկելով առանձին-առանձին, ըստ նման բարդ խնդիր լուծելու համար յուրաքանչյուրի պատրաստվածության մակարդակի: Դա հնարավորություն կտա կիրառել գրադուալիստական մոտեցում՝ նախ ձևավորել հետազոտական համալսարաններին ներկայացվող պահանջները բավարարող գիտակրթական «օազիսներ»՝ փորձարարական ամբիոն-կենտրոններ, իսկ բավարար թվով ոլորտներում դրանց կայացումից հետո ձևավորել հետազոտական համալսարաններ: Այդպիսի ամբիոն-կենտրոնն իրենից կներկայացնի համալսարանական ամբիոնի և նույն համալսարանում ստեղծված գիտական կենտրոնի հիման վրա կառուցված ամբողջական գիտակրթական համալիր: Կրթական ծրագիրը պետք է ներառի բարձրագույն կրթության բոլոր աստիճանները (բակալավրիատ, մագիստրատուրա, ասպիրանտուրա (PhD ծրագրեր)) և պետք է իրականացվի ամբիոնի միջոցով, գիտականը՝ նույն համալսարանում ստեղծված գիտական կենտրոնի (հետազոտում՝ Կենտրոն): Դրանց բովանդակային կապը պետք է ապահովեն ամբիոնում դասավանդող և Կենտրոնում գիտական գործունեությամբ զբաղվող գիտնականները: «Ամբիոն-կենտրոն» ձևաչափով հնարավոր է լուծումներ գտնել երկու հիմնական՝ ֆինանսական և մարդկային ռեսուրսների պակասով

²⁴ **Торосян Т.,** Методика разработки средств тестового диагностирования памяти. *Вопросы радиоэлектроники. Серия ЭВТ*, 1989, 12, 101-109.

պայմանավորված խնդիրների լուծման համար, քանի որ այդ դեպքում պահանջվող միջոցների չափերն էականորեն ավելի փոքր կլինեն:

Մարդկային ռեսուրսների խնդիրը լուծելու համար անհրաժեշտ է երկրում առկա ներուժի կենտրոնացմամբ ձևավորել ստեղծագործական կորիզը (լոկոմոտիվը) և մասնագիտական այնպիսի որակներ ունեցող անձնակազմ, որը պատրաստ է և ունակ իրագործելու զարգացման ծրագրերը: Լոկոմոտիվի առաքելությունն է, քաջաճանոթ լինելով արդիական ընթացակարգերին, ինովացիոն մեթոդներին, առաջատար համալսարաններում իրականացվող գիտակրթական ծրագրերին, համալիր գիտակրթական ծրագրերի մշակումը և դրանց կազմակերպման ու իրականացման գործընթացներում առաջատար դերակատարությունը: Ծրագրի հաջող իրագործման անհրաժեշտ պայման է նաև մագիստրատուրայի և ասպիրանտուրայի լավագույն ուսանողների ներգրավումը ամբիոնի և Կենտրոնի ծրագրերում՝ շարունակաբար բարելավելով անձնակազմի մասնագիտական որակները: Չափազանց կարևոր է նաև, որ և կրթական, և գիտական ծրագրերն իրականացվեն արևմտյան լավագույն համալսարանների հետ ակտիվ համագործակցությամբ: Քանի որ հետկոմունիստական երկրներից շատերում սովորաբար չեն հրատարակվում գրախոսվող գիտական համդեսներ, ապա գիտական ծրագրերի հաջող իրականացմանը մեծապես կարող է նպաստել նման հանդեսի հրատարակումը՝ խմբագրակազմում և հեղինակների կազմում ներգրավելով նաև մասնագետներ առաջատար համալսարաններից:

Ֆինանսական ռեսուրսների ներգրավման խնդրի լուծումն էապես հեշտանում է առաջարկվող մոտեցման կիրառման դեպքում: Հաշվարկները ցույց են տալիս, որ մեկ նման ամբիոն-կենտրոնի հիմնադրման և հաջող գործունեության համար այնպիսի փոքր երկրում, ինչպիսին, օրինակ, Հայաստանն է, կպահանջվի տարեկան մոտավորապես լրացուցիչ 500.000 դոլարին համարժեք ֆինանսավորում՝ ներկայումս գորյություն ունեցող ֆինանսավորումից զատ: Ակնհայտ է, որ հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի գործընթացում գտնվող անգամ ամենափոքր չափեր և բյուջե ունեցող երկրները, որտեղ կկարևորվի հետազոտական ամբիոն-կենտրոնների ստեղծումը երկրի զարգացման համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեցող մի քանի ուղղություններով, կարող են դա ապահովել:

Պետք է նկատել, որ թեև գրադուալիսական մոտեցման կիրառումը մեծապես հեշտացնում է ֆինանսական ռեսուրսների խնդրի լուծումը, ինչպես նաև անձնակազմի գործունեության համար անհրաժեշտ կառույցների ու մեխանիզմների ստեղծումը, սակայն այն հիմնախնդրի ինքնաբերաբար լուծում չի կարող ապահովել մարդկային ռեսուրսների խնդրի համար: Ստեղծագործական կորիզի՝ լոկոմոտիվի առկայությունը այդ մոտեցման կիրառման հաջողության գլխավոր երաշխիքն է:

Ներկայացված հայեցակարգը ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության գիտության պետական կոմիտեի աջակցությամբ կիրառվում է Երևանի լեզվահասարակագիտական համալսարանի ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի մարդու իրավունքների, ժողովրդավարության և եվրոպագիտության ամբիոնում՝ քաղաքագիտական մասնագիտությունների համար:

Եզրակացություն

Հետևում են իստական երկրներում գիտության և կրթության ոլորտներում առկա հիմնախնդիրների առանձնահատկությունների և դրանց լուծման դժվարությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ արդյունավետ կարող է լինել հետևյալ հայեցակարգը.

1. թեև երկու տասնամյակի ընթացքում այդ ոլորտներում իրականացված օրենսդրական, կառուցվածքային և ընթացակարգային բարեփոխումները բարերար ազդեցություն ունեցել են և անհրաժեշտ էին, սակայն դրանք բավարար չէին կարող լինել ոլորտների լիարժեք զարգացման համար;
2. այդ հիմնախնդիրների լուծումն անհնարին է առանց ժամանակակից պահանջներ բավարարող բարձրագույն կրթության և գիտության՝ հետազոտական համալսարանների ձևավորման: Այդ երկրների համար խնդիրը հատկապես բարդ է հասարակական գիտությունների, մասնավորապես, քաղաքագիտության պարագայում;
3. այդ երկրներում հետազոտական համալսարանների ձևավորումը ընդունված ճանապարհով գործնականում հնարավոր չէ մեծ ֆինանսական ռեսուրսների և բարձր որակավորում ունեցող

- մարդկային ռեսուրսների ներգրավման հետ կապված դժվարությունների պատճառով;
4. այդ երկրներում գիտության և կրթության ոլորտների հիմնախնդիրների լուծման, ինչպես նաև համակարգային տրանսֆորմացիայի համար արդյունավետ լուծումներ որոնելու նպատակով կարող է կիրառվել աստիճանական լուծում՝ նախ ձևավորելով առանձին ոլորտների «հետազոտական ամբիոն-կենտրոններ», հետագայում դրանց զարգացման և տարածման արդյունքում ձևավորելով հետազոտական համալսարաններ: Նման մարտավարության դեպքում առաջին փուլում կպահանջվեն այնպիսի սահմանափակ ծավալների ֆինանսական միջոցներ, որոնց ապահովում մատչելի կլինի նաև փոքր ռեսուրսներ ունեցող երկրների համար;
  5. մարդկային ռեսուրսների ապահովման տեսակետից ևս գրադուալիստական մոտեցումը լուծման հնարավորություններ է ստեղծում: Այդուհանդերձ, պարտադիր պայման է ամբիոնում ստեղծագործական կորիզի՝ արդիական ընթացակարգերին, ինովացիոն մեթոդներին, առաջատար համալսարաններում իրականացվող գիտակրթական ծրագրերին քաջաձանոթ լոկոմոտիվի ստեղծումը, որի առաքելությունն է համալիր գիտակրթական ծրագրերի մշակումը և դրանց կազմակերպման ու իրականացման գործընթացներում առաջատար դերակատարությունը;
  6. ծրագրի հաջող իրագործման անհրաժեշտ պայման է մագիստրատուրայի և ասպիրանտուրայի լավագույն ուսանողների ներգրավումը ամբիոնի և Կենտրոնի ծրագրերում, ինչպես նաև կրթական, և գիտական ծրագրերի իրականացումն արևմտյան լավագույն համալսարանների հետ ակտիվ համագործակցությամբ: Գիտական ծրագրերի հաջող իրականացմանը մեծապես կարող է նպաստել գրախոսվող գիտական հանդեսի հրատարակումը՝ խմբագրակազմում և հեղինակների կազմում ներգրավելով նաև մասնագետներ առաջատար համալսարաններից:

Particularity of Problems and their Solution Concept in the Social Sciences and Higher Education in Post-Soviet Countries

TIGRAN TOROSYAN

Brusov State University of Languages and Social Sciences

The article explores the development of social sciences and higher education in post-Communist countries. Comparative analysis of the conditions necessary for the creation of modern research universities, as well as the human and financial resources of these countries shows that in post-Communist countries it is almost impossible to form such universities especially in the social sciences, in particular, political science. However, the implementation of the paradigm, suggested in the article, will provide an opportunity to overcome the complicated situation, conditioned by scarce human and financial resources.

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երեք փուլերը, երեք խմբերը և երեք հարացույցները

ՏԻԳՐԱՆ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի մարդու իրավունքների, ժողովրդավարության և եվրոպագիտության ամբիոն, ԵՊՀ

ՀԱՅԿ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի մարդու իրավունքների, ժողովրդավարության և եվրոպագիտության ամբիոն, ԵՊՀ

Ստացված է 07.07.2013

Ընդունված է 12.10.2013

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի մեկնարկից երկու տասնամյակ անց էլ դեռևս շարունակվում են այդ գործընթացի տեսական հիմքերի վերաբերյալ քննարկումները: Եթե մեկ տասնամյակ առաջ արդեն կարելի էր միանշանակորեն պնդել, որ այն ժողովրդավարացման երրորդ փուլի շարունակությունը չէ և մինչև ԽՍՀՄ փլուզումն արձանագրված վարչակարգերի անցումների վերաբերյալ ձևավորված տեսություններն ու մոդելները միայն առաջին մոտավորությամբ կարելի է կիրառել հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի ուսումնասիրության նպատակով, ապա ավելի ուշ կասկածի տակ դրվեց այդ գործընթացի համար ընդհանրական հարացույցի գոյությունը: Այդուհանդերձ, գործընթացում ակնհայտ են մի շարք օրինաչափություններ և հոդվածում դիտարկվում է այդ աննախադեպ բարդ ու բազմավեկտոր գործընթացի մոդելավորման հնարավորությունը:

Բանալի բառեր

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիա, ժողովրդավարացում, փուլեր, վարչակարգեր, հարացույցներ

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիա. երրորդ փուլի շարունակություն, թե՞ նոր երևույթ

ԽՍՀՄ փլուզումով սկիզբ առած երևույթ՝ հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի բնույթի վերաբերյալ առաջին գնահատականները չափազանց լավատեսական էին: Անգամ տրանսֆորմացիաների նախորդ գործընթացներին լավատեսյակ մասնագետներն առանձնահատուկ մոտեցումների անհրաժեշտություն չէին տեսնում ու այն վերլուծելու և մեկնաբանելու համար կիրառում էին արդեն հայտնի

տեսություններ ու մոդելներ: Մասնավորապես՝ Ս. Հանթինգթոնը¹ համարում էր, որ դա ժողովրդավարացման երրորդ ալիքի մի փոքր ուշացած շարունակությունն է և այդ գործընթացում գտնվող երկրներում անշեղորեն հաստատվելու են ժողովրդավարական վարչակարգեր: Ինչպես նշում է Ա. Մելվիլը՝ «բազմաթիվ հետազոտողներ, նկարագրելով և վերլուծելով աշխարհում քաղաքական զարգացումը, ժամանակակից քաղաքական տրանսֆորմացիաներն ընկալում էին բացառապես պարզ գծային տրամաբանության շրջանակներում՝ անցում ավտորիտարիզմից դեպի կայացած ժողովրդավարություն»²: Պատահական չէ, որ այդ գործընթացի առաջին տասնամյակի արդյունքներով ձևակերպված հարացույցում առանցքային դերակատարություն էր վերապահված ընտրություններին³: Իհարկե, ընտրությունները կարևոր մեխանիզմ են հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի ընթացքն ու ձեռքբերումները գնահատելու համար, քանի որ այդ գործընթացին միաժամանակ ուղղակիորեն մասնակցում են թե իշխանությունը, թե ընդդիմությունը ներկայացնող քաղաքական ուժերը, պետական կառավարման բոլոր՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանության մարմինները և ընտրությունների որակը կարելի է համարել նրանց գործունեության ինտեգրալ գնահատականը: Սակայն արդեն 2000-ականների սկզբին պարզ դարձավ, որ նման բարդ, համակարգաստեղծ, բազմավեկտոր գործընթացի հարացույցում ընտրությունները չեն կարող առանցքային նշանակություն ունենալ, քանի որ դեռևս լիովին չձևավորված կամ անկատար պետական և հասարակական կառույցների առկայության պարագայում հիմնախնդիրների լուծումները կապված են ոչ միայն վարչախմբի գործունեության, այլև այդ կառույցների արդյունավետության հետ: Իսկ ընտրությունների միջոցով հնարավոր է փոխել միայն վարչախումբը, սակայն ոչ բարելավել կառույցների բնույթը: Պատահական չէ, որ գործընթացի մեկնարկից մեկ և կես տասնամյակ անց առաջարկվում էր նոր հարացույցի գաղափար՝ առանցքային նշանակություն վերագրելով համակարգաստեղծ կառույցի՝

¹ **Huntington S.**, The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. Norman and London, University of Oklahoma Press, 1991.

² **Мельвил А.**, О траекториях посткоммунистических трансформаций, *Полис*, 2004, 2, 65-75.

³ **Carothers T.**, The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, 2002, 13, 1, 6-21.

բազմակուսակցական համակարգին⁴: Ոմանք էլ ընդհանրապես կասկածի տակ էին դնում հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի համար ընդհանրական կամ գերակշռող հարացույցի գոյությունը՝ այն համարելով առասպել⁵: Ակնհայտ էր դառնում, որ ժողովրդավարացման երրորդ ալիքն ու հետխորհրդային տրանսֆորմացիան տարաբնույթ երևույթներ են և էական նշանակություն ունեն այդ գործընթացների միջև առկա առնվազն հինգ տարբերությունները՝

- հետխորհրդային տրանսֆորմացիան ունի երկակի բնույթ. հիմքից պետք է միաժամանակ ստեղծվեին և՛ բազմակարծիք ժողովրդավարություն, և՛ շուկայական տնտեսություն, մինչդեռ երրորդ ալիքի երկրներում հատկապես երկրորդի հիմքերն առկա էին,
- երրորդ ալիքն ընդգրկում էր սոցիալ-տնտեսական և արդյունաբերական ավելի ցածր մակարդակ ունեցող երկրներ, որտեղ ավելի հեշտ էր իրականացնել մասնավորեցում և հասարակական զարգացման ռազմավարություն,
- երրորդ ալիքն ընդգրկող երկրներում գոյություն չուներ ազգային հարց, մինչդեռ հետխորհրդային երկրների ճնշող մեծամասնությունը ստիպված էր հաղթահարել նաև այդ մարտահրավերը,
- հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրներում քաղաքացիական հասարակության առկայության մասին կարելի է խոսել չափազանց մեծ վերապահումներով՝ սաղմնային ձևերի մակարդակով, այն էլ ոչ թե որպես խնդիրների փոխզիջումային լուծման մեխանիզմներ, այլ հասարակական անկայունության օջախներ,
- 70-ական թվականներին միջազգային իրավիճակն ավելի կայուն և բարենպաստ էր, քան 90-ականների⁶:

Այս տարբերությունները վկայում են, որ երկու գործընթացները միանգամայն տարբեր բնույթ ունեն, հետևաբար էական են դրանց մեջ

⁴ Նույն տեղում:

⁵ **Gans-Morse J.**, Searching for Transitologists: Contemporary Theories of Post-Communist Transitions and the Myth of a Dominant Paradigm, *Post-Soviet Affairs*, 2004, **20**, 4, pp. 320-349.

⁶ **Terry S.**, Thinking about Post-Communist Transition: How Are They? *Slavic Review*, 1993, **52**, 2, 333-337.

ներգրավված երկրների ու հասարակությունների առջև ծառացած խնդիրների տարբերությունները: Ավելին, էապես տարբեր խնդիրների լուծման համար պահանջվում են տարբեր միջոցներ, մոտեցումներ և մոդելներ: Այսպիսով, եթե հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի սկզբնական փուլում, երբ դեռևս նոր էին ձևավորվում պետական և հասարակական կառույցները, այդ գործընթացի մասնակից երկրներն ունեին նույն խնդիրները, հնարավոր էր օգտագործել ընդհանուր հարացույց և արդեն գոյություն ունեցող՝ ժողովրդավարացման երրորդ ալիքի վերաբերյալ ձևավորված սկզբունքներ և մոդելներ, ապա հաջորդ՝ յուրաքանչյուր երկրի զարգացման ուղու ընտրման փուլում անհրաժեշտ էր կիրառել այդ անսխալադեպ գործընթացի համար մշակված մոդելներ և տեսություններ: Ընդ որում, արդեն ոչ թե մեկ միասնական հարացույցի շրջանակներում, այլ տարբեր ուղիներ ընտրած երկրների յուրաքանչյուր խմբի համար:

Ընդհանուր փուլի ավարտը և տարամիտվող ուղիների ընտրությունը. եռաբաղադրիչ գործընթաց՝ երեք հնարավոր ելքերով

2004 թվականին տեղի ունեցած մի քանի իրադարձություններ վերջնականորեն հաստատեցին այն պնդումները, որ հետխորհրդային տրանսֆորմացիան չի կարող դիտակվել որպես ժողովրդավարացման երրորդ ալիքի շարունակություն: Այն ուրույն գործընթաց է, որը երկրների տարբեր խմբերի համար ունի տարբեր ընթացք և ուղղություն՝ միանգամայն տարբեր ելքերով: Եվրամիության ամենաընդգրկուն ընդլայնումից, ինչպես նաև մի քանի երկրներում տեղի ունեցած <<գունավոր հեղափոխություններից>> հետո հետխորհրդային երկրները բաժանվեցին երեք հիմնական խմբի՝ ըստ անցած հետագծի ու նշմարվող ապագայի.

- ԵՄ նոր անդամ երկրներ, որոնք ձևավորել էին ժողովրդավարական վարչակարգեր,
- երկրներ, որոնք ժողովրդավարական վարչակարգերի ձևավորումը հռչակել էին սահմանադրական նպատակ, այդ ուղղությամբ արձանագրել էին որոշ արդյունքներ, սակայն դեռևս պահպանում էին ավտորիտարիզմի մի շարք էական հատկանիշներ,

- երկրներ, որոնք գնում էին ավտորիտարիզմի խորացման, իսկ դրանցից որոշները՝ ամբողջատիրական վարչակարգերի հաստատման ուղղությամբ:

Ակնհայտ է, որ եթե այս երկրների կայացման առաջին տասնամյակի ընթացքում (տրանսֆորմացիայի առաջին փուլ) դրանք կարող էին ունենալ մի շարք ընդհանրություններ և դրանց ընթացքի գնահատման, մեկնաբանման ու կանխատեսման համար կարող էին կիրառվել ընդհանուր տեսություններ, ապա 2004թ. սկսված երկրորդ փուլում դա ավելի ու ավելի պետք է դժվարանար: Ավելին, երկրների բաժանումը վերոհիշյալ երեք խմբերի թույլ է տալիս արձանագրել, որ հետխորհրդային տրանսֆորմացիան առաջին և երրորդ խմբերի մեջ մտնող երկրների համար կարելի է համարել ավարտված, քանի որ այդ երկրներին բնորոշ զարգացման խնդիրներն ու դրանց ուսումնասիրությունը միանգամայն համադրելի են մինչև հետխորհրդային տրանսֆորմացիան գոյություն ունեցած և այսօր էլ գոյություն ունեցող տասնյակ այլ երկրների համար արձանագրված խնդիրների ու դրանց ուսումնասիրության հետ և առանձին հարացույցի կամ տեսության մշակման կարիք չկա: Մասնավորապես, առաջին խմբի երկրներն այլևս հարկ է դիտարկել Եվրամիության այլ անդամ երկրների հետ նույն հարթությունում՝ իրենց հատուկ խնդիրներով ու զարգացման հնարավորություններով: Երրորդ խմբի երկրների խնդիրներն էլ էապես չեն տարբերվում խորը ավտորիտար կամ ամբողջատիրական վարչակարգեր ունեցող այլ երկրների խնդիրներից և նրանց ընթացքը կարող է հետազայում դիտարկվել հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի հարթությունից դուրս: Այլ է իրավիճակը երկրորդ խմբի երկրների համար, որոնց շարքին կարելի է դասել Հայաստանը, Վրաստանը, Ուկրաինան, Մոլդովան, Բելառուսը, որոշ փորձագետների գնահատմամբ՝ նաև Ադրբեջանը, մի շարք վերապահումներով: Պատահական չէ, որ հենց այս երկրներն են ընդգրկվել Եվրամիության <<Նոր հարևանության քաղաքականության>> (մեկնարկել է 2004 թվականին) և <<Արևելյան գործընկերության>> (մեկնարկել է 2008թ.) ծրագրերում: Այդ երկրների համար դեռևս հնարավոր է ժողովրդավարության ընտրությունը՝ որպես վարչակարգի ձև: Սակայն, ինչպես նշում է Վ. Գելմանը, հետխորհրդային հասարակությունների քաղաքական տրանսֆորմացիայի վերլուծության համար ժողովրդավարացման նախկինում կիրառված մոդելներն

ակնհայտորեն բավարար չեն այս երկրներում տրանսֆորմացիայի գործընթացները հասկանալու համար⁷: Տ. Կարոզերսի եզրակացությունն ավելի կտրուկ էր՝ հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրների փորձի ուսումնասիրությունը նախկինում ձևավորված անցումագիտության տեսության միջոցով այլևս անարդյունավետ է և դրանից պետք է հրաժարվել⁸:

Պետք է նկատել, որ այդ գնահատականները ձևակերպվել են 2000-ականների սկզբին, երբ վերոհիշյալ երկրորդ խմբի երկրներում սկսել էր կայունանալ և զարգացման միտումներ դրսևորել տնտեսությունը, գրեթե ամբողջությամբ ձևավորվել էին կառույցները և այլն: Սակայն, Ա. Մելվիլը միանգամայն արդարացիորեն նկատում էր, որ ինստիտուցիոնալ կայունությունը և վարչակարգային կոնսոլիդացիան, թեև կարող են ապահովել որոշ ձեռքբերումներ, սակայն շատ հեռու են համախմբված ազատական ժողովրդավարությունից⁹:

Ըստ Կարոզերսի՝ հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի արդյունքում 2000-ականների սկզբին ձևավորվեցին դելեգատիվ ժողովրդավարություններ¹⁰, որոնք իրենցից ներկայացնում են ոչ միայն որոշակի հիբրիդային քաղաքական վարչակարգեր¹¹, որոնք համակցում են ժողովրդավարական և ավտորիտար վարչակարգերի առանձին տարրեր և հատկանիշներ, այլև կեղծ ժողովրդավարություններ, որոնք միայն նմանակում են ժողովրդավարության որոշ ձևական հատկանիշներ (օրինակ՝ ընտրություններ և բազմակուսակցական համակարգ)¹²: Այդպիսի նմանակումների ժամանակավոր հաջողությունների պատճառներից մեկն էլ լիարժեք ուսումնասիրությունների համար անհրաժեշտ արդյունավետ մոտեցումների ու գործիքների պակասն է և առանձնահատուկ լուծումների մշակման դժվարությունները: Իսկ

⁷ Гельман В., Постсоветские политические трансформации. Наброски к теории, *Полис*, 2001, 1, 15-29.

⁸ Карозерс Т., Трезвый взгляд на демократию, *Pro et Contra*, № 1 (28). 2005, 73-80.

⁹ Мельвиль А., ...

¹⁰ Carothers T., ...

¹¹ Diamond L., Thinking About Hybrid Regimes, *Journal of Democracy*, 2002, 1, 2, 21-35.

¹² Мельвиль А., Транснационализация мировой политики и ее «противофазы». Политическая наука в современной России: время поиска и контуры эволюции. М., 2004, 136-137.

արևմտյան մոդելների պարզունակ կիրառումը հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի խնդիրների լուծման նպատակով, հանգեցնում է ձախողման դատապարտված ձևական կառույցների ձևավորմանը, իսկ դրանից հետո՝ քաղաքական ճգնաժամերի, լուրջ սոցիալական ցնցումների, քաղաքական բևեռացումների և այլն¹³։ Ինչպես այլ բարդ համակարգերի ձևավորմանը միտված գործընթացներում, այնպես էլ հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի ժամանակ մեխանիստական մտածողությունը կիրառելի չէ¹⁴։ Եվ պատահական չէ, որ երկու տասնամյակ անց էլ <<հետխորհրդային տրանսֆորմացիա>> երևույթի ուսումնասիրությանն առնչվող մոտեցումներն ու հարացույցները շարունակում են վերանայվել։ Վերոհիշյալ երեք խմբերից միայն երկրորդում ընդգրկված երկրների ընթացքի հետ կապված կարելի է խոսել հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի նոր հարացույցի մասին՝ ժողովրդավարացման գործընթացի ենթատեքստում։ Ակնհայտ է, որ նման հարացույցում առանցքային նշանակություն պետք է ունենա բազմակուսակցական համակարգը՝ որպես համակարգաստեղծ կառույց, քանի որ այնտեղից են ձևավորվում խորհրդարանական մեծամասնությունն ու ընդդիմությունը, որոնք էլ ձևավորում են քաղաքական համակարգի կառույցները¹⁵։ Իհարկե, հետխորհրդային տրանսֆորմացիայում ընդգրկված երկրներում ձևավորված բազմակուսակցական համակարգերն ունեն էական առանձնահատկություններ¹⁶ և մինչ տեղի ունեցած տրանսֆորմացիաների ուսումնասիրման նպատակով և արդյունքում ստեղծված քաղաքագիտական տեսությունների կիրառումը հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրների բազմակուսակցական համակարգերի ուսումնասիրությունների ժամանակ նույնպես պարբերաբար բախվում է բարդությունների¹⁷։ Խնդրի բարդությունը պայմանավորված է ոչ միայն այդ հանգամանքով, այլև, որ հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի

¹³ Թորոյան Տ., Հասարակական համակարգի հետխորհրդային տրանսֆորմացիա։ Եր., «Գիտություն» հրատ., 2006, էջ 34։

¹⁴ Թորոյան Տ., ..., էջ 40-43։

¹⁵ Թորոյան Տ., Բազմակուսակցական համակարգի փլուզումը։ - www.168.am/2013/03/07/192008.html

¹⁶ Պողոսյան Լ., Բազմակուսակցական համակարգի ինստիտուցիոնալացման գնահատման չափանիշներն ու դրանց օպտիմալացման խնդիրները հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրներում։ Հայկական քաղաքագիտական հանդես, 2014, 1, 34-55։

¹⁷ Նույն տեղում։

գործընթացը թևակոխել է մի նոր փուլ, որում էապես մեծացել է թե այդ գործընթացում գտնվող առանձին երկրների առանձնահատկությունների, թե այդ գործընթացի մեկնարկով միջազգային հարաբերություններում ձևավորված միանգամայն նոր իրավիճակի նշանակության կտրուկ մեծացմամբ:

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի քաղաքական և աշխարհաքաղաքական գործոնները

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի հետագա ընթացքի կամ վերոհիշյալ երկրորդ խմբի երկրների ժողովրդավարացման տեսակետից առաջնային նշանակություն ունեն հետևյալ երկու հարցերի պատասխանները.

- հետկոմունիստական երկրները ո՞ր գործոնի ազդեցությամբ բաժանվեցին երեք տարբեր ընթացք և ուղղություն ունեցող խմբերի,
- ո՞ր գործոնները կարող են առավել ազդեցիկ լինել երկրորդ խմբի երկրների հետագա ընթացքի տեսակետից:

Ըստ Դ. Կամերոնի՝ ժողովրդավարացման գործընթացը հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի այն երկրներում է հաջողություն ունեցել, որոնք ավելի շուտ են սկսել համագործակցությունը Եվրամիության հետ և այդ հաջողությունը պայմանավորված է այդ եվրոպական կառույցի ազդեցությամբ:¹⁸ Իհարկե, եվրոպական ինտեգրման գործընթացում դժվար է գերազնահատել եվրոպական կառույցների դերը, սակայն այդ վարկածի տրամաբանությամբ Եվրամիությանն առաջինն անդամակցողների թվում պետք է լինեին Ռումինիան և Բուլղարիան, որոնք այդ կազմակերպության հետ համագործակցության պայմանագիր էին ստորագրել 1993 թվականին: Մինչդեռ, 2004թ. Եվրամիությանն անդամակցած երկրների շարքում ոչ թե այդ երկրներն էին՝ 1991-ին համաձայնագիր ստորագրած Չեխիայի, Սլովակիայի, Լեհաստանի և Հունգարիայի հետ, այլև, համապատասխանաբար, միայն 1995-ին և 1996-ին համաձայնագիր ստորագրած բալթյան երեք երկրներն ու Սլովենիան: Ավելին, վերոհիշյալ

¹⁸ **Cameron D. R.**, Post-Communist Democracy: The Impact of the European Union, *Post-Soviet Affairs*, 2007, **23**, 3, 185-217.

երեք խմբերի բաժանման տեսակետից էլ Կամերունի վարկածը լիարժեք չէ: Սակայն, կարելի է առաջադրել մեկ այլ թեզ, որը լիարժեքորեն բացատրում է թե նշված հակասությունը, թե հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի գործընթացում գտնվող երկրների բաժանումը վերոհիշյալ երեք խմբերի: Այդ թեզը հետևյալն է. հետկոմունիստական երկրների ժողովրդավարացման գործընթացում հաջողությունը մեծապես կախված է այդ երկրների նախախորհրդային ուղուց և դրա վերաբերյալ պահպանված հիշողությունից¹⁹: Պատահական չէ, որ 2004 թվականին Եվրամիությանն անդամակցած բոլոր երկրները սոցիալիստական ճամբարում հայտնվել էին երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, այնտեղ ներգրավվելուց հետո էլ այդ երկրները չէին համակերպվում այդ իրողության հետ (մասնավորապես, ընդվզումները 1950-ականներին՝ Հունգարիայում, 60-ականներին՝ Չեխոսլովակիայում, 70-ականներին՝ Լեհաստանում, և այլն): ԽՍՀՄ փլուզման պահին այդ երկրներում դեռևս կար նախախորհրդային հիշողությունը և աժեքները պահպանած սերունդ: Մինչդեռ Բուլղարիայում 70-80-ականներին գործող կոմունիստական վարչակարգը Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի երկրների մեջ ամենամոտն էր խորհրդային վարչակարգին, իսկ Ռումինիայում Չաուշեսկուի իշխանության օրոք հաստատվել էր կոշտ ամբողջատիրական վարչակարգ:

Արժեքային համակարգի և ավանդույթների, հետևաբար և ազգային առանձնահատկությունների որոշիչ նշանակությունը՝ հետխորհրդային տրանսֆորմացիայում գտնվող երկրների ընթացքի տեսակետից, նկատելի էր արդեն 90-ականների վերջին: Ֆ. Ռոդերը կարևորում էր ազգային փոխակերպումը, ինչը ենթադրում է ազգային պետությունների ձևավորում հասարակական գիտակցության տրանսֆորմացիայի հետ միաժամանակ²⁰: Անգամ Ս. Հանթինգթոնը՝ 90-ականների սկզբին հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի գծային զարգացման տեսակետի գլխավոր հեղինակներից մեկն, ավելի ուշ պնդում էր. <<արևմտյան արժեքների փոխադրումն այլ քաղաքակրթական միջավայրեր՝ դրանց վեստերնիզացիան, ոչ միայն անհնարին է, այլև անբարոյական իր հետևանքներով, քանզի

¹⁹ Թորոսյան Տ., ..., էջ 94:

²⁰ Roeder Ph., People and States after 1989: The Political Costs of Incomplete National Revolutions. *Slavic Review*, 1999, **58**, 4, 854-882.

արդիականացումն ու տնտեսական զարգացումը չեն պահանջում մշակութային վեստերնիզացիա և դրան չեն հանգեցնում: Ընդհանուր դեպքում եվրոպական (արևմտյան) ուղու ընտրությունը չի կարող լինել միակ և անգամ ճիշտ ճանապարհը»²¹: Քաղաքակրթական և արժեքային գործոնները որոշիչ ազդեցություն ունեցան հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրորդ փուլի ընթացքում: Այդ գործընթացում գտնվող արևմտյան քաղաքակրթությանը պատկանող երկրներն ընտրեցին եվրոպական ինտեգրման ճանապարհն ու, ի վերջո, անդամակցեցին Եվրամիությանը, իսլամական քաղաքակրթությանը պատկանող երկրներն ընտրեցին ամբողջատիրական վարչակարգը, իսկ այն երկրները, որոնք պատկանում էին կամ մի քանի դար գտնվում էին ուղղափառ քաղաքակրթության միջավայրում, հայտնվեցին երկրորդ խմբում և դժվարանում էին քաղաքակրթական ընտրության հարցում: Առանձնահատուկ դիրք ունեն Ռուսաստանը՝ որպես ուղղափառ քաղաքակրթության առանցք: Ինչպես նշում է Լ. Նիկովսկայան, ռուս հասարակության համար կիրառելի չէ արևմտյան գաղափարների և քաղաքական պրակտիկայի մեխանիկական կրկնությունն²² ու Ռուսաստանը շարունակում է իր առանձնահատուկ ուղու որոնումները: Դժվար չէ նկատել, որ 2000-ականների սկզբին հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրների բաժանումը վերոհիշյալ երեք խմբերի և երկրորդ փուլի ընթացքը լավագույնս բացատրվում են հենց այդ երկրների քաղաքակրթական ու արժեքային ընդհանրություններով ու տարբերություններով, ինչպես նաև նախախորհրդային ժամանակաշրջանի հասարակական կյանքի կազմակերպման հիշողությամբ ու փորձով:

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երրորդ՝ աշխարհաքաղաքական ազդեցությունների ուժեղացման փուլի սկիզբը խորհրդանշող իրադարձությունները երկուսն էին: Նախ, 2007-ին Մյունխենում տեղի ունեցած Անվտանգության քաղաքականության խորհրդաժողովում Ռուսաստանի նախագահի ելույթը²³, որով Ռուսաստանն իր կտրուկ

²¹ Хантингтон С., Запад уникален, но не универсален. *Мировая экономика и международные отношения*, 1997, 8, 84 - 93.

²² Никовская Л., Проблемы и особенности демократической трансформации в современной России. <http://rapn.ru/?grup=573&doc=1661> /16.11.2013/.

²³ Putin V., 'Speech at the 43rd Munich Conference on Security Policy, February 10, 2007, available at http://globalsecurity.org/.../2007/putin-munich_070210.htm

անհամաձայնությունն արտահայտեց Միացյալ Նահանգների քաղաքականությանն՝ ուղղված միաբևեռ աշխարհի ձևավորմանը: Ապա, 2008-ի օգոստոսին տեղի ունեցած հնգօրյա ռուս-վրացական պատերազմը, որն ազդարարեց հետխորհրդային տարածքում ռուսամերիկյան մրցակցության թևակոխումը կոշտ բախումների փուլ²⁴: Առնվազն վերջին երեք դարերի ընթացքում մաքինդերյան Եվրասիական կենտրոնում, մասնավորապես՝ Հարավային Կովկասում, իրադարձությունների զարգացման վերլուծությունը բացահայտում է երեք օրինաչափություն. յուրաքանչյուր դարասկզբին տեղի է ունենում ազդեցիկ երկրների միջև հաստատված հավասարակշռության փլուզում, հետագա 25-30 տարիների ընթացքում ծավալվում է նոր պայքար ազդեցության գոտիների վերաբաշխման համար, ապա հաստատվում է նոր հավասարակշռություն:²⁵ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո սկսված այդ պայքարի նոր շրջանի վճռական գործողությունները մեկնարկեցին 2007-8թթ. տեղի ունեցած վերոհիշյալ իրադարձություններով: Հետագա զարգացումներում առանցքային նշանակություն ունեցավ Եվրամիության Արևելյան գործընկերության ծրագիրը: Թեև սկզբում իրադարձությունների ընթացքը հիշեցնում էր նախորդ՝ տապալված <<Նոր հարևանության ծրագիրը>>, սակայն 2013թ. նոյեմբերին տեղի ունեցած վիճակային գազաթափողովից հետո կտրուկ սրվեց իրավիճակը: Եվրամիությունը նախատեսում էր, որ այդ գազաթափողովը շրջադարձային կլինի գործընթացում ներգրավված երկրների և Եվրամիության հարաբերություններում, քանի որ այդ երկրներից չորսի հետ՝ Ուկրաինա, Հայաստան, Վրաստան, Մոլդովա, գազաթափողովի ընթացքում նախատեսվում էր ստորագրել ասոցացման և ազատ առևտրի համաձայնագրեր: Եթե կարելի էր կանխատեսել, որ Վրաստանն ու Մոլդովան համաձայնագրերը կստորագրեն, և սեպտեմբերի սկզբին արդեն պարզ էր, որ Հայաստանը դա չի անի, ապա միանգամայն նոր իրավիճակ ստեղծեց այդ քառյակում իր կարևորությամբ առանձնահատուկ դիրք ունեցող Ուկրաինայի նախագահ Յանուկովիչի պահվածքը: <<Եվրամիություն - Միացյալ Նահանգներ - Ռուսաստան>> եռանկյունու մեջ <<առևտրային>> ոլորապտույտում

²⁴ Թորոսյան Տ., Լեոնային Ղարաբաղ և Կոսովո. Հակամարտություններ, բանակցություններ, աշխարհաքաղաքականություն: Երևան, <<Տիգրան մեծ>>, 2012, էջ 53-78:

²⁵ Torosyan T., The Return of Turkey, *Russia in Global Affairs*, 2009, 3, 120-129.

արկածախնդրությամբ մոլորված Յանուկովիչը ոչ միայն չնկատեց, որ կորցնում է իրավիճակի իրատեսական պատկերացումն ու վերահսկման հնարավորությունն, իսկ հեղաշրջման արդյունքում՝ նաև իշխանությունն, այլև Ուկրաինան դարձրեց նոր աշխարհակարգի հաստատման գործընթացում ռուս-ամերիկյան մրցակցության գլխավոր թատերաբեմ: Ընդ որում, եթե ռուս-վրացական խնդիրներում Եվրամիությանը վերապահված էր ոչ հիմնական դերակատարություն, ապա Ուկրաինայի պարագայում այդ կազմակերպությունն առաջին պլանում հայտնվեց: Ընդ որում, Եվրամիության ակտիվ ներգրավվածությունն աշխարհաքաղաքական մրցակցությունում զգալիորեն նվազեցնում է այդ կազմակերպության քաղաքականությունում արժեքային համակարգի նշանակությունն, ինչը տևական ժամանակ եղել է Եվրամիության գլխավոր կերպատու գործոններից մեկը: Թեև հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի ընթացքում Եվրամիությունն ունեցել է զգալի փոխակերպումներ թե կազմի, թե միջազգային հարաբերություններում ունեցած ազդեցության տեսակետից, սակայն նկատելի է նաև, որ աշխարհաքաղաքական մրցակցությունում ստիպված է հաղթահարել բարդ մարտահրավեր՝ <<արժեքներ, թե՛ շահեր>> երկընտրանքի շրջանակներում²⁶:

Վիլնյուսյան գագափաժողովն ու դրանից հետո ծավալված իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ նոր աշխարհակարգի հաստատման գործընթացը թևակոխել է վճռական փուլ և դարձել է հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի ամենաազդեցիկ գործոնը: <<Սպասման>> խմբում գտնվող երկրների (Ուկրաինա, Հայաստան, Վրաստան, Մոլդովա, Ադրբեջան) վերջնական քաղաքականության ընտրությամբ էլ՝ արևմտյան, թե՛ ուղղափառ քաղաքակրթություն կամ ինտեգրման միջավայր, կավարտվի հետխորհրդային տրանսֆորմացիան:

Եզրակացություն

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկու տասնամյակների արդյունքներն ու ընթացքը ցույց են տալիս, որ այն գծային բնույթ չունի,

²⁶ **Krastev I.**, Europe's Democracy Paradox. *The American Interest*, 2012, 7, 4, 41-47; **Terzyan A.**, Normative and Political Dimensions of the European Union's Energy Policy: The Case of the South Caucasus, *Հայկական քաղաքագիտական հանդես*, 2014, 1, 123-135:

այլ բարդ, բազմավեկտոր գործընթաց է, որն ունեցել է զարգացման երեք փուլ, երեք հարացույց և այդ գործընթացում ներգրավված երկրներն՝ իրենց հետագծի և հետագա հնարավոր ընթացքի հիման վրա, կարող են բաժանվել երեք խմբի:

1. Այդ գործընթացի երեք փուլերն ունեցել են տարբեր տևողություններ, սակայն հստակորեն տարանջատվել են յուրաքանչյուրի ընթացքի ու արդյունքների տեսակետից առանցքային նշանակություն ունեցող հատկանիշներով: Ամենատևական առաջին փուլում նախկին սոցիալիստական ճամբարի մաս կազմած Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի երկրներում, ինչպես նաև ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ստեղծված անկախ պետություններում ձևավորվեցին միանգամայն նոր վարչակարգեր: Այդ փուլը կարելի է համարել պետականության ձևավորման փուլ: Երկրորդ փուլը կարելի է կոչել արժեքային համակարգի հիման վրա ուղիների տարամիտման փուլ, երրորդ փուլը՝ աշխարհաքաղաքական գործոնի գերիշխանության փուլ:

2. Եթե առաջին՝ պետականության ձևավորման փուլում այդ գործընթացում ներգրավված երկրների ընթացքներն էականորեն չէին տարբերվում, ապա երկրորդ փուլում այդ երկրները բաժանվեցին երեք խմբի՝ ըստ իրենց դավանած արժեքային համակարգի: Առաջինը կարելի է կոչել կայացած ժողովրդավարության խումբ, երկրորդը՝ <<սպասման>> խումբ, իսկ երրորդը՝ կոշտ ավտորիտարիզմի կամ ամբողջատիրության խումբ:

3. Եթե առաջին փուլում՝ որոշ վերապահումներով, կարելի էր խոսել հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի համար ընդհանուր հարացույցի գոյության և նման երևույթների ուսումնասիրման համար մինչ այդ կիրառված տեսությունների ու գործիքների կիրառման հնարավորության մասին, ապա երկրորդ փուլում արդեն պետք էր դիտարկել երեք միանգամայն տարբեր հարացույցներ՝ ըստ վերոհիշյալ խմբերի: Կարելի է համարել, որ առաջին և երկրորդ խմբերի երկրների համար հետխորհրդային տրանսֆորմացիան երկրորդ փուլով ավարտվեց, իսկ երրորդ փուլը կարող է դիտարկվել միայն <<սպասման >> խմբի երկրների համար: Դրանց հետագա ընթացքի համար որոշիչ նշանակություն կունենա աստիճանաբար գերակշռող ազդեցություն ստացած աշխարհաքաղաքական գործոնը:

Three Stages, Three Groups and Three Paradigms of Post-Soviet Transformation

TIGRAN TOROSYAN

Brusov State University of Languages and Social Sciences

HAYK SUKIASYAN

Brusov State University of Languages and Social Sciences

Two decades after the start of post-Soviet transformation, discussions on the theoretical grounds of that process are still ongoing. While a decade ago it was possible to unequivocally assert that it is not the continuation of the third wave of democratisation and that the theories and models of regime transitions, recorded before the collapse of the USSR, can only to a first approximation be applied to post-Soviet transformation study, later doubt was cast upon the existence of a general paradigm for the process. Nevertheless, several patterns are evident in the process, and the article views the modelling possibility of that exceptionally complex and multi-vector process.

Բազմակուսակցական համակարգի ինստիտուցիոնալացման գնահատման չափանիշներն ու դրանց օպտիմալացման խնդիրները հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրներում

ԼՈՒՍԻՆԵ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

*ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի մարդու իրավունքների, ժողովրդավարության և
եվրոպագիտության ամբիոն, ԵՊՀ*

Ստացված է 20.07.2013

Ընդունված է 17.11.2013

Բազմակուսակցական համակարգի արդյունավետությունը զգալիորեն կախված է համակարգի ինստիտուցիոնալացման մակարդակից, որն ունի երկու բաղադրիչ՝ կուսակցական համակարգի ինստիտուցիոնալացում (ԿՀ) ու կուսակցությունների ինստիտուցիոնալացում (ԿԻ): Դրանց ուսումնասիրության համար կիրառվում են ինստիտուցիոնալացման մակարդակի գնահատման տարբեր մոդելներ, չափանիշներ ու ցուցիչներ: Այդուհանդերձ, քանի որ անցած դարի 90-ականների վերջում պարզ դարձավ, որ հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրներում ժողովրդավարության և, մասնավորապես, բազմակուսակցական համակարգի կայացումն ունի էական առանձնահատկություններ ու բարդություններ, այդ չափանիշների ու ցուցիչների կիրառումը հետխորհրդային երկրների դեպքում արդյունավետ չէ: Պատահական չէ, որ 2000-ականները սկսած նկատելի է հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրների բազմակուսակցական համակարգերի ուսումնասիրությունների կտրուկ աճ: Այդ բարդությունների բացահայտումն ու բազմակուսակցական համակարգերի ուսումնասիրման մոդելների ու չափանիշների լրամշակումը հնարավորություն կտա զգալիորեն մեծացնելու ուսումնասիրությունների արդյունավետությունը:

Բանալի բառեր

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիա, բազմակուսակցական համակարգ, գնահատում, կուսակցուն, ինստիտուցիոնալացում

Ժողովրդավարության զարգացմանը և, մասնավորապես, բազմակուսակցական համակարգերի կայացմանը նվիրված հետազոտություններում հաճախ ընդունված է պետությունները խմբավորել տարածաշրջանային հիմքով, ինչի արդյունքում հնարավորություն է ստեղծվել ժողովրդավարության կայացման

գործընթացը համեմատել ըստ տարածաշրջանային ընդհանրացումների¹: Սակայն Ալեն Հայկենն, ուսումնասիրելով Ֆիլիպինների և Թայլանդի կուսակցական համակարգերը, համեմատելով դրանք Արևելյան Եվրոպայի, Լատինական Ամերիկայի նոր, ինչպես նաև արևմտյան կայացած ժողովրդավարությունների հետ, ուշադրություն է հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ, չնայած տարբերություններին, կուսակցություններն, ըստ էության կատարում են նույն գործառույթները, իսկ կուսակցական համակարգերն ունեն նույն դերակատարությունը, այն է՝ հավասարակշռում են տեղական և պետական շահերը, ինչպես նաև երկարաժամկետ առաջնահերթություններն ու կարճաժամկետ քաղաքական պահանջները²: Ընտրական և կուսակցական համակարգերը բազմապիսի և համալիր գործոնների ազդեցության արդյունք են, որոնց մի մասն առանձնահատուկ է որոշ պետությունների համար, մյուսներն, ընդհակառակը, ընդհանրական բնույթ ունեն³: Այդ գործոնները բազմազան են՝ պետությունների ավանդույթներն ու պատմությունը, մշակույթն ու հասարակության սոցիալական կառուցվածքը, կրոնական հավատալիքները, ազգամիջյան հարաբերությունները, տնտեսական կառուցվածքը և այլն: Այդ պատճառով, ցանկացած պետության կուսակցական համակարգն ուսումնասիրելիս հարկ է դիտարկել բազմաթիվ գործոններ դրա ստեղծման, կայացման զարգացման շրջաններում: Ըստ Դահլի, ոչ մի քաղաքական ինստիտուտ առավել մեծ չափով չի ձևավորում քաղաքական համակարգը, որքան դա անում են երկրի կուսակցություններն ու ընտրական համակարգը⁴: Նա կուսակցական համակարգերը դասակարգելիս հաշվի է առնում կուսակցությունների ներկայացվածությունը ընտրություններում և խորհրդարանում՝ համեմատելով դրանց մրցակցային կամ համագործակցող բնույթը⁵: Լատինական Ամերիկայի, Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի (ԿԱԵ)

¹ **Spirova M.**, Political Parties in Post-Communist Societies. Formation, Persistence, and Change Houndmills: Palgrave MacMillan, 2007; **Hicken A.**, Building Party Systems in Developing Democracies, Cambridge University Press, 2009.

² **Hicken A.**, Building Party Systems in Developing Democracies, Cambridge University Press, 2009, Chapter 1

³ **Дюверже М.**, Политические партии. Академический Проект, М. 2000.

⁴ **Dahl R. A.**, On Democracy, Yale University Press, 1998, p. 130.

⁵ **Dahl R. A.**, Patterns of Opposition, *Political Oppositions in Western Democracies*, edited by Robert Dahl, Yale University Press 1973, p. 338.

երկրներում կուսակցական համակարգերի կայացման խնդիրները քննարկվում են առավելապես կուսակցական համակարգերի և կուսակցությունների ինստիտուցիոնալացման համատեքստում՝ գնահատելով ժողովրդավարացման մակարդակը կամ պայմանավորելով ժողովրդավարության որակը կուսակցական համակարգի և կուսակցությունների ինստիտուցիոնալացման աստիճանով կամ մակարդակով⁶:

Ինստիտուցիոնալացման խնդիրները քննարկող աշխատանքները հատկապես անդրադառնում են կուսակցական համակարգերի, կուսակցությունների ինստիտուցիոնալացման և ժողովրդավարության որակի հարաբերության հարցերին⁷: Բազմակուսակցական համակարգի կայացումը, նախ և առաջ, քաղաքական գործընթաց է, սակայն այն չի կարող տեղի ունենալ առանց մի շարք այլ գործոնների առկայության: Դեռ անցյալ դարի 60-ականներին Հանթինգթոնը մատնանշում էր ժողովրդավարացող հասարակություններում քաղաքական մասնակցության աստիճանին, ինստիտուցիոնալացման մակարդակի բարձրացմանն ուշադրություն կենտրոնացնելու անհրաժեշտությունը⁸: Նա համարում էր, որ քաղաքական ոլորտը «կախված է քաղաքական կազմակերպությունների և ընթացակարգերի մակարդակից, ինչն իր հերթին արտացոլում է այս կազմակերպությունների կամ ընթացակարգերի ինստիտուցիոնալացման մակարդակը» քաղաքական

⁶ **Mainwaring S., Torcal M.**, Party System Institutionalization and Party System Theory after the Third Wave of Democratization, Working Paper #319, The Helen Kellogg Institute for International Studies, April 2005, available at: <http://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/319.pdf>, 25.08.2013,

Croissant A., Völkel Ph., Party system types and party system institutionalization. Comparing new democracies in East and Southeast Asia. *Party Politics* 2012, 18 (2), 235–265, **Randall V., Svåsand L.**, Party Institutionalization in New Democracies, *Party Politics* 2002, 8 (1), 5–29

⁷ **Lijphart A.**, Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries. Second Edition, Yale University Press/New Haven & London 2012; **Berman S.**, Lessons from Europe, *Journal of Democracy*, 2007, 18, 1, ; **Լիքս Խ. Ջ., Ստեփան Ա.**, Ժողովրդավարության անցնելու և ժողովրդավարության կայացման խնդիրները. Հարավային Եվրոպա, Հարավային Ամերիկա և Հետկոմունիստական Եվրոպա, Երևան, 2011

⁸ **Huntington S.P.**, Political Development and Political Decay. *World Politics*, 1965, 17, 3, 386-430, available at:

<http://chenry.webhost.utexas.edu/core/Course%20Materials/SPH1965/0.pdf>,

08.11.2013

ու սոցիալական ինստիտուտները սահմանում էր որպես «վարքի կայուն, պարբերական և արժեքավոր մոդելներ», որոնք սովորաբար ունենում են ինստիտուցիոնալացման մակարդակներ:

Կուսակցությունների և կուսակցական համակարգերի ինստիտուցիոնալացման երևույթը նաև կարելի է բացատրել որպես հասարակական գիտակցության մեջ կուսակցությունների «նյութականացման» ձև, ինչի հետևանքով նրանք հաճախ կարող են գոյություն ունենալ իրենց առաջնորդներից անկախ՝ պարբերաբար ընդգրկվելով վարքագծի հայտնի մոդելներում⁹: Մինչդեռ հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրների կուսակցությունները «սկսեցին կազմավորվել ոչ այնքան գաղափարների ու սկզբունքների, որքան քաղաքական ասպարեզում այս կամ այն կերպ աչքի ընկած գործիչների շուրջ»¹⁰: Սակայն ինչպիսի բնութագրումներ էլ ունենա կուսակցական համակարգի կամ առանձին կուսակցությունների ինստիտուցիոնալացման կամ կայացման գործընթացը, այն քաղաքական զարգացումների, գործընթացի բաղկացուցիչ մասն է: Բնական է, որ կուսակցական ինստիտուցիոնալացումը, առավել ևս կայացումը երկարատև և բարդ գործընթացներ են, քանի որ դրանք տեղի են ունենում միաժամանակ և՛ քաղաքական, և՛ սոցիալական, ինչպես նաև իրավական հարթություններում՝ ներառելով բազմաթիվ բաղադրիչներ: Պարզ է, որ հարթություններից ցանկացածի ամրագրումով կամ հաստատումով միայն հնարավոր չի լինի գնահատել երևույթն ամբողջությամբ՝ իր բազմակողմանիության մեջ: Օրինակ, կոնկրետ կուսակցության իրավաբանական գրանցումը կամ բազմաթիվ կուսակցությունների առկայությունը անհրաժեշտ, բայց բազմակուսակցական համակարգի կայացման կամ նույնիսկ ինստիտուցիոնալացման համար բավարար պայման չեն: Ինստիտուցիոնալացման գործընթացը կարելի է դիտարկել որպես կուսակցությունների վերածումն այնպիսի իրավաքաղաքական ինստիտուտի, որի դեպքում դրանց ստեղծմանը, գործունեությանը,

⁹ Джанда К., Сравнение политических партий: исследования и теория, глава из книги: Ada W. Finifter (ed.), *Political Science: The State of the Discipline II*, Washington D.C., American Political Science Association, 1993, 163-191, available at: <http://www.pavroz.ru/files/jandaparties.pdf>, 01.09.2013

¹⁰ Թորոսյան Տ., Հասարակական համակարգի հետխորհրդային տրանսֆորմացիա, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, 2006, էջ 153:

լուծարմանն առնչվող հարաբերությունները կարգավորվում են իրավական միջոցներով, հաստատվում են կուսակցական համակարգերի ու կուսակցությունների կազմակերպումն ու գործունեությունը կարգավորող նորմեր, արժեքներ և վարքագծի կանոններ, երբ կուսակցությունների հարաբերությունները միմյանց հետ, ինչպես նաև պետության այլ հաստատությունների հետ կայուն, հաստատուն, կազմակերպված, կարգավորված և պարբերական բնույթ ունեն, կանխատեսելի են: Ընդ որում, եթե կուսակցական համակարգի ինստիտուցիոնալացման շրջանակներն ընդհանուր առմամբ կարելի է բխեցնել սահմանադրական նորմերից, ընտրական համակարգերի բնույթից, ապա ավելի մասնավոր խնդիրներ, հատկապես ընդդիմության հետ կապված առնչությունները, կարելի է հետազոտել միմիայն նշված հարաբերությունների ուսումնասիրությունները լրացնելով սոցիալական, տնտեսական, մշակութային կամ հոգեբանական գործոնների դիտարկմամբ¹¹:

Կուսակցական համակարգերի ինստիտուցիոնալացումը քննարկելիս որոշ հեղինակներ¹² առաջարկում են խնդիրը դիտարկել երկու տեսանկյունից՝ կուսակցական համակարգի ինստիտուցիոնալացում և կուսակցությունների ինստիտուցիոնալացում, քանի որ այս գործընթացները բխում են մեկը՝ մյուսից, սակայն մանրակրկիտ վերլուծության կարիք ունեն երկուսն էլ. մեկն անպայմանորեն չի պայմանավորում մյուսի որակները, ընդ որում, կուսակցությունների ինստիտուցիոնալացման չափանիշներն ավելի պակաս չափով են դիտարկվել¹³: Ինչպես նշում է Բերտոան, եթե որոշ դեպքերում կուսակցությունների կազմակերպչական կայունությունն ու անընդհատությունը կնպաստեն կուսակցական համակարգի

¹¹ **Dahl R. A.**, Some Explanations. *Political Oppositions in Western Democracies*, edited by Robert Dahl, Yale University Press, 1973, p. 349

¹² **Bértoa F. C.**, Party System Institutionalization and the Quality of Democracy in Eastern Europe, Center for the Study of Imperfections in Democracy, A Research Center at Central European University, DISC working Paper Series, DISC WP/2009/7, http://pdc.ceu.hu/archive/00005498/01/fernando-paper-web_2.pdf, 30.09.2013

¹³ **Randall V., Svasand L.**, Party Institutionalization in New Democracies, *Party Politics*, 2002, 8, 1, 21-32.

ինստիտուցիոնալացմանը, այլ դեպքերում կարող է այդպես չլինել, ինչը հատկապես ճշմարիտ է նոր ժողովրդավարությունների պարագայում¹⁴:

Կուսակցությունների առանձնահատկությունները նոր ժողովրդավարություններում

Արևելյան Եվրոպայի նոր ժողովրդավարությունների կուսակցական համակարգերի ուսումնասիրության արդյունքում Սպիրովան շեշտադրում է առանձին կուսակցությունների գործունեության ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը՝ կուսակցական համակարգի արդյունավետ հետազոտության և քաղաքական համակարգի կատարելագործման նպատակով¹⁵: Նոր ժողովրդավարություններում կուսակցությունների գործունեության կարևոր առանձնահատկություն է համարվում այն հանգամանքը, որ դրանք սահմանափակում են ուժային կառույցների իշխանությունը¹⁶:

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրներում կառավարման համակարգի յուրահատուկ դրսևորումների ու դրա կատարելագործման քաղաքականության տեսանկյունից ևս կուսակցական համակարգերի առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունն ունի էական նշանակություն¹⁷: Ռուսաստանում¹⁸, Ուկրաինայում¹⁹, Ղրղզստանում²⁰, Բալթյան երկրներում²¹, Վրաստանում²²,

¹⁴ **Bértoa F. C.**, ...

¹⁵ **Spirova M.**, Political Parties in Post-Communist Societies. Formation, Persistence, and Change Houndmills: Palgrave MacMillan, 2007

¹⁶ **Hicken A.**, ...

¹⁷ **Ստեփան Ա.**, «Վտանգված ժողովրդավարություններ», Երևան, 2011թ, էջ 191

¹⁸ **Рогов К.**, Политические циклы постсоветского транзита, Pro et contra, июль-октябрь 2012, Холодковский К.Г. К вопросу о политической системе современной России, *Полис*, 2009, 2,

¹⁹ **Межуев Б.В.** “Оранжевая революция”: восстановление контекста, *Полис*, 2006, 5

²⁰ **Базарбаев К., Жумагулов Б.**, Политические партии Кыргызстана: теория и практика., Бишкек, 2012, <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/bischkek/09685.pdf>, 03.12.13

²¹ **Meleshevich A.A.**, Party Systems in Post-Soviet Countries: A Comparative Study of Political Institutionalization in the Baltic States, Russia and Ukraine, Palgrave Macmillan; 2007

Մոլդովայում²³ և Հայաստանում²⁴ այդ խնդիրների քննարկմանը նվիրված են մի շարք աշխատանքներ, սակայն հասկանալի պատճառներով ուշադրության կենտրոնում են հատկապես Ռուսաստանի, Բալթյան երկրների և Ուկրաինայի քաղաքական խնդիրները, որոնք դիտարկվում են Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրների կուսակցական համակարգերի և կուսակցությունների ինստիտուցիոնալացման խնդիրների հետ համեմատական վերլուծության հարթությունում: Սակայն, եթե դա արդարացված է Բալթյան երկրների պարագայում, ապա մյուս երկրների դեպքում արդյունավետությունը մեծ չէ՝ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո նրանց տրանսֆորմացիայի հետագծի և ձևավորված իրողությունների արմատական տարբերությունների պատճառով: Խնդիրն, իհարկե բարդ է ոչ միայն երևույթի առանձնահատկությունների, ուսումնասիրության արդյունավետ մոդելների բացակայության, այլև տվյալների դժվար հասանելիության պատճառով: Սակայն, ժողովրդավարության կայացման գործընթացի հաջողության համար վճռական նշանակություն ունի բազմակուսակցական համակարգի կայացումը²⁵: Հետևաբար, ժողովրդավարացման ճանապարհն ընտրած երկրների համար տրանսֆորմացիայի գործընթացների հիմնական դերակատար կարելի է համարել կուսակցությունները, կուսակցական համակարգերը, ինչի հետևանքով կուսակցությունների և կուսակցական համակարգի ինստիտուցիոնալացումն ու դրանց ուսումնասիրությունն առանցքային նշանակություն ունեն այդ երկրների քաղաքական համակարգերի գործունեության գնահատման և կատարելագործման

²² **Tsurtsumia A., Tsutskiridze L.**, Political Party Assistance Programme, Netherlands Institute for Multiparty Democracy, Georgia Representation, Tbilisi, 2012, available at: http://nimd.ge/old/Document/Nimd_Georgia_PPA_English_final.pdf, 03.12.2013

²³ Post Soviet and Asian Political Parties, Vol.3, volume editors: Baogang He, Anatoly Kulik, and Kay Lawson in: Political Parties and Democracy. 5 books set, General Editor Kay Lawson, Praeger Publishers/ABC-CLIO, 2010

²⁴ **Hess S.**, Protests, Parties, and Presidential Succession: Competing Theories of Color Revolutions in Armenia and Kyrgyzstan, *Problems of Post-Communism*, 2010, **57**, 1, 28-39,

Թորոսյան Տ. Ժողովրդավարական բազմակուսակցական համակարգի ձևավորման նախադրյալները և բարդությունները հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրներում: *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, 2005, 3, 12-31; **Բաղդասարյան Ա.** Ընդդիմության էությունը և դերն անցումային քաղաքական վարչակարգում, *Հայաստան*, 2005, 1, 33-47:

²⁵ **Lipset S. M.**, The Indispensability of Political Parties, *Journal of Democracy*, 2000, **11**, 1, 48-55

տեսակետից: Տրանսֆորմացիայի գործընթացի նախնական փուլում արվում էին ենթադրություններ (հաշվի առնելով միայն ԿԵ և ԱԵ մի քանի երկրների փորձը), որ ժողովրդավարության կայացման համար լիարժեք ինստիտուցիոնալացված կուսակցություններն անհրաժեշտություն չեն²⁶: Տոկան դա հիմնավորում էր Չեխիայի Հանրապետության, Լեհաստանի, Հունգարիայի և Սլովակիայի դեպքերի հետազոտությունների արդյունքներն ամփոփելով, չնայած նա նաև նշում էր, որ ընտրությունները միայն ձևական հավասարություն են ապահովում քաղաքացիների համար, իսկ կուսակցությունները ժողովրդավարական ներկայացուցչականության կենտրոնական տարրն են: Ուսումնասիրելով այդ երկրներում ընտրական անկայունությունը, կուսակցությունների տարիքն ու կազմակերպման ոճը, կուսակցական մասնատվածությունը, ընտրական ինստիտուտների կայունությունը, սոցիալական խմբերի և կուսակցությունների միջև կապերը, կուսակցական մրցակցության ծրագրային կառուցվածքը, Տոկան եզրակացնում էր, որ ԿԱԵ երկրներում ժողովրդավարությունը կայացել է մինչև կուսակցությունների ինստիտուցիոնալացումը, թեև դրա որոշ մակարդակ, այնուամենայնիվ, ցանկալի է ժողովրդավարության որակի բարելավման համար²⁷: Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի պետությունների համար բնական է այնպիսի կուսակցությունների գոյությունը, որոնք ժառանգություն են մնացել խորհրդային ժամանակներից, կամ կրկնում են խորհրդային կամ անցումային ժամանակաշրջանի կուսակցական-կազմակերպական համակարգը: Դրանք կարող են լինել մեծ և ազդեցիկ, ինչը բացատրվում է այն կարևորությամբ, որ նրանք ունեցել են որպես քաղաքական համակարգի դերակատարներ: Այդպիսի կուսակցությունները դասակարգելու համար որոշ չափանիշներ են առաջադրվել և դրանք քննարկելով, Գ. Գոլոսովը հետաքննարկում է կուսակցությունները սահմանում է որպես կուսակցություններ, որոնք հին վարչակարգի շարունակությունն են, ժառանգել են հին վարչակազմի առնվազն որոշ կազմակերպական բնութագրեր, որոշ գաղափարախոսական

²⁶ **Toka G.**, Political Parties and Democratic Consolidation in East Central Europe, Centre for Study of Public Policy, University of Strathclyde, Glasgow 1997, http://www.personal.ceu.hu/staff/Gabor_Toka/Papers/Toka97Consolidation.pdf, 18.09.2013

²⁷ Նույն տեղում:

նմանություններ ունեն հին վարչակարգի հետ²⁸։ Դա ևս մեկ անգամ ընդգծում է, որ հասարակական համակարգի տրանսֆորմացիայի ընթացքում կուսակցությունների ինստիտուցիոնալացման և կայացման խնդիրը կապված է ոչ միայն իրավական և կազմակերպական հարցերի լուծման, այլև հասարակական գիտակցության տրանսֆորմացիայի հետ, ինչը հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի ընթացքում ամենաբարդ խնդիրն է²⁹։ Հետևաբար, կոնկրետ կուսակցության և ընդհանրապես համակարգի կայացումը տևական գործընթաց է և կարող է բաղկացած լինել մի քանի փուլերից։ Այն սկսվում է կուսակցությունների և համակարգի իրավական ամրագրումից, տեսական հիմնավորումներից ու կառուցվածքային կազմակերպական խնդիրների լուծումից, որոնք առավել արագ տեղի ունեցող գործընթացներն են։ Ապա պետք է իրականացվի սոցիալական տարբեր խնդիրներ ունեցող շերտերի կամ անհատների շահերի համարժեք ներկայացում քաղաքական գործընթացներում, ըստ այդմ՝ ձևավորվի հասարակական աջակցությունը։ Արդյունքը պայմանավորված կարող է լինել թե՛ արտաքին, թե՛ ներքին գործոններով, որոնք իրենց հերթին ունեն երկու բաղադրիչներ՝

- կառուցվածքային (կուսակցական այլընտրանքների անընդհատություն, ինքնավարություն, համակարգվածություն),
- վարքագծային (կուսակցություններն ընդունում են միմյանց որպես լեգիտիմ մրցակիցների)։

Ըստ Ռանդալի ու Սվասանդի³⁰, դա կարելի է ներկայացնել Աղյուսակ 1-ի տեսքով՝

Աղյուսակ 1

Գործոններ	Ներքին	Արտաքին
Կառուցվածքային	համակարգվածություն	Որոշումների ինքնավար.
Վարքագծային	արժեքների ներմուծում	«նյութականացում»

Բեյսդան և Ստրոն առաջարկում են հետևյալ տարբերակը³¹.

²⁸ Golosov G. V., Party Organization, Ideological Change, and Electoral Success: A comparative Study of Postauthoritarian Parties, Working Paper #258, The Helen Kellogg Institute for International Studies, September 1998, available at: <http://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/258.pdf>, 10.09.2013

²⁹ Թորոյան Տ., Հասարակական համակարգի հետխորհրդային տրանսֆորմացիա, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, 2006

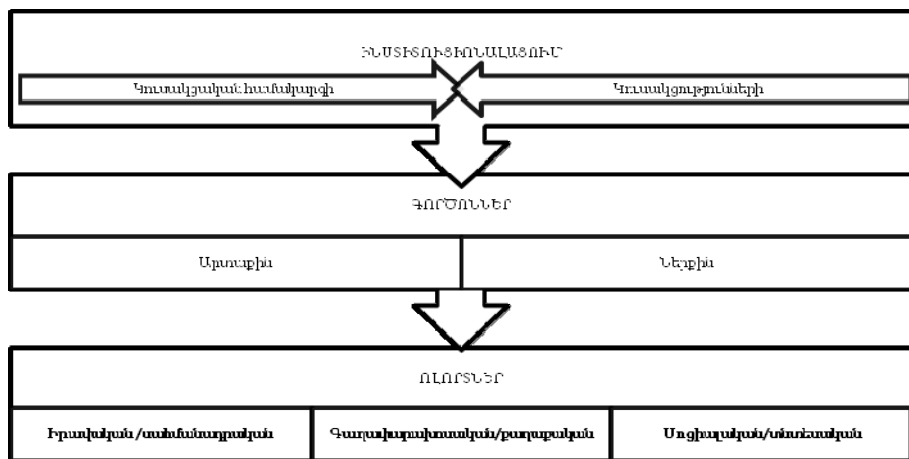
³⁰ Randall V., Svasand L., ...

Աղյուսակ 2

Գործոններ	Կայունություն	Արժեքների ներմուծում
Ներքին	արմատներ հասարակության մեջ	ինքնավարություն
Արտաքին	կազմակերպվածության մակարդակ	փոխգործակցություն

Ընդհանուր դեպքում, ԿՀԻ և ԿԻ ինստիտուցիոնալացման կապը տարբեր գործոնների ոլորտների հետ կարելի է ներկայացնել հետևյալ սխեմայի միջոցով.

Գծապատկեր 2

Ինստիտուցիոնալացման մակարդակն, ըստ Հանթինգթոնի, կարելի է չափել հետևյալ չորս առանցքների շրջանակներում՝ հարմարունակություն-կոշտություն, բարդություն-պարզություն, ինքնավարություն-ենթարկվածություն և կապակցվածություն-

³¹ Basedau M., Stroh A., Measuring Party Institutionalization in Developing Countries: A New Research Instrument Applied to 28 African Political Parties, Edited by the GIGA German Institute of Global and Area Studies / Leibniz-Institut für Globale und Regionale Studien, N. 69, February 2008, GIGA Research Programme: Legitimacy and Efficiency of Political Systems GIGA WP 69/2008, available at: http://www.giga-hamburg.de/en/system/files/publications/wp69_basedau-stroh.pdf, 12.09.2013

մասնատվածություն³²: Նշվածներն այն հիմնական առանցքներն են, ինչի շուրջ քաղաքագիտական գրականության մեջ տեղի են ունենում հիմնական քննարկումները քաղաքական տարբեր ինստիտուտների, հատկապես կուսակցությունների և կուսակցական համակարգերի ինստիտուցիոնալացման առնչությամբ: Ըստ էության, կայացածության, ինստիտուցիոնալացման վերաբերյալ հետագա բոլոր հետազոտությունների հիմքում էլ ընկած են այս չորս չափանիշները, որոնք կիրառվում են կոնկրետ իրավիճակում և լրացվում են կոնկրետ տարածաշրջանի կամ պետության բնութագրերի առանձնահատկությունները գնահատող ցուցանիշներով: Թեև այս մոտեցումը ձևավորվել է անցած դարի 60-70-ականներին, սակայն քանի որ մշակվում էր փոփոխվող հասարակության համար, այն կիրառվում է նաև հետխորհրդային երկրների դեպքերի համար:

Ժողովրդավարացման 3-րդ ավիքի և ժողովրդավարության ուղի ընտրած տարբեր պետություններում ԿԻ և ԿՀԻ առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունների շարքում առանձնանում են Ս. Մեյնորինգի և Մ.Թորկալի հետազոտությունները: Մեյնորինգն առաջարկում է ուշադրություն դարձնել երևույթի բազմազանությանը և վերլուծել այն հետևյալ 4 հարթություններում՝ 1) ընտրական մրցակցության նմուշ-մոդելների կայունություն, 2) հասարակության մեջ կուսակցության արմատների ամրություն, 3) կուսակցությունների լեգիտիմություն և 4) կուսակցության կառուցվածքային կազմակերպում:³³ Միաժամանակ, թեև կուսակցական համակարգի ինստիտուցիոնալացումը բազմաթիվ ձևեր կարող է ստանալ, սակայն բացահայտվել է հետևյալ օրինաչափությունը. «զարգացած արդյունաբերական ժողովրդավարությունների համակարգերն ավելի ինստիտուցիոնալացված են, քան

³² **Huntington S.P.**, Political order in changing societies. – New Haven; L.: Yale university press, 1968. Seventh printing, 1973, 12-24, available at: http://projects.iq.harvard.edu/gov2126/files/huntington_political_order_changing_soc.pdf 02.10.2013

³³ **Mainwaring S.**, Rethinking Party Systems Theory in the Third Wave of Democratization: The Importance of Party System Institutionalization, Working Paper #260, The Helen Kellogg Institute for International Studies, October 1998, 10-12, <http://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/260.pdf>, 27.08.2013

ժողովրդավարացման 3-րդ փուլի շատ երկրների»³⁴: Այդ տարբերությունը շատ մեծ է, ինչն էական հետևանքներ է ունենում ժողովրդավարության կայացման վրա: Մասնավորապես, Հատինական Ամերիկայի կամ Արևելյան Եվրոպայի երկրների ժամանակակից ժողովրդավարական կուսակցական համակարգերն ուսումնասիրելիս ինստիտուցիոնալացման մակարդակի հետազոտությունները նույնքան կարևորվում են, որքան կուսակցությունների քանակի ու դրանց բևեռացման³⁵: Քննարկվում են զարգացած արդյունաբերական ժողովրդավարությունների և պակաս զարգացած ժողովրդավարությունների ու թերի ժողովրդավարությունների կուսակցական համակարգերի ինստիտուցիոնալացման երեք յուրահատուկ տարբերություններ: Նախ, պակաս զարգացած ժողովրդավարություններում նկատվում է ավելի բարձր ընտրական հոսունություն (փոփոխականություն) և ավելի պակաս ընտրական կայունություն, քան զարգացած ժողովրդավարություններում: Երկրորդ, հասարակության մեջ կայուն արմատներ ունեցող կուսակցական համակարգերի առկայությունը կանխորոշում է կուսակցությունների և ընտրողների միջև արմատական ծրագրային և գաղափարախոսական կապվածություն: Այս դեպքում, քվեարկողներն ընտրում են կուսակցություն կամ թեկնածու իրենց ծրագրային կամ գաղափարախոսական նախապատվության հիման վրա: Նման կապվածությունը թերի ժողովրդավարություններում պակաս չափով է առկա: Այս երկրներում կուսակցությունների և ընտրողների կապերն ավելի պակաս են հիմնված կուսակցական ծրագրերին կամ գաղափարախոսություններին հավանություն տալու վրա, ինչը ենթադրում է ավելի թույլ կուսակցական արմատներ հասարակության մեջ: Երրորդ, ընտրողների և թեկնածուների կապը թերի ժողովրդավարություններում ավելի անձնավորված է, քան զարգացած ժողովրդավարություններում³⁶: Ինստիտուցիոնալացման ցածր մակարդակը ներկայացուցչականության և ընտրական հաշվետվողականության հետ առնչվող խնդիրներ է առաջացնում: Թույլ ինստիտուցիոնալացում ունեցող համակարգերում

³⁴ **Mainwaring S., Torcal M.**, Party System Institutionalization and Party System Theory after the Third Wave of Democratization, Working Paper #319, The Helen Kellogg Institute for International Studies, April 2005, p. 24-25, available at: <http://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/319.pdf>, 25.08.2013

³⁵ Նույն տեղում, էջ 3:

³⁶ Նույն տեղում:

ավելի հավանական կարող է լինել որևէ կուսակցություն չներկայացնող թեկնածուի հաղթանակը³⁷: Կուսակցական համակարգի ինստիտուցիոնալացման չափանիշներ կամ բաղադրիչներ կարելի է համարել նաև քաղաքական ազատությունը, քաղաքական գործընթացների կուսակցական վերահսկողությունը, կուսակցությունների մրցակցությունն՝ ըստ իրենց վարած քաղաքականության³⁸:

Պարզելու համար, թե որքանով է ինստիտուցիոնալացված կուսակցական համակարգը, բնականաբար անհրաժեշտ է դիտարկել ոչ միայն կուսակցության ներքին զարգացումների հարցը, այլև պետության մյուս հաստատությունների հետ հարաբերությունների բնույթն ու տեսակը: Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրների պարագայում առավել կարևորվող է կուսակցությունների և իշխանության փոխհարաբերության հարցն այն իմաստով, թե որքանով են կուսակցություններն անկախ իշխանությունից:

Արևմտաեվրոպական կուսակցական համակարգերի ուսումնասիրության մոդելների կիրառելիության բարդությունները Կենտրոնական և Արևելաեվրոպական երկրների կուսակցական համակարգերի նկատմամբ որոշ հետազոտողների հանգեցնում է այն գաղափարին, որ կարելի է հատուկ մոդել ձևավորել նշված երկրների կուսակցական համակարգերն ուսումնասիրելու համար՝ այն լրացնելով տվյալ տարածաշրջանին բնորոշ յուրահատուկ չափանիշներով: Օրինակ, Թ. Սաարթսը առաջարկում է կիրառել հետևյալ հիմնական չափանիշները՝

1. կուսակցական համակարգի կայունություն,
2. կուսակցական համակարգի մասնատվածություն,
3. կուսակցությունների ներթափանցում հասարակության մեջ,
4. հիմնական կուսակցությունների գաղափարախոսություն ու ծագում,
5. կուսակցական մրցակցությունը ձևավորող գերիշխող շերտավորումների համախումբ,

³⁷ Նույն տեղում, էջ 24-26:

³⁸ **Grzymala-Busse A.**, The Programmatic Turnaround of Communist Successor Parties in East Central Europe, 1989-1998, <http://www-personal.umich.edu/~abusse/CPCStudies.pdf>, 10.10.2013

6. կուսակցությունների կազմակերպական հզորություններ³⁹:

Այդ չափանիշներն առանձնացվել են ինչպես ընդհանրապես, այնպես էլ, հատկապես ԿԱԵ կուսակցական համակարգերի վերլուծության և համեմատության համար: Չափանիշներն արտացոլում են այն հիմնական առանձնահատկությունները, որոնք կարող են տարբերել ավանդական ժողովրդավարությունների և հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրների կուսակցական համակարգերը: Չնայած այս չափանիշներն առաջարկվել են դիտարկելու համար նախ և առաջ Բալթյան երկրների կուսակցական համակարգերը, սակայն, հաշվի առնելով որոշ առանձնահատկություններ, հնարավոր է դրանք կիրառել մյուս հետխորհրդային պետությունների կուսակցական համակարգերն ուսումնասիրելիս: Խնդիրն այն է, որ չափանիշները մշակելիս հաշվի են առնվել հենց այն առանձնահատկությունները, որոնցով հետխորհրդային պետությունների՝ որպես նոր ժողովրդավարություններ, կուսակցություններն ու կուսակցական համակարգերն էապես տարբերվում են կայացած ժողովրդավարական պետությունների կայացած և ինստիտուցիոնալացված կուսակցական համակարգերից և կուսակցություններից: Ընդ որում, ինչպես նշում են Մեյնորինգն ու Տորկալը, զարգացող ժողովրդավարությունների և թերի ժողովրդավարությունների կուսակցական համակարգերի հիմնական առանձնահատկությունը ոչ միայն և ոչ այնքան նրանց գաղափարախոսական տարածայնություններն են, որքան ինստիտուցիոնալացման ցածր մակարդակը:

Մեկ այլ հետխորհրդային տարածաշրջանում՝ Ադրբեջանում, Ղրղզստանում և Տաջիկստանում ԿՀԻ և ԿԻ խնդիրներն ուսումնասիրության նպատակով Զ. Իշիյաման ինստիտուցիոնալացման հետազոտությունները լրացնում է նոր չափանիշներով և ցուցիչներով՝ հաշվի առնելով այդ երկրների առանձնահատկությունները⁴⁰: Նա դիտարկել է նախազահական և խորհրդարանական ընտրություններին

³⁹ **Saarts T.**, Comparative Party System Analysis in Central and Eastern Europe: the Case of the Baltic States, *Studies of Transition States and Societies*, 2011, **3**, 3, 83-104, available at: http://www.tlu.ee/stss/wp-content/uploads/2011/11/stss_nov_2011_saarts.pdf, 02.11.2013

⁴⁰ **Ishiyama J.**, Political Party Development and Party “Gravity” in Semi-Authoritarian States . The Cases of Azerbaijan, Kyrgyzstan, and Tajikistan, *Taiwan Journal of Democracy*, 2008, **4**, 1: 33-53.

մասնակցության տվյալներն՝ օգտագործելով ընտրազանգվածի կողմից կուսակցության «ձգողականության» հասկացությունը: Իշիյաման առանձնացնում է կուսակցությունների զարգացման 3 չափանիշներ, որոնք ներկայացվում են 9 ցուցիչների միջոցով.

1. կուսակցությունների կազմակերպական և քաղաքական շարունակականություն, այն է՝ կուսակցությունների կազմակերպման և քաղաքական որոշակի աստիճանի պահպանում մեկից ավելի ընտրությունների ընթացքում,
2. քանի որ պարբերական ընտրությունները կուսակցություններից պահանջում են պաշարների առկայություն, կուսակցությունների ակնհայտ «գրավչության» և շարունակական գոյության աստիճանի պահպանում,
3. կուսակցական համակարգում մնալու աստիճանը՝

ա) տրանսֆորմացիայի առանձնահատկություններ տվյալ պետության համար, բ) կլանային կուսակցության առկայություն/գերակշռում, գ) նավթի/բնական գազի նշանակալից արտադրություն, դ) նախագահական իշխանության միավորը (Հելման – Տակերի ցուցիչի կիրառությամբ)⁴¹, ե) օրենսդիր ընտրական համակարգ, զ) կուսակցության «գրավչության» աստիճան, է) հիմնական շարունակական կուսակցությունների գրաված տեղերը ը) կուսակցություն ներկայացնող հաղթած թեկնածուների տոկոսը, թ/անկախ թեկնածուների կողմից գրաված տեղերը⁴²:

Զարգացող երկրներում կուսակցությունների ինստիտուցիոնալացումը վերլուծելու համար Բեյսդոն և Ստրոն ներմուծել են «Կուսակցությունների ինստիտուցիոնալացման ցուցիչներ» (ԿԻՑ) հասկացությունը, ընդ որում այդ ցուցիչները, հեղինակների համոզմամբ, հնարավորություն են տալիս գնահատել ցանկացած կուսակցության ինստիտուցիոնալացման աստիճանը⁴³.

⁴¹ Այս ցուցիչը կարող է փոխարինվել Ջ. Ֆորտինի ցուցիչով՝ **Fortin J.**, Measuring Presidential Powers: Revisiting Existing Aggregate Measurement. *International Political Science Review*, 2013, **34**, 1, 91-112,

⁴² **Ishiyama J.**, ...

⁴³ **Basedau M., Stroh A.**, ...

Աղյուսակ 3

	Ցուցիչներ
Արմատներ հասարակության մեջ. Կուսակցությունն ամուր հիմքեր ունի հասարակության մեջ	- Կուսակցության տարիք/պետության անկախության տարիներ - Կուսակցության տարիք/ բազմակուսակցականության ժամանակահատված - աջակցության հարաբերական փոփոխություն վերջին երկու ընտրությունների ժամանակ - Կապը քաղաքացիական հասարակության կազմակերպութ. հետ
Ինքնավարություն	- Կուսակցության առաջնորդների փոփոխություններ - Կուսակցության առաջնորդների փոփոխությունից հետո ընտրական աջակցության փոփոխություններ - Որոշումների կայացման ինքնուրույնություն - Կուսակցության նկատմամբ համակրանք զանգվածների կողմից
Կազմակերպվածություն. գոյություն ունի կազմակերպական ապարատ, որն անընդհատ ներկա է բոլոր վարչական օղակներում և գործում է ի շահ կուսակցության	- Անդամության կայունություն - Կուսակցությունների պարբերական համագումարներ - Նյութական և անձնական ռեսուրսներ - Կաառույցների առկայություն երկրի ամբողջ տարածքով, գործունեության շրջանակը սահմանափակված չէ ընտրարշավով
Փոխգործակցություն	- Խորհրդարանական խմբակցության փոխգործակցություն - Չափավոր հարաբերություններ ներկուսակցական խմբերի միջև - Ներկուսակցական այլախոհության հանդուրժում

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրների ԿՀԻ և ԿԻ խնդիրների ուսումնասիրություններում այսօր դրանց մակարդակը դիտարկող չափանիշներից հատկապես կարևորվում են ընտրական

հոսունությունը, կուսակցությունների քանակը⁴⁴: Պատճառները մի քանիսն են: Նախ, եթե ընտրական հոսունությունը կայացած ժողովրդավարություններում համեմատաբար հաստատուն է, քանի որ առկա ենքիմնականում արդեն ձևավորված կուսակցությունների և ԿՀ հետ, ապա հետխորհրդային երկրների դեպքում այն որպես չափանիշ դիտարկելն ու դրա մաթեմատիկական չափումն արձանագրելը դժվարություններ և տարընթերցումներ է առաջացնում: Հիմնական դժվարությունները կայմանավորված են այն հանգամանքով, որ

ա) անհրաժեշտություն է առաջանում քննարկել ընտրություններին հին ու նոր կուսակցությունների մասնակցությունը (այս չափանիշը դիտարկում է հաջորդական ընտրություններում կուսակցությունների ներկայացվածությունը),

բ) հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրներում անընդհատ կարելի է տեսնել հին կուսակցությունների ելք և նոր կուսակցությունների մուտք՝ ընտրությունների նախաշեմին, ինչը պարբերականության հաշվարկներ անելիս բարդություններ է առաջացնում: Այս չափանիշը նաև իր ազդեցությունն է ունենում ընտրական կայունության վրա, քանի որ ընտրողների կապը կոնկրետ կուսակցության հետ թուլանում է, իսկ նոր կուսակցության հետ դեռ արմատացած չէ: Քանի որ հասարակության մեջ կայուն արմատներ ունեցող կուսակցությունների առկայությունն է կանխորոշում կուսակցությունների և ընտրողների միջև կապվածություն, հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրների վերաբերյալ այս չափանիշը ևս կիրառելիս ցույց է տալիս, որ ընտրողները, կարելի է ասել, դատապարտված են դառնում ընտրել ոչ թե կուսակցություն, այլ՝ թեկնածու:

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրները, լինելով բավական տարբեր, այնուամենայնիվ ունեն որոշակի ընդհանրություններ, հատկապես տրանսֆորմացիայի գործընթացի դժվարությունների տեսանկյունից, որոնք թույլ են տալիս ուսումնասիրությունն իրականացնել այդ տեսանկյունից. ա) ընդհանուր խորհրդային պատմություն՝ միակուսակցական համակարգով, բ) անկախանալուց հետո տնտեսական խնդիրներ, գ) կոմունիստական

⁴⁴ **Powell E. N. and Tucker J. A.**, Revisiting Electoral Volatility in Post – Communist Countries: New Data, New Results and New Approaches, *British Journal of Political Science*, 2013, 1, 1-25, available at:

http://journals.cambridge.org/abstract_S0007123412000531 27.11.2013

կուսակցության դերակատարության պարագայում ընտրողների անվստահության ձևավորում կուսակցությունների նկատմամբ ընդհանրապես, դ) քաղաքական մշակույթի բացակայություն, ե) հետխորհրդային տարիների ընթացքում սահմանադրական փոփոխությունների կատարման անհրաժեշտություն, ընդ որում հիմնականում պայմանավորված նախագահական կառավարման ձևից խորհրդարանականի անցմամբ, զ) ժողովրդական հուզումներ, գունավոր հեղափոխություններ, է) տարբեր կոնֆլիկտների առկայություն՝ միջէթնիկական, քաղաքացիական և այլն, ը) անկախության և ժողովրդավարացման միևնույն ժամանակահատված:

Այդուհանդերձ, հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրներում ԿՀԻ և ԿԻ գնահատման համար առաջարկվում են մեծ թվով մոտեցումներ ու ցուցիչներ, որոնք կարելի է ներկայացնել ստորև բերված աղյուսակի տեսքով.

Աղյուսակ 4

Գործոններ/ ոլորտներ	Չափանիշներ	Ցուցիչներ	Տվյալնե րի աղբյուր
Արտաքին սոցիալ/ տնտեսական	1. պետու- թյան տնտե- սական իրա- վիճակի գնա- հատական	ՀՆԱ և այլ տնտեսական ցուցիչների պաշտոնական տվյալներ	Freedom House, UNDP (Human Develop- ment Report)
	2. պետու- թյան էթնիկ, կրոնական, սոցիալական պատկերը	Էթնիկ կազմ, Կրոնական կազմակերպությունների առկայություն, Սոցիալական ստրատիֆիկացիա	Վիճա- կագրա- կան տվյալներ
	3. պետու- թյան ժողովրդավա- րացման աստիճան	Մարդու իրավունքների, ազատությունների պաշտպանություն, ազատ արդար ընտրությունների կազմակերպում	Freedom House, UNDP
Արտաքին սահմա- նադրա-	4. պետու- թյան կառա- վարման ձև	Նախագահ./կիսանախ./ խորհրդարանական	Սահմա- նադրու- թյուն

իրավական	5. պետության կառուցվածք	Ունիտար/դաշնային	Սահմանադրություն
	6. ընտրակ. ինստիտուտների կայունություն	Ընտրակարգերի փոփոխություններ	Սահմանադրություն, Ընտրակ. օրենսգիրք
Արտաքին գաղափարախոսական քաղաքական	7. ներկայացուցչական մարմիններ, կուսակցութ. ներկայացվածություն	Խորհրդարանում կուսակցությունների առկայություն, անկուսակցական թեկնածուների/պատգամավորների առկայություն	Պաշտոնական տվյալներ
	8. գործադիր մարմիններ. կուսակցությունների ներկայացվածություն	Գործադիր պորտֆելների բաշխում ըստ կուսակցական պատկանելության	Պաշտոնական տվյալներ, նախագահ. իշխանության ինդեքսի հաշվում ⁴⁵
	9. կուսակցությունների ներկայացվածություն ՏԻՄ-երում	ՏԻՄ ընտրություններում, պաշտոններում կուսակցական առկայություն, անկուսակցական թեկնածուների/պաշտոնյաների առկայություն	Պաշտոնական տվյալներ
Ներքին սոցիալական տնտեսական	10. սոցիալական խմբերի և կուսակցությունների կապերը	համացանցային կամ պարբերական պաշտոնական մամուլի առկայություն, ազգային կամ կրոնական կուսակցությունների	Պաշտոնական տվյալներ

⁴⁵ Fortin J., Measuring Presidential Powers: Revisiting Existing Aggregate Measurement. *International Political Science Review*, 2013, 34 (1), 91-112.

		առկայություն	
	11. բազմակուսակցական համակարգ	Բազմակուսակցական համակարգում կուսակցությունների արդյունավետ թվաքանակի հաշվարկում	Հաակսոյի և Տաաջեպերայի ինդեքսը և Գոլոսովի ինդեքսը ⁴⁶
	12. կուսակցության ֆինանսավորում	Կուսակցությունների ֆինանսավորումը ընտրարշավ. ընթացքում, կուսակցական միջոցների գոյացում	Պաշտոնական տվյալներ, օրենք
Ներքին իրավական սահմանադրական	13. մասնակցություն համապետական ընտրություններին	Օրենսդիր մարմնում կուսակցական թեկնածուների առաջադրում, Մասնակցություն ընտրություններին	Պաշտոնական տվյալներ ⁴⁷
	14. միջկուսակցական կապեր	Կոալիցիաների, ընտրական դաշինքների կազմում, այլ կուսակցության ներկայացուցիչներին սատարում	Պաշտոնական տվյալներ
	15. կուսակցական մասնատվածություն	Կուսակցությունների թվաքանակի և դրանց անդամների թվի հարաբերություն	Պաշտոնական տվյալներ

⁴⁶ **Golosov G. V.**, The Effective Number of Parties: A New Approach, *Party Politics*, 2010, 16, March, 171-192, available at: <http://ppq.sagepub.com/content/vol16/issue2/>, 05.12.2013; **Taagepera R., Laakso M.**, The "Effective" Number of Parties: "A Measure with Application to West Europe", *Comparative Political Studies*, 12, 1, 1979, available at: [http://www.pratiquesciencesociales.net/exposes/S12.%20The%20Effective%20Number%20of%20Parties%20A%20Measure%20with%20Application%20to%20West%20Europe%20\(Laakso%201979\).pdf](http://www.pratiquesciencesociales.net/exposes/S12.%20The%20Effective%20Number%20of%20Parties%20A%20Measure%20with%20Application%20to%20West%20Europe%20(Laakso%201979).pdf) 03.12.2013

⁴⁷ Կարող է օգտագործվել հետևյալ աշխատանքում հաշվարկված ինդեքսը՝ **Powell E. N. and Tucker J. A.**, ...

Ներքին գաղափարա- խոսական, քաղաքական	16. կուսակցությունների տարիքն ու կազմակերպման ոճը	Կուսակցության գրանցման տարեթիվը Անկախության տարիների և կուսակցության գոյության հարաբերությունը	Պաշտոնական տվյալներ
	17. կուսակցության կազմակերպական հզորություն	Կուսակցությունների գործունեության սկզբունքներ, Տարածքային մարմինների առկայություն, Անդամների թիվ	Պաշտոնական տվյալներ
	18. կուսակցությունների գաղափարախոսական ուղղվածությունը	Կուսակցական ծրագրերի վերլուծություն, համեմատություն ընտրությունների ընթացքում և ընտրությունների միջև ընկած ժամանակահատվածի ծրագրային դրույթների միջև	Պաշտոնական տվյալներ

Եզրակացություն

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրներում ԿՀԻ և ԿԻ վիճակի և դրանց գնահատման չափանիշների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ երկրներում

1. արդյունավետ բազմակուսակցական համակարգերի հիմքով կառավարման համակարգերի ձևավորումն ունի բացառիկ նշանակություն կայացած ժողովրդավարության ձևավորման տեսակետից,
2. ԿՀԻ և ԿԻ ունեն էական առանձնահատկություններ կայացած ժողովրդավարության երկրների համեմատ,
3. ԿՀԻ և ԿԻ ուսումնասիրությունների համար կարող են հիմք ծառայել այն մոտեցումներն ու չափանիշները, որոնք մշակվել են կայացած ժողովրդավարական երկրների համար, սակայն դրանք պետք է լրամշակվեն հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրների առանձնահատկությունները հաշվի առնող չափանիշներով,
4. ԿՀԻ և ԿԻ ուսումնասիրությունների համար առաջարկվող առանձնահատուկ մոտեցումներն ու չափանիշները մեծաքանակ են,

երբեմն՝ հակասական, ինչը դրանց կիրառումը դարձնում է բարդ ու քիչ արդյունավետ, և պահանջվում է դրանց համադրում և օպտիմալացում:

The Multi-Party System Institutionalisation Evaluation Criteria and Their Optimisation Problems in Post-Soviet Transformation Countries

LUSINE POGHOSYAN

Brusov State University of Languages and Social Sciences

The efficiency of the multi-party system significantly depends on the system institutionalisation level, which has two components: party system institutionalisation (PSI), and institutionalisation of political parties (IPP). Different models, criteria and indications for the evaluation of their institutionalisation levels are used for their study. Nevertheless, in the late 1990s it became clear that in post-Soviet transformation countries the establishment of democracy and, in particular, multi-party systems have essential features and difficulties, and that the employment of those criteria and indicators is ineffective. It is no coincidence that a sharp increase in the study of multi-party systems in post-Soviet transformation countries has been evident since 2000. The revelation of those difficulties and the revision of models and criteria for the evaluation of multi-party systems will significantly increase research productivity.

Ընտրական ինստիտուտի արդյունավետության խնդիրները հետխորհրդային Հայաստանում

ԷՄԻԼ ՕՐԴՈՒՒՆՅԱՆ

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի մարդու իրավունքների, ժողովրդավարության
և եվրոպագիտության ամբիոն, ԵՊԼՀ

Ստացված է 22.07.2013

Ընդունված է 9.11.2013

Ժողովրդավարացումը որպես պետության կազմակերպման ուղի ընտրած հետխորհրդային երկրներում ոչ գծային բնույթ ունեցող այդ գործընթացը դինամիկայի վրա ազդող գլխավոր գործոններից մեկը ընտրական ինստիտուտի արդյունավետությունն է: Հոդվածում քաղաքական մասնակցության և քաղաքական խոսույթի ենթաբեքում ուսումնասիրվել են Հայաստանում 1991-2013թթ. տեղի ունեցած ընտրական գործընթացները և բացահայտվել են ընտրական ինստիտուտի զարգացման դինամիկան, բնութագրիչ կողմերը, ինչպես նաև կայացման խոչընդոտները: Այդ ինստիտուտը կայուն չէ և ունի կոնֆլիկտային բնույթ, քաղաքական ուժերը հիմնականում անձնավորված են և չունեն գաղափարական տարբերություններ: Հետխորհրդային երկրներում ընտրական ինստիտուտի գործունեության բարելավման և դրա նկատմամբ հասարակական վստահության վերականգնման հիմնական քայլերն ուղղված են օրենսդրության բարելավման և կառուցվածքային փոփոխությունների ուղղությամբ, մինչդեռ առաջնային են բազմակուսակցական համակարգի կայացումն ու հասարակական գիտակցության մեջ համապատասխան արժեքների արմատավորումը:

Քանալի բառեր

ընտրական ինստիտուտ, բազմակուսակցական համակարգ, հետխորհրդային տրանսֆորմացիա, խորհրդարանական և նախագահական ընտրություններ

Խորհրդային Միության փլուզումն, առաջացնելով աննախադեպ հասարակական-քաղաքական իրավիճակ հետխորհրդային տարածքում, նորաստեղծ պետություններին պարտադրեց հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներն ընդգրկող համակարգային փոխակերպումներ¹: Ստեղծված իրավիճակը պահանջում էր հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների կարգավորման արդիական մեխանիզմների որոնում և մշակում, քանի որ նախկին խորհրդային մեխանիզմների և

¹ Թորոսյան Տ., Հասարակական համակարգի հետխորհրդային տրանսֆորմացիա, «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2006: **Погосян Г.**, Армянское общество в трансформации, изд. "Лусабад", Ереван, 2003.

մոտեցումների կիրառումն այլևս հնարավոր չէր: Հասարակական կարգի փոփոխությունը, քաղաքական վարչակարգի փոխակերպումը պահանջում էին նոր ձև ու բովանդակություն ունեցող քաղաքական ինստիտուտների և նոր քաղաքական մշակույթի ձևավորում, որն, ըստ 90-ականների սկզբին տիրապետող մասնագիտական կարծիքի², պետք է հիմնվեր ժողովրդավարական-ազատական գաղափարների վրա: Ժողովրդավարության արևմտյան փորձն ու քաղաքական ինստիտուտները դիտարկվում էին որպես մոդելներ նորանկախ հանրապետությունների քաղաքական արդիականացման համար: Արևմուտքն էլ, իր հերթին, շահագրգիռ էր նորաստեղծ պետություններում ներդնելու իր հասարակական և քաղաքական արժեհամակարգը, քանի որ փլուզվել էր երկբևեռ աշխարհակարգը և հետխորհրդային տարածքում հնարավորություն էր ստեղծվել ազդեցության և վերահսկողության գոտիների վերանայման համար: Արևմտյան հասարակական և քաղաքական կյանքին հատուկ քաղաքական բազմակարծությունը, ընտրական մրցակցային ինստիտուտը և այլ ժողովրդավարական մեխանիզմներ, ինստիտուտներ և արժեքներ, որոնք գոյություն չունեին խորհրդային տարիներին, սկսեցին աստիճանաբար ներդրվել նորանկախ պետություններում: Խորհրդային միակուսակցական քաղաքական համակարգը, որը մերժում էր քաղաքական բազմակարծությունն ու մրցակցությունը, ինքնին ի չիք էր դարձնում իրական ընտրական մրցակցային ինստիտուտի գոյության հնարավորությունը: Խորհրդային կենտրոնացված քաղաքական իշխանությունը հասարակության քաղաքականապես ակտիվ հատվածին բոլոր թույլատրելի և անթույլատրելի միջոցներով հեռացնում էր իրական քաղաքականության ոլորտից, սակայն խորհրդային վերջին տարիներին՝ վերակառուցման շրջանում, արդեն նկատվում էին քաղաքական բազմակարծության ճանաչման, շուկայական տնտեսության տարրերի կիրառման, կառավարման ապագաղափարականացման միտումներ³: Եվ պատահական չէ, որ անգամ խորքային պատկերացումներ չունենալով ժողովրդավարական արժեքների, մեխանիզմների ու ինստիտուտների մասին, հետխորհրդային տարածքի ժողովուրդները խանդավառությամբ էին վերաբերվում հասարակական կյանքի կտրուկ փոփոխություններին: Էական նշանակություն ունեցավ այն հանգամանքը, որ արևմտյան ու կոնունիստական արժեհամակարգերի մրցակցությունում հաջողություն

² **Huntington S.**, The Third Wave: Democratization in the Late Twentyeth Century. Norman and London, University of Oklahoma Press, 1991.

³ **Крыштановская О.** Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту. *Общественные науки и современность*, 1995, 1, 63-73.

ունեցավ բարեկեցիկ կյանք և ազատություններ ապահովող արևմտյան համակարգը և փլուզվեց ԽՍՀՄ-ը:

Քաղաքական մրցակցությունը և բազմակարծությունը գործնականում դրսևորվում են այլընտրանքային ընտրական ինստիտուտի միջոցով, որը, լինելով ժողովրդավարության արտացոլման կարևոր գործիք, կարևոր նշանակություն ունի ներպետական քաղաքական կառույցների ու գործընթացների արդյունավետության գնահատման, թերությունների բացահայտման, հետևաբար և դրանց հավասարակշռման, կայունացման և բարելավման գործում: Ընտրական ինստիտուտի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու և վերլուծելու ընտրական գործընթացների խնդիրներն ու առանձնահատկությունները, ինչպես նաև քաղաքական մասնակցության և քաղաքական վարքագծի ազդեցությունն այդ գործընթացների վրա: Ավելին, քանի որ այն եզակի գործընթաց է, որին միաժամանակ մասնակցում են քաղաքական և պետական կառավարման համակարգերը, ընտրական գործընթացների ընթացքն ու արդյունքները հնարավորություն են տալիս ձևավորելու այդ համակարգերի ինտեգրալ գնահատականը: Պատահական չէ, որ 90-ականներին համարվում էր, որ հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի միասնական հարացույցում առանցքային նշանակություն ունեն ընտրությունները⁴: Իհարկե, թե միասնական հարացույցի, թե ժողովրդավարացման գործընթացի համար ընտրությունների առանցքային նշանակության գաղափարները հետագայում վերանայվեցին⁵, սակայն ընտրությունները շարունակում են մնալ ժողովրդավարության մակարդակը բնութագրող կարևոր գործոն:

Ընտրական ինստիտուտի համար բնութագրիչ մի շարք տարրերի հետազոտությունը կարող է թույլ տալ ընդհանուր պատկերացում ձևավորել կոնկրետ քաղաքական ինստիտուտի մասին, բացահայտել դրանում առկա խնդիրները և դրանց պատճառները: Այս հոդվածում այդ նպատակով դիտարկվում են ընտրական գործընթացներին քաղաքացիների և քաղաքական ուժերի մասնակցության բացարձակ և հարաբերական դինամիկան, ընտրությունների արդյունքների կապը թեկնածուների և իշանությունների միջև առնչությունների հետ, ընտրությունների ժամանակ քաղաքական խոսույթի ազդեցությունը հետընտրական զարգացումների վրա և այդ խոսույթի առանձնահատկությունները տարբեր տեսակի համապետական ընտրական գործընթացների ժամանակ:

⁴ Carothers T., The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, 2002, 13, 1, 6-21.

⁵ Թորոյան Տ., Սուքիասյան Հ., Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երեք փուլերը, երեք խմբերը և երեք հարացույցները: *Հայկական քաղաքագիտական հանդես*, 2014, 1, 20-33:

Ընտրողների ակտիվությունն ըստ ընտրական գործընթացի տեսակի

Հետխորհրդային երկրներում բազմակուսակցական համակարգերի ներդրումը և սահմանադրությունների ու ընտրական օրենսդրությունների ընդունումը ստեղծեցին բոլոր անհրաժեշտ կառուցվածքային հիմքերն ու կանոններն այդ երկրներում ընտրական ինստիտուտների ձևավորման համար: Սակայն այդ ինստիտուտը ոչ թե պետական կառավարման համակարգի ձևավորման պարզունակ մեխանիզմ է, այլ ժողովրդավարական քաղաքական մշակույթի արդյունք, որի արդյունավետությունը մեծապես կախված է ընտրական գործընթացի երկու գլխավոր դերակատարների՝ ընտրողների (հասարակություն) և ընտրվողների (քաղաքական ուժեր) ձգտումների ու պատկերացումների համապատասխանությունից ժողովրդավարական միջավայրի համար բնորոշ արժեհամակարգին: Որպես դրա անուղղակի ցուցիչ հողվածում օգտագործվում է ընտրական գործընթացների շրջանում կիրառվող քաղաքական խոսույթը: Հայաստանում ընտրական ինստիտուտի արդյունավետության հետազոտության նպատակով օգտագործվել են 1991-2013 թթ. տեղի ունեցած 16 համապետական ընտրական գործընթացների (<< Նախագահի ընտրություններ, ԱԺ ընտրություններ, Սահմանադրության հանրաքվեներ) ժամանակ արձանագրված քաղաքական մասնակցության տվյալները⁶, ինչպես նաև քաղաքական խոսույթի դրսևորումներն այդ գործընթացների ժամանակ:

⁶ << Ազգային արխիվ՝ 1. << Գերագույն Խորհրդի Պատգամավորների ընտրությունների կենտրոնական ընտրական հանձնաժողով, 1991թ. հոկտեմբերի 16-ի << Նախագահի ընտրության արձանագրություններ, ֆոնդ 1183, ցուցակ 1, գործ 52, 2. Վերլուծական տեղեկանք, << ԱԺ ընտրությունների և << Սահմանադրության հանրաքվեի արդյունքների ամփոփման մասին, ֆոնդ 1183, ցուցակ 1, գործ 31, 3. << Նախագահի ընտրությունների ընտրական հանձնաժողովների արձանագրություններ, ֆոնդ 1183, ցուցակ 3, գործ 97, 4. 1998թ. << Նախագահի արտահերթ ընտրությունների քվեարկության վերջնական արդյունքների մասին << կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի ամփոփիչ արձանագրություններ, ֆոնդ 1183, ցուցակ 3, գործ 143, 5. 1999թ. մայիսի 30-ի << ԱԺ ընտրությունների արդյունքներ, <http://elections.am/Default.aspx>, 6. 2003թ. փետրվարի 19-ի << Նախագահի ընտրությունների 1-ին փուլի արդյունքներ, <http://elections.am/Default.aspx>, 7. 2003թ. մարտի 5-ի << Նախագահի ընտրությունների 2-րդ փուլի արդյունքներ, <http://elections.am/Default.aspx>, 8. 2003թ. մայիսի 25-ի << ԱԺ ընտրությունների արդյունքներ, <http://elections.am/Default.aspx>, 9. 2003թ. մայիսի 25-ի (<< Սահմանադրությունում փոփոխություններ կատարելու մասին նախագծի) հանրաքվեի արդյունքներ,

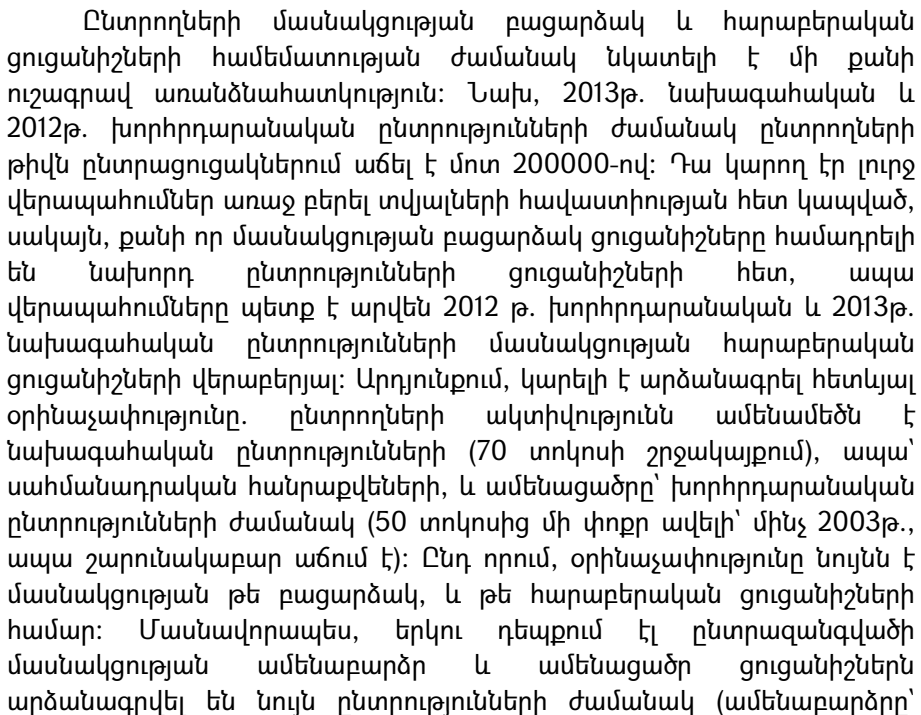
Աղյուսակ 1-ն արտացոլում է համապետական քվեարկություններին քաղաքացիների մասնակցության պատկերը:

Աղյուսակ 1

Տարեթիվ	ՀՀ ընտրողների ընդհանուր թիվը	Քվեարկությանը մասնակցած ընտրողների թիվը	Մասնակցության տոկոսը
1991 թ. ՆԸ	2. 155. 698	1. 518. 090	70.4%
1995 թ. ՍՀ	2. 189. 804	1. 217. 531	55.6%
1995 թ. ԱԺԸ	2. 461. 700	1. 283. 573	52.1%
1996 թ. ՆԸ	2. 201. 999	1. 331. 029	60.4%
1998 թ. ՆԸ 1-ին փուլ	2. 300. 816	1. 449. 004	62.9%
1998 թ. ՆԸ 2-րդ փուլ	2. 300. 816	1. 567. 702	68.1%
1999 թ. ԱԺԸ	2. 198. 544	1. 137. 660	51.7%
2003 թ. ՆԸ 1-ին փուլ	2. 315. 410	1. 462. 383	63.1%
2003 թ. ՆԸ 2-րդ փուլ	2. 331. 507	1. 595. 702	68.4%
2003 թ. ԱԺԸ	2. 340. 744	1. 233. 757	52.7%
2003 թ. ՍՀ	2. 339. 704	1. 215. 908	51.9%
2005 թ. ՍՀ	2. 317. 462	1. 514. 545	65.3%
2007 թ. ԱԺԸ	2. 319. 722	1. 391. 540	59.9%
2008 թ. ՆԸ	2. 311. 917	1. 671. 027	72.2%
2012 թ. ԱԺԸ	2. 522. 906	1. 572. 858	62.3%
2013 թ. ՆԸ	2. 528. 050	1. 521. 489	60.2%

<http://elections.am/Default.aspx>, 10. 2005թ. նոյեմբերի 27-ի (ՀՀ Սահմանադրությունում փոփոխություններ կատարելու մասին նախագծի) հանրաքվեի արդյունքներ, <http://elections.am/Default.aspx>, 11. 2007թ. մայիսի 12-ի ՀՀ ԱԺ ընտրությունների արդյունքներ, <http://elections.am/Default.aspx>, 12. 2008թ. փետրվարի 19-ի ՀՀ Նախագահի ընտրություններ, <http://elections.am/Default.aspx>, 13. 2012 թ. մայիսի 6-ի ՀՀ ԱԺ ընտրությունների արդյունքներ, <http://www.elections.am/proportional/>, 2013թ. փետրվարի 18-ի ՀՀ Նախագահի ընտրություններ, <http://www.elections.am/presidential/>:

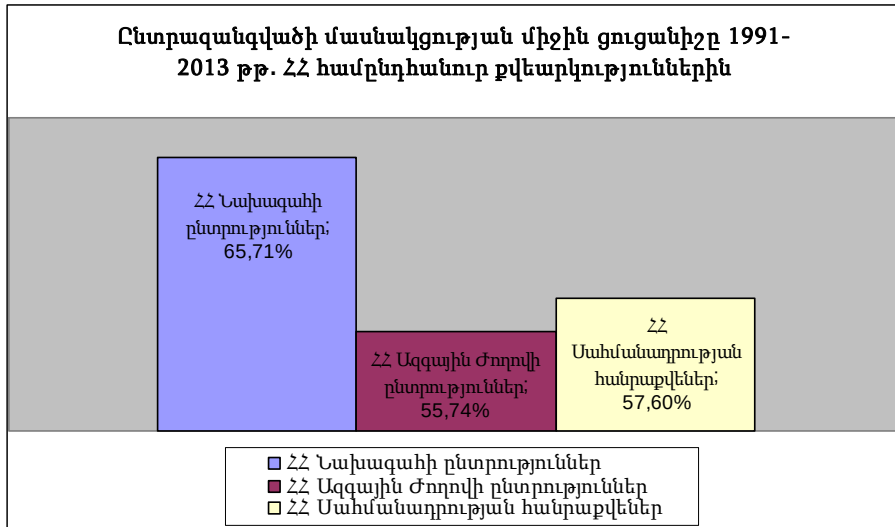
Գծապատկեր 1

2008 թ. ՀՀ Նախագահի ընտրություններ՝ 72.20% կամ 1. 671. 027 ընտրող, ամենացածրը՝ 1999 թ. ՀՀ ԱԺ ընտրություններ՝ 51.70% կամ 1. 137. 660 ընտրող):

Հարաբերական մասնակցության միջին ցուցանիշներն ըստ ընտրական գործընթացների, բերված են գծապատկեր 2-ում:

Գծապատկեր 2

Ընտրողների ակտիվության հստակ օրինաչափությունն ըստ ընտրական գործընթացների տեսակների (նախագահական, սահմանադրական և խորհրդարանական) կարող է բացատրվել մի քանի պատճառներով: Առաջինն այն կարծրատիպի կենսունակությունն է, որը ձևավորվել էր պետական կառավարման մարմինների վերաբերյալ խորհրդային տասնամյակների ընթացքում: Խորհրդային տարիներին հասարակությունը որպես պետական կառավարման բարձրագույն մարմին ընկալում էր Խորհրդային միության կոմունիստական կուսակցության (Կոմկուս) կենտրոնական կոմիտեի բյուրոն, իսկ ավելի հաճախ՝ գլխավոր քարտուղարին: Պատահական չէ, որ պետական կառավարման վերաբերյալ անձնավորված պատկերացումները հաճախ ունենում էին խիստ ծայրահեղ դրսևորումներ. համատարած ողբ՝ Ստալինի մահվան կապակցությամբ, նամակներ՝ Լենինի դամբարանին անգամ 70-80-ական թվականներին, տարատեսակ խնդիրների լուծման ակնկալիքով, և այլն: Մինչդեռ խորհրդարանի նկատմամբ վերաբերմունքը հաճախ անտարբեր էր, իսկ վերջին տասնամյակներին՝ քամահրական: Հարկ է նկատել, որ կառավարման հիմնական լծակներ ունեցող կուսակցական մարմիններն էլ նպաստում էին դրան՝

խորհրդարանի համալրման համար սահմանելով և կիրառելով ձևական չափանիշներ ու չափաբաժիններ՝ ըստ զբաղմունքի բնույթի: Բնական է, որ նման արժեքային կարծրատիպերի փոփոխությունը տևական ժամանակ է պահանջում անգամ այն ժամանակ, երբ ջանքեր են գործադրվում այդ ուղղությամբ: Մինչդեռ հետխորհրդային երկրներում ձևավորվող կուսակցությունների ճնշող մեծամասնությունը ստեղծվում էր հար և նման Կոմկուսին, քանի որ դա անում էին մարդիկ, ում գիտելիքներն ու փորձը սահմանափակվում էին խորհրդային տարիներով:

Նախագահական ընտրությունների ժամանակ ավելի մեծ ակտիվությունը պայմանավորված է ևս մեկ հանգամանքով: Քանի որ այդ ընտրություններն անձնավորված են, ապա ավելի բարձր է քաղաքական խոսույթի կոնֆլիկտայնության ցուցանիշը: Որքան կոնֆլիկտային է քաղաքական խոսույթը, այնքան մեծ է քաղաքական ակտիվությունն ընտրությունների ժամանակ, և հակառակը⁷:

Կարելի է արձանագրել, որ ՀՀ Նախագահի ընտրությունների ժամանակ, երբ դրանք անցկացվել են երկու փուլով, երկրորդ փուլում քաղաքացիների մասնակցության ցուցանիշները միշտ եղել են ավելի բարձր առաջին փուլի ցուցանիշներից: Սա վկայում է այն մասին, որ նախագահական ընտրությունների երկրորդ փուլում, երբ ընտրապայքարին մասնակցում են առաջադրված թեկնածուներից միայն երկուսը, հասարակությունն առավել ակտիվությամբ է մասնակցում քաղաքական կյանքին, քանի որ այդ պարագայում անհատն ավելի հեշտ է կողմնորոշվում՝ իր քվեն տալով երկու թեկնածուներից մեկի օգտին: Այս պարագայում քաղաքական խոսույթի ազդեցությունը հասարակական գիտակցության վրա ավելի է մեծանում, քանի որ երկրորդ փուլ անցած թեկնածուները հնարավորություն են ստանում իրենց ընտրական ելույթների, քննարկումների և բանավեճերի միջոցով ավելի մեծ ազդեցություն ունենալ ընտրական գործընթացի վրա: Հետևաբար՝ կարելի է պնդել, որ քաղաքական խոսույթը կարող է լուրջ ազդեցություն թողնել ընտրազանգվածի քաղաքական վարքագծի վրա՝ դրանով պայմանավորելով ընտրական գործընթացին նրա մասնակցությունը: Նախագահական ընտրությունների ժամանակ նկատելի է հասարակական-քաղաքական քննարկումների տիրույթի, տեղեկատվության տարածման ծավալների և հասարակության կողմից դրանց ուղղված արձագանքների ավելի լայն շրջանակ, քանի որ հասարակության գրեթե բոլոր շերտերը ցուցաբերում են ավելի բարձր քաղաքական ակտիվություն, շահագրգռվածություն՝ հենց այդ

⁷ Օրդուխանյան Է., Իշխանություն և ընդդիմություն. քաղաքական խոսույթի վերլուծություն, «Լիմուշ» հրատ., Երևան, 2010, էջ 127-128:

ընտրությունների հետ հիմնականում կապելով իրենց շահերի ներկայացման, իրացման, պահանջների բավարարման, սոցիալական խնդիրների լուծման հնարավորությունները: Հատկանշական է, որ այդ տեսակետից նախագահի ինստիտուտի ընկալումն էական փոփոխություններ չի կրել անգամ 2005թ. սահմանադրական փոփոխություններից հետո, որի արդյունքում էականորեն կրճատվեցին նախագահի լիազորությունները և ձևավորվեց լիարժեք հակակշիռների ու զսպումների սահմանադրական համակարգ:

Ըստ ընտրական գործընթացների տեսակների հստակ արտահատված առանձնահատկություններ ունի ոչ միայն մասնակցության գործոնն, այլև նախընտրական և հետընտրական զարգացումների բնույթը:

Բացառությամբ 1991 և 1998թ., մյուս բոլոր նախագահական ընտրություններն ուղեկցվել են քաղաքական անկայունությամբ, մեծ լարվածություն ունեցող կոնֆլիկտային քաղաքական խոսույթով, բողոքի զանգվածային ցույցերով, երբեմն՝ իրավապահների հետ բախումներով: Սակայն Ազգային ժողովի նախընտրական և հետընտրական գործընթացները, թերևս բացառությամբ 1995թ., հիմնականում ընթացել են մեղմ մթնոլորտում՝ չհանգեցնելով կտրուկ դիմակայության: Դա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ նախագահական ընտրություններն առանձնահատուկ տեղ ունեն ոչ միայն հետխորհրդային հասարակության, այլև քաղաքական ընդդիմության ընկալման մեջ, քանի որ նախընտրական և հետընտրական զարգացումներում լարվածության հիմնական խթանողը, բնականաբար, ընդդիմադիր քաղաքական ուժերն են:

Մի շարք առանձնահատկություններով աչքի ընկան 2013թ. նախագահական ընտրությունները: Թեկնածուներ առաջադրեցին ընդամենը մեկ տարի առաջ տեղի ունեցած Ազգային ժողովի ընտրության արդյունքում խորհրդարան անցած 6 կուսակցություններից միայն երկուսը՝ առավելագույն և նվազագույն ծայեր հավաքած ՀՀԿ-ն և <<Ժառանգությունը>>: Այդ փաստը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ այդ խորհրդարանական ընտրություններին մասնակցած կուսակցությունների թիվն ավելի քան երկու անգամ զիջում էր նախորդ խորհրդարանական ընտրություններին մասնակցածների թվին, վկայում է, որ բազմակուսակցական համակարգում առկա է ճգնաժամ⁸: 2013թ. նախագահական ընտրությունն առանձնացավ ևս մեկ բացասական երևույթով: Նախընտրական շրջանում տեղի ունեցավ աննախադեպ իրադարձություն՝ թեկնածուներից մեկի դեմ իրականացվեց մահափորձ, որն, ըստ իրավապահ մարմինների, կազմակերպել էր մեկ այլ թեկնածու:

⁸ Թորոսյան Տ., Յո՞ւ երթաս, Հայաստան, <http://168.am/2013/03/07/192008.html>

Թեև այդպես էլ անհայտ մնաց մահափորձի դրդապատճառը, սակայն ակնհայտ էր, որ քաղաքական ենթատեքստի առկայության հավանականությունը խիստ ցածր է, քանի որ ի սկզբանե պարզ էր, որ երկու թեկնածուներն էլ դուրս են իրական մրցակցությունից, որը ծավալվեց երկու խորհրդարանական ուժերի առաջնորդների միջև: Ընտրության արդյունքները ևս ուշագրավ են՝ մեկ տարի առաջ տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրության արդյունքների ենթատեքստում: Եթե գործող նախագահի ստացած ձայները համեմատելի են խորհրդարանական ընտրություններում իր գլխավորած ՀՀԿ-ի ստացած ձայների հետ, ապա Ր. Հովհաննիսյանի երկրորդ արդյունքը մեծապես գերազանցում է իր գլխավորած <<Ժառանգության>> մեկ տարվա վաղեմության արդյունքը: Թեև հետընտրական շրջանն այս անգամ ևս ուղեկցվեց արդյունքները վիճարկող ցույցերով, երթերով և հանրահավաքներով, ինչպես նախորդ գրեթե բոլոր նախագահական ընտրություններից հետո, սակայն զարգացումներն ունեցան մի շարք առանձնահատկություններ: Մասնավորապես, նկատելի էր քաղաքական խոսույթի էական տարբերություն նախորդ նախագահական ընտրությունների համեմատ: Արդյունքում հաստատվեց վերոհիշյալ օրինաչափությունը՝ քաղաքական խոսույթի, ներքաղաքական լարվածության և դիմակայության դրսևորումների միջև: Առաջին անգամ հետընտրական զարգացումները, հագեցած լինելով բողոքի գործողություններով և հասարակական դժգոհություններով, չհանգեցրին լուրջ բախումների: Ընդդիմության առաջնորդը հաճախ իր ելույթներում քաղաքակիրթ, իրավական պայքարի և զսպվածության կոչեր էր անում՝ հանդարտեցնելով իր համակիրներին: Ի վերջո, երբ պարզ դարձավ, որ իշխանափոխություն չի լինելու, Ր. Հովհաննիսյանի օգտին քվեարկածների զգալի մասն այլևս նրան չէր աջակցում:⁹

Այդ ընտրություններն առանձնացան նաև արևմտյան ընտրական տեխնոլոգիաների լայն ներդրմամբ, որոնք հատկապես կիրառում էր ընդդիմության լիդերը: Սակայն միայն հետագա ընտրությունների արդյունքներն ու հետընտրական զարգացումները ցույց կտան, թե այդ դրսևորումները կմնան որպես 2013թ. ընտրության առանձնահատկությունը, թե կվերածվեն Հայաստանում ընտրական մշակույթի ավանդույթի: Այդուհանդերձ, քանի որ քաղաքական ավանդույթի ձևավորման գլխավոր դերակատարը քաղաքական ուժերն

⁹Քաղաքագետները վերջին իրադարձություններից հետո Րաֆֆի Հովհաննիսյանի վարկանիշի անկում են նկատում /16 ապրիլի 2013/, <http://armenpress.am/arm/news/715388/qaxaqagetnery-verjin-iradardzutyunneric-heto-raffi-hovhannisyani.html>; Դեպի Ազատության հրապարակ. «Րաֆֆի Հովհաննիսյանի վարկանիշը կտրուկ անկում է ապրել, և այդ տեղը փորձում են զբաղեցնել այլ քաղաքական ուժեր» /19.04.2013/ <http://medialab.am/news/id/563>;

են, ապա այդ հարցադրման պատասխանը որոշ չափով կարող է տալ մինչ այժմ տեղի ունեցած 5 խորհրդարանական ընտրությունների վերլուծությունը:

Խորհրդարանական ընտրությունների օրինաչափություններն ու առնձնահատկությունները

Հայաստանում տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրությունների վերաբերյալ տվյալները բերված են Աղյուսակ 2-ում:

Աղյուսակ 2

Աժ գումարում	Ընտր. մասնակցած քաղաքական ուժեր	Խորհրդարանական քաղաքական ուժեր	Կուսիցիոն ուժերի թիվը	Ընդդիմադիր ուժերի թիվը	Կուսիցիոն ուժեր	Ընդդիմադիր ուժեր	Իշխանական ուժերի ստացած տոկոսներ	Ընդդիմադիր ուժերի ստացած տոկոսներ
I 1995թ.	13	5	2	3	Հանրապետ., Շամիրամ	ՀԿԿ ԱԺՄ ԱԽՄ	59.5%	25.2%
II 1999թ.	21	6	1	5	Միասնություն դաշինք	ՀԿԿ, ՀՅԴ, ԱԺՄ, Իրավ. և միաբան., ՕԵԿ	41,7%	38.3%
III 2003թ.	21	6	3	3	ՀՀԿ ՕԵԿ ՀՅԴ	Արդարութ., Ազգային միաբան., ՄԱԿ	47.7%	28.3%
IV 2007թ.	23	5	3	2	ՀՀԿ ՕԵԿ ԲՀԿ ՀՅԴ	Ժառանգություն (2009-ից՝ նաև ՀՅԴ)	80.0% (67.2)	5.8% (18.6)
V 2012թ.	9	6	2	3+(1)	ՀՀԿ ՕԵԿ	Ժառանգություն, ՀՅԴ, ՀԱԿ, (ԲՀԿ),	47.5%	17.8% + (29%)

Անմիջապես նկատելի է երկու օրինաչափություն. խորհրդարան անցած քաղաքական ուժերի թիվն ունի մեծ կայունություն՝ 5-6, և առաջին չորս ընտրություններին մասնակցել է մոտ երկու տասնյակ կուսակցություն ու դաշինք: Սակայն բերված տվյալները վկայում են նաև, որ 2012թ. Ազգային ժողովի ընտրությանը մասնակցած քաղաքական ուժերի թիվն ավելի քան երկու անգամ նվազել է, իսկ 2007թ. ընտրությունից հետո խորհրդարան անցած 5 ուժերից 4-ը ձևավորել են կոալիցիոն կառավարություն և խորհրդարանական ընդդիմությունը ներկայացնում էր միայն փոքրաթիվ խմբակցություն ունեցող <<Ժառանգություն>>: Ճիշտ է, երկու տարի անց խորհրդարանական մեծամասնության կազմից դուրս եկավ ՀՅԴ-ն, սակայն այդ խմբակցությունը ևս փոքրաթիվ էր և իրավիճակը չփոխվեց: Բերված տվյալները ցույց են տալիս ևս մեկ օրինաչափություն, որը խախտվել է 2007թ. ընտրությունների արդյունքում: 1999թ. սկսած խորհրդարանական յուրաքանչյուր ընտրության արդյունքում Ազգային ժողով է անցել մեկ նոր քաղաքական ուժ (համապատասխանաբար՝ ՕԵԿ, ՄԱԿ, <<Ժառանգություն>>, ՀԱԿ)՝ ստանալով գրեթե անցման շեմային ծայրեր: Այդ օրինաչափությունը խախտվել է 2007-ին, երբ խորհրդարանում տեղեր ստացավ ևս մեկ նոր քաղաքական ուժ՝ ԲՀԿ-ն: Այդ կուսակցությունն առաջին իսկ փորձի արդյունքում, ինչպես նաև հաջորդ ընտրություններում ունեցավ 2-րդ ցուցանիշը: Այդ հաջողությունը, թերևս, պայմանավորված էր կուսակցությունների համար աննախադեպ ֆինանսական հնարավորություններով և կուսակցության առաջնորդի անձնական հատկանիշներով: Սակայն պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ բազմաթիվ փորձագետների պնդումների համաձայն, ԲՀԿ-ի ստեղծման նախաձեռնողներից մեկը եղել է այն ժամանակ երկրի գործող նախագահը, ինչն ապահովել է լուրջ աջակցություն: 2012թ. ընտրությունների արդյունքում ԲՀԿ-ն չմասնակցեց կոալիցիոն կառավարության ձևավորմանը, սակայն կուսակցությունը դժվար է միանշանակորեն դասել ընդդիմադիր խմբակցությունների շարքում, քանի որ այն դեռևս չի դրսևորում լիարժեք ընդդիմադիր քաղաքական կեցվածք: Անգամ խուսափում է <<ընդդիմադիր>> կոչվելուց՝ իր կարգավիճակը բնորոշելով որպես <<այլընտրանք>>: Կուսակցությունը հիմնականում մասնակցում է ընդդիմության նախաձեռնած միջոցառումներին, սակայն սահմանափակ նպատակադրումները՝ երկու գումարումների ընթացքում իր թվաքանակով երկրորդ խմբակցությունն ունենալով, մեծապես նվազեցնում է ԲՀԿ ազդեցությունը քաղաքական գործընթացների վրա: Այդ հանգամանքը լրջորեն ազդում է ոչ միայն այդ կուսակցության գործունեության արդյունավետության վրա, այլև էական խոչընդոտ է բազմակուսակցական համակարգի կայացման համար: Պատահական չէ, որ պետական և տեղական ինքնակառավարման

ներկայացուցչական մարմիններում բացարձակ մեծամասնություն ունի ՀՀԿ-ն: Պետական ներկայացուցչական մարմիններում իրական քաղաքական մրցակցության խիստ ցածր մակարդակը ոչ միայն լրջորեն խաթարում է իշխանության ճյուղերի միջև հակակշիռների ու զսպումների սահմանադրական համակարգի լիարժեք գործունեությունն, այլև խոչընդոտում է բազմակուսակցական համակարգի կայացմանն ու արդիական սկզբունքների հիման վրա գործող ընդդիմադիր և կառավարող կուսակցությունների ձևավորմանը: Իրավիճակը բնորոշ է ոչ միայն Հայաստանին, այլև հետխորհրդային մյուս երկրներին, որտեղ առկա է ոչ թե բազմակուսակցական համակարգ, այլ կուսակցությունների համախումբ, ինչը սկզբունքորեն տարբերվում է առաջինից: Չլինելով համակարգի մաս, կուսակցությունները պատասխանատվություն չեն կրում ոչ միայն այդ համակարգի մյուս տարրերի, այլև ընդհանրապես հասարակության առաջ՝ տուրք տալով անպատասխանատու հոետորությանը և ամբոխավարությանը¹⁰:

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրներում բազմակուսակցական համակարգի չկայացման մեկ այլ պատճառ է հայեցակարգային գաղափարական բազմակարծության գրեթե իսպառ բացակայությունը: Քաղաքական դաշտում ակտիվություն ցուցաբերող ուժերի ծրագրերը հիմնականում չեն տարբերվում միմյանցից:¹¹ Արդյունքում՝ քաղաքական ուժերը հենվում են ոչ թե հասարակական տարբեր խմբերի վրա՝ բացահայտելով նրանց հուզող խնդիրներն ու առաջարկելով լուծումներ, այլ իրենց առաջնորդի անձնական որակների և հեղինակության վրա: Այդ պատճառով քաղաքական ուժերի ներկայությունը և ներգրավվածությունը քաղաքական գործընթացներում մեծապես պայմանավորված է քաղաքական առաջնորդով: Այդ կերպ դեկավարվող կուսակցություններում լիդերային դետերմինիզմի բացասական և վտանգավոր կողմն այն է, որ առաջնորդի անձնական վարքագծով է պայմանավորվում նաև ամբողջ քաղաքական ուժի վարքագիծը և հասարակության մոտ վերջինիս նկատմամբ վերաբերմունքը:¹²

Ակնհայտ է, որ հետխորհրդային երկրներում ընտրական ինստիտուտների գործունեության վերլուծությունն անհնարին է առանց մի շարք խորքային խնդիրների, մասնավորապես, բազմակուսակցական համակարգի կայացածությանն անդրադարձի: Ահա թե ինչու թեն

¹⁰ Թորոսյան Տ., Հասարակական համակարգի հետխորհրդային տրանսֆորմացիա, Երևան, 2006, էջ 144:

¹¹ Օրդուխանյան Է., Իշխանություն և ընդդիմություն. քաղաքական խոսույթի վերլուծություն, «Լիմուշ» հրատ., Երևան, 2010, էջ 158:

¹² Օրդուխանյան Է., Սուքիասյան Հ., Քաղաքական մշակույթի առանձնահատկությունները Հայաստանում, «Լուսաբաց» հրատ., Երևան, 2012, էջ 42:

ընտրական ինստիտուտների գործունեության գնահատման տեսակետից օգտակար են ընտրությունների ժամանակ դիտորդական առաքելություն իրականացնող միջազգային կառույցների, մասնավորապես, ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ զեկույցները, սակայն դրանք, ըստ առաքելության նպատակների, առաջին հերթին ձևավորում են ընտրությունների որակի ընդհանուր գնահատականները¹³։ Այդուհանդերձ, այդ զեկույցները պարունակում են ընտրությունների մասին մի շարք տվյալներ, որոնց հիման վրա որոշ հետազոտողներ փորձում են գնահատել իրավիճակը հետխորհրդային երկրներում։ Մասնավորապես, Մաքս Բադերը, հիմք ընդունելով ԵԱՀԿ դիտորդական եզրակացությունները, նշում է, որ հետխորհրդային տարածքն առանձնանում է իր թերի ընտրական գործընթացներով։ Համեմատելով 1998-2008թթ. Հայաստանում, Ադրբեյջանում, Վրաստանում, Մոլդովայում, Ուկրաինայում, Ռուսաստանում, Ղազախստանում, Բելառուսում, Ղրղզստանում տեղի ունեցած նախագահական և խորհրդարանական ընտրությունները՝ նա նշում է առանձին երկրներում նկատվող դանդաղ դրական տեղաշարժերի մասին՝ դանդաղության պատճառը հատկապես համարելով այդ երկրներում ձևավորված վարչակարգերի ավտորիտար բնույթը¹⁴։ Հետաքրքիր է, որ Բադերի ուսումնասիրությունն այլ երկրների համար ևս հաստատում է վերը բերված վերլուծության արդյունքում Հայաստանի համար բացահայտված օրինաչափությունը, որ խորհրդարանական և նախագահական ընտրություններն ունեն մի շարք էական տարբերություններ։ Մասնավորապես, ըստ Բադերի մոտեցման, Վրաստանում, Ռուսաստանում և Ղրղզստանում դիտարկվող ժամանակահատվածում տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրությունները համարվել են մրցակցային, իսկ նախագահական ընտրությունները՝ հեգեմոնիկ։

Անդրադառնալով Հարավային Կովկասի երեք ճանաչված պետություններում նախագահական և խորհրդարանական ընտրություններին՝ հեղինակը նշում է, որ Հայաստանում 1998թ. նախագահական, 1999թ. խորհրդարանական, 2003թ. նախագահական և խորհրդարանական, 2007թ. խորհրդարանական և 2008թ. նախագահական ընտրությունները եղել են մրցակցային, ի

¹³ OSCE, *Armenian Presidential Elections*, September 24, 1996, Final Report; OSCE, *Republic of Armenia, Presidential Elections*, March 16 and 30, 1998, Final Report; OSCE, *Republic of Armenia, Presidential Elections*, 19 February and 5 March, 2003, Final Report; OSCE, *Republic of Armenia, Presidential Elections*, 19 February, 2008, Final Report; OSCE, *Republic of Armenia, Presidential Elections*, 18 February, 2013, Final Report.

¹⁴ **Bader M.**, Trends and Patterns in Electoral Malpractice in Post Soviet Eurasia. *Journal of Eurasian Studies*, 2012, 3, 49-57.

տարբերություն Ադրբեջանի, որտեղ բոլոր նախագահական և խորհրդարանական ընտրությունները 2000-2010 թթ. կրել են հեգեմոնիկ բնույթ: Իսկ Վրաստանի դեպքում 1999-2010 թթ. կայացած ընտրությունների մի մասը՝ 1999թ. խորհրդարանական, 2000 թ. նախագահական, 2004 թ. նախագահական և խորհրդարանական, եղել են հեգեմոնիկ, իսկ 2003թ. խորհրդարանական, 2008թ. նախագահական և խորհրդարանական ընտրությունները՝ մրցակցային:¹⁵ Սակայն դժվար է նկատել, որ Բադերի առաջարկած մոտեցման դեպքում տվյալները բավարար չեն բացահայտելու համար Հայաստանի պարագայում նախագահական և խորհրդարանական ընտրությունների առանձնահատկությունները, որոնք ի հայտ եկան վեր բերված վերլուծության արդյունքում, որոնցում, ի տարբերություն Բադերի, օգտագործվել են ոչ միայն ընտրությունների վերաբերյալ վիճակագրական ցուցանիշներ, այլև կուսակցությունների վարքային դրսևորումները և բազմակուսակցական համակարգի գործունեությունը բնութագրող տվյալներ:

Եզրակացություն

Հայաստանի ընտրական ինստիտուտի արդյունավետության վերլուծության արդյունքների համեմատությունը հետխորհրդային երկրների ընտրությունների վիճակագրական ցուցանիշների վերլուծության ժամանակ բացահայտված օրինաչափությունների հետ վկայում է, որ

1. հետխորհրդային երկրներում անցկացվող նախագահական և խորհրդարանական ընտրությունները միմյանցից տարբերվում են թե՛ մրցակցայնությամբ, թե՛ նախընտրական և հետընտրական զարգացումների ժամանակ դրսևորված քաղաքական խոսույթով, թե՛ այդ զարգացումների լարվածությամբ,
2. հետխորհրդային տարածքում հասարակական ընկալման մեջ նախագահական ընտրությունների ժամանակ նկատվում է ավելի բարձր ակտիվություն, հետևաբար և ավելի է կարևորվում այդ ընտրությունների արդյունքը հասարակական զարգացումների տեսակետից: Ընդ որում, այդ օրինաչափությունը նկատվում է ոչ միայն նախագահական ինստիտուտի զգալիորեն գերակշռող լիազորությունների, այլև խորհրդարանի ու նախագահի լիազորությունների սահմանադրական լիարժեք հավասարակշռվածության դեպքում,

¹⁵ Bader M., ...

3. Թեև ընտրական գործընթացները կարևոր նշանակություն ունեն հետխորհրդային երկրներում ժողովրդավարացման վիճակի գնահատման տեսակետից, այդուհանդերձ պետականության կայացման համար առանցքային է բազմակուսակցական համակարգի կայացածությունը,
4. հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրներում ընտրական ինստիտուտի գործունեության արդյունավետության ուսումնասիրությունը թերի է, երբ այն հիմնված է միայն ընտրական գործընթացների վիճակագրական տվյալների վրա: Այն կարող է բացահայտել իրական հիմնախնդիրները, երբ վերլուծության ժամանակ հաշվի են առնվում նաև կուսակցությունների վարքային դրսևորումները և բազմակուսակցական համակարգի գործունեությունը բնութագրող տվյալներ,
5. թեև Հայաստանի ընտրական ինստիտուտն ունի մի շարք առանձնահատկություններ, սակայն այդ ինստիտուտի զարգացման հիմնական խոչընդոտներն ու հնարավորությունները (բազմակուսակցական համակարգի կայացումն ու հասարակական գիտակցության մեջ համապատասխան արժեքների արմատավորում), նույնն են, ինչ ժողովրդավարացման ուղին ընտրած մյուս հետխորհրդային երկրներում (Վրաստան, Ուկրաինա, Մոլդովա):

The Problems of Electoral Institute Effectiveness in Armenia

EMIL ORDUKHANYAN

Brusov State University of Languages and Social Sciences

In the Post-Soviet countries, the process of democratization does not happen smoothly, and it gives rise to various conflicts, rarely engaging consensual political processes. The electoral institute as one of necessary elements of the electoral political culture, plays a very important role in the formation of political process. Nowadays, the study of the democratization process, excluding electoral institute is impossible, because this institution is one of the main catalysts of democratization. From this perspective, in the context of political participation and political discourse, we examine the electoral processes in Armenia from 1991 to 2013, identifying the problems, the dynamics and the characteristics of the electoral institute in Armenia. The electoral institute in Armenia is not stable and has a conflict nature, mainly the political forces are personalized and have no ideological differences. All these processes have a negative impact on the functioning of the electoral institute, which is essential for the democratization and development of civil society. To improve the functioning of the electoral institute and to restore public confidence in it, except for legislative reforms that make power, we must also raise the level of political consciousness of the political forces and society.

Economy Versus Ecology: A Human Rights Perspective on the Proposed Copper Mine in Teghut, Armenia

BENJAMIN JAMES BARNARD
Essex University, United Kingdom

Received 25.08.2013

Accepted 27.11.2013

This paper explores the concerns raised regarding the proposed copper and molybdenum mine in Teghut, Armenia from a human rights perspective. It aims to assert that a human-rights-based morality is the most universally-accepted global morality, and thus the one which may be most justifiably used by outsiders to judge the actions of other cultures. It examines which of the complaints against the proposed mine can be upheld due to their status as human rights violations. More importantly, however, it aims to explain why supporters of a human-rights-based morality must reject some of the more obvious and seemingly valid criticisms of the mine. In doing so, the paper aims to highlight a potentially catastrophic flaw in the logic of the human rights doctrine which may well prevent its supporters from adequately combatting climate change.

Key words

Ecology, human rights protection, morality, climate change, Teghut

Introduction

In recent years, Armenia has witnessed the emergence of a large, passionate, and organised environmental movement, protesting against all manner of state-sanctioned constructions - from hydro-power stations on waterfalls to shops in parks – with varying levels of success. The phenomenon raises many issues surrounding democracy, freedom of speech, and corruption. Most of all, it highlights a clash of interests between today's economic needs and tomorrow's ecological requirements; a clash which is becoming more and more common throughout the developing world. As Humphreys notes,

More than any previous issue, climate change places the question of human rights fulfilment firmly within the context of development policy. This is because tackling climate change will require revisiting development models and making far-reaching decisions

about access to the use of resources, questions which in turn have direct human rights consequences¹.

The proposed copper and molybdenum mine in Teghut represents an intriguing microcosm of just such an issue. While the employment opportunities the mine will create within a desperately impoverished rural community will prove invaluable to local residents, environmentalists fear that the ecological damage caused to the site will be devastating for both the environment and its inhabitants (human and otherwise) for decades to come. It is a scenario which raises complex ethical issues surrounding the moral status of non-human creatures and the moral weight held by future persons. Such issues will be difficult to pass judgement upon, particularly for those who remain unaffected by the poverty that apparently necessitates the aforementioned ecological damage. If we are to judge the actions of others at all, we must judge them against some sort of pre-defined standards. Adopting the standards of human rights as our moral yardstick enables such judgements to be made on the basis of standards that the Armenian government is already bound by. Moreover, in addition to highlighting the most important ethical issues with the proposed mine, a human-right-based approach to the problem will also help to demonstrate the limitations of the doctrine that many hold so dear.

Disclaimer

Before going any further, it should be noted that, although great effort has been taken to verify all sources used within this paper, some of the standards of evidence are not of the highest level. While every attempt has been made to refer to the most up-to-date and respected academic and scientific sources, this has simply not always been possible with regard to some of the Armenia-specific information which follows. As such, the information available from texts has been supplemented with a series of interviews with experts in the Armenian environmental field, including: Jeff Masarjian and Armine Tokhmakhyan of Armenia Tree Project (ATP), and Kirk Wallace of Armenian Environmental Network (AEN).

This problem of limited academic resources is itself demonstrative of an initial discrepancy between the developed and the developing when it comes to climate change. As *The Stern Report* notes; “All countries will be affected by climate change, but the poorest countries will suffer earliest and

---

¹ **Humphreys S.**, Introduction: Human Rights and Climate Change, *Humphreys S., Human Rights and Climate Change*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, p.11

most.”² Despite this fact (or, indeed, as a partial explanation of it), information on how climate change will affect (and, indeed, *is* affecting) human rights is much less available in relation to developing countries, which often lack the necessary resources to carry out such research³. This leaves their citizens vulnerable to the serious human rights violations which will result from climate change since, even if developing countries did have the resources necessary to mitigate against such problems, they have no way of identifying what such problems will be. It is not surprising that this issue, which is pervasive throughout the developing world, affects Armenia. One example of this is demonstrated in a 2009 report published by the government’s Ministry of Nature Protection, which highlights the fact that “(t)here is no Armenian-specific research available that forecasts the scale of the likely increase in incidence of water-borne diseases with climate change.”⁴

Why a Human Rights Perspective?

One of the major problems with judging the practices of any culture as an outsider is that ‘morality’ is not a universal concept. Cultural practices which are the norm in one country may be considered abhorrent in the next. For example, while many in the West would consider the killing of a cow to eat at a community barbecue unremarkable, such a practice would be considered reprehensible by many in India.

This problem of locating a universal morality is further amplified by the vast disparities in wealth which are witnessed throughout the globe. There doubtlessly exist certain scenarios which people of all cultures find unacceptable, but where approaches to combatting such issues vary greatly. No child deserves to perish from malaria, yet while the majority of countries have devoted great resources to eradicating the disease within their territory, many African children do not receive even a minimum level of preventative care. This difference in approach does not speak of a difference of opinion over the value of human life, but of a difference in resources. The fact is that tough decisions will need to be made more often in developing countries – leading to policies that many in the West might find unacceptable.

² **Osborne H.**, *Stern Report: The Key Points*, (guardian.co.uk, 30/10/2006)

Available at: <http://www.guardian.co.uk/politics/2006/oct/30/economy.uk> (Accessed Online, March 2012)

³ **Humphreys S.**, ..., p.17

⁴ Ministry of Nature Protection of the Republic of Armenia, *Vulnerability of Water Resources in the Republic of Armenia Under Climate Change*, Yerevan, 2009, p.12

As Griffin asserts, “(t)he belief is widespread that human rights mark what is most important in morality”.⁵ The doctrine represents a value system that crosses cultures, religions, and national borders. It is the closest thing to a universal morality that humanity has ever had. If we cannot judge the behaviours of others by the standards of human rights, it is difficult to see how we can judge them at all.

Perhaps more importantly, Armenia has ratified many international human rights treaties, including the two major 1966 treaties – the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) and the International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights (ICESCR). As such, its government has accepted that it holds certain duties in relation to human rights; duties which have been enshrined in law and which the international community have a responsibility to ensure are met. As such, if the environmentalists who oppose the situation in Teghut could demonstrate that the government’s activities in the area amount to a violation of human rights, their demands for the cessation of such activities would carry great moral and legal weight.

The Logic and Structure of Human Rights

It is important to bear in mind a general idea of the way in which human rights are structured before considering whether they have been violated.

The first thing to note is that the concept of human rights is a fundamentally non-legal one.⁶ While there may be good reasons for seeking to encode them in law, such a condition is neither necessary nor sufficient to demonstrate their existence. This is not to say that the law is unimportant, particularly in the case of Teghut. Firstly, as I have already mentioned, the fact that the Armenian government has signed up to many human rights treaties adds weight to the legitimacy of judging its actions in accordance with the basic moral standards of human rights which underline such treaties. Secondly, there exists a widely held opinion among environmentalists that the proposed mine is in violation of the law.⁷ Regardless of the content of such laws, there is a human right that the law should be consistently and fairly followed by everybody, and upheld by the government. It is for this reason that I highlight the significance of the legal

⁵ **Griffin J.**, *On Human Rights*, Oxford University Press, Oxford, 2008, p.92

⁶ **Jones P.**, *Rights*, Macmillan Press Ltd, London, 1994, p.82

⁷ In the opinion of Socio-Ecological Association President, Srбуhi Harutyunyan, the operation in Teghut is currently in violation of seventy-seven different articles of law, *Copper Mine Menaces Armenia's Teghut Fores*), Available at: <http://www.ens-newswire.com/ens/jul2007/2007-07-11-01.asp> (Accessed online March 2012)

issues surrounding the mine. This paper, however, focusses upon the moral logic of the human rights doctrine. As such, the specific issue of the mine's legality will not be discussed.

The next thing to note about human rights is that they are universal – they are acquired simply through one's status as a human. Indeed, they are doubly universal, that is to say, they are held by everybody, against everybody else.⁸ Hence, if your action in building a mine would lead to the violation of my right to health, you would have failed in your duty not to cause me harm. In such a case, the logic of human rights would require that my government, who act as the ultimate protector of my rights, prohibit your action and punish any violation which had already taken place.

Most importantly, human rights are mandatory.⁹ The only reason for not meeting one's correlative duties is if, in doing so, one would place one's own human rights in danger. Human rights are designed to function as a 'trump' over unrestricted utility.¹⁰ In other words, the very point of human rights is to assert that there are certain actions which may not be taken (i.e. those actions which would violate human rights) regardless of the perceived negative consequences of not taking them.

As a result, human rights supporters are effectively forced to adopt a human-rights-based morality. This is not to say that they cannot hold that non-human-rights-based values can be morally desirable, but only that such values must be morally incorrect if meeting them comes at the cost of even a minor infringement of human rights. Thus, if I purchase new toys for an orphanage (a morally good action which goes beyond the duties the human rights doctrine assigns to me), but I do so using £100 which I have stolen from a multi-billionaire (thus violating her human right to property) then my action must be judged to be morally bad by the human rights supporter, even though the children are more in need of toys than the billionaire is of £100. The only situation in which human rights may be justifiably restrained is when their exercise would violate the human rights of others. When such 'clashes of rights' occur, the legitimacy of Gewirth's principle that the right which is most necessary for action should prevail is widely accepted.¹¹

---

⁸ **Griffin J.**, ..., p.101

⁹ **Nickel J.**, *Making Sense of Human Rights* (2nd Edition), Blackwell Publishing, Oxford, 2007, p. 9

¹⁰ **Dworkin R.**, *Rights as Trumps*, *Waldron J.*, *Theories of Rights*, (Oxford University Press, Oxford, 1984, p.153

¹¹ **Gewirth A.**, *The Community of Rights*, University of Chicago Press, Chicago, 1996, p. 45

Climate Change

A further reason for adopting a human rights perspective is the fact that climate change represents the largest threat to human rights in humanity's history. Almost every human right will be negatively affected by climate change. Flooding will damage homes (the right to shelter) and bring disease (the right to health). Droughts will remove people's sources of income (the right to work) and their means of feeding themselves (the right to food).

In Armenia, many of these effects will be felt strongly and quickly – indeed, some are already being felt. In 2000, the country lost more than 10% of its gross agricultural product to drought.¹² In fact, Armenia's water supply seems particularly vulnerable to climate change, with experts predicting that river flow will reduce by 6.7% by 2030 if current temperature patterns are followed.¹³ This fact, combined with other internal factors, may well render Armenia uninhabitable within the current generation's lifespan.

There is now widespread agreement among the scientific community that climate change is the result of human actions¹⁴, with industrial emissions of Greenhouse Gases (GHGs) being the main cause. As a result of all this, it seems eminently reasonable to assert that, in taking actions which increase levels of pollution, one could be seen to violate the human rights of others.

Deforestation

However, it is not simply our emissions which are responsible for climate change. Globally speaking, deforestation is more damaging to the climate than the emissions of the entire transport sector.¹⁵ This is not as surprising as it might seem. Trees are humanity's main weapon against climate change. They sequester much of the CO₂ produced through human activities before expelling this as oxygen as part of the process of photosynthesis. As such, when there are fewer trees, more CO₂ reaches the earth's atmosphere, thus causing it to thicken, creating a 'greenhouse effect'.

---

¹² Ministry ..., p. 6

¹³ Agriculture Productivity Reducing Due to Climate Changes, 16/03/2012, Available at: <http://www.ecolur.org/en/news/climate-change/agriculture-productivity-reducing-due-to-climate-changes/3666/> (Accessed online: March 2012)

¹⁴ Page E.A., Climate Change, Justice and Future Generations, Edward Elgar, Cheltenham, 2006, p. 6

¹⁵ Osborne H., ...

The phenomenon of deforestation is closely tied to economics. Odihi asserts that deforestation is often “a result, a symptom, and a cause of poverty”.¹⁶ The situation in Armenia appears to evidence such a claim. While the phenomena began in the Soviet era, it has now escalated to an unprecedented level.¹⁷ After the collapse of the Soviet Union, trees were illegally felled on a vast scale in order to be used for fuel in the absence of other sources of energy.¹⁸ However, despite the reinstatement of national supplies of gas and electricity, deforestation has not abated. The World Bank estimates that 600-700 thousand cubic metres of wood are illegally logged in Armenia each year.¹⁹ This figure is additional to the many hectares of forest which are felled with the government’s permission. According to a 2007 report by the Economy and Values Research Center, it is estimated that around 46% of this illegal logging is performed by subsistence families who use the wood for fuel.²⁰

The problem is increasingly serious. Most experts estimate that forests currently cover 6-8% of Armenia’s territory^{21,22}, a reduction from 25% over the last 200 years²³. According to World Bank experts, 80% of

---

¹⁶ **Odihi J.**, Deforestation in Afforestation Priority Zone in Sudano-Sahelian Nigeria, *Applied Geography*, 2003, 23, 227-259

¹⁷ The State of Armenia’s Environment, Policy Forum Armenia Press, Yerevan, 2010, p.15

¹⁸ **Grigoryan M., and Hayrapetyan A.**, *Armenia: Where Deforestation is a Hidden Killer*, 24/10/2011, Available at: <http://www.eurasianet.org/node/64365> (Accessed online March 2012)

¹⁹ Copper, ...

²⁰ The Economics of Armenia’s Forest Industry, Economy and Values Research Center, Yerevan, 2007

²¹ **Masarjian J.**, *Original Interview with Jeff Masarjian*, (interview by Barnard, B., (via Skype), Watertown, 27/02/2012).

²² It should be noted that, according to official government figures, forestation in Armenia remains at 11.2%. However, as Tokhmakhyan highlights, it is quite possible that this discrepancy results from a difference of opinion over what constitutes a forest;

“There are different classifications. The UN, ATP, and other agencies estimated that the forest cover in Armenia is less than 8%. But the recent studies...arrived at the conclusion that now Armenia has more than 11% of forest cover...and it’s all based on satellite pictures. So now some experts say, ok we may have this level of forest cover, but we do not know if whether, when the satellites see green, that is a forest for a satellite.”

Tokhmakhyan A., *Original Interview with Armine Tokhmakhyan*, (interview by Barnard, B., Yerevan, 29/03/2012)

²³ Report on Millennium Development Goals, (Armenia, 2002). This represents fall in forest cover of around 66% over the past two centuries. By way of contrast, global rainforest coverage has only fallen by 50% over the same period.

Armenia is currently undergoing a process of desertification,²⁴ and if deforestation continues at the current rate, that figure will only rise. Needless to say, such a process will have a devastating impact on the human rights of Armenians.

Teghut

So what has all this got to do with a copper mine? The answer depends on to whom one addresses the question.

The Armenian government has granted Armenian Copper Programme (ACP) (which is a subsidiary of Vallex F.M.) a twenty-five-year licence to build a copper and molybdenum mine in the impoverished area of Teghut.²⁵ The human rights benefits of such a project are immediately clear.

Firstly, according to the former Governor of the Lori Marz²⁶, Henrik Kochinyan, the mine will create 1500 new jobs for local residents.²⁷ Given the relatively small local population, and the vast level of unemployment within it (which can be as high as 50%²⁸), such an influx of employment opportunities will make a real difference to people's lives. In addition to the obvious fact that such jobs fulfil the right to work of these individuals, Armenia's distinctly underdeveloped social security system means that the positions may well also end up facilitating many of the other basic human rights of the workers and their families, such as rights to shelter and food.

Moreover, it is not only the human rights of the newly-employed that will be improved by the new mine. It is estimated that the Armenian government will receive approximately \$600-650 million in tax revenue and fees over the life of the mine.²⁹ Such an additional level of income could be

Owen L., and Pickering K., *An Introduction to Global Environmental Issues*, Routledge, London, 1994, p.352

²⁴ Drought: Management and Mitigation Assessment for Central Asia and the Caucasus, World Bank Report No: 31998-ECA, 2005, p.25

²⁵ **Matosian M.**, Save Teghut Redefines Environmental Activism, 21/02/2012, Available at: <http://www.armenianweekly.com/2012/02/21/save-teghut-redefines-environmental-activism-in-armenia/> (Accessed online March 2012)

²⁶ The regional administrative areas of Armenia are known as 'Marzes'. Lori Marz is the area in which Teghut is located.

²⁷ **Danielyan N.**, The Teghut Forest is Doomed, Thanks to the Minister for Nature Protection, 24/07/2006, Available at: hetq.am/eng/news/10691/the-teghut-forest-is--doomed-thanks-to-the-minister-of-nature-protection.html (Accessed Online February 2012)

²⁸ Copper ....

²⁹ This figure represents around 1% of the government's total revenue collection per annum. The Fate..., p.26-27

used to fund countless operations, school places, or facilitate any number of other human rights.

At this point, it is necessary to consider one of the more immediate criticisms of the project. Critics note that the money raised taxation will only represent a tiny fraction of the value of the ore being mined,³⁰ and that the money raised represents a relatively insignificant percentage of the government's total revenue.

It seems that, for the human rights supporter, such criticism can be quickly dispersed with. Even if the level of revenue raised by the mine is relatively small, it still represents additional revenue which can be put towards meeting human rights.³¹ Indeed, any complaints over the amount of revenue to be gained only seem to evidence the argument that the mining company should be taxed to a greater level – not that it should be stopped altogether.

With this immediate criticism overcome, there appear to be four main areas of concern for environmentalists surrounding the mine's existence which pose far stronger moral questions:

1. The damage that will be done to historical monuments
2. The damage that will be done to endangered species of plants and animals
3. The damage that will be done to the human rights of future generations
4. The damage that will be done to the human rights of the current generation.

Over the course of this paper, it will be demonstrated that the human rights supporter must assert that it would be illegitimate and, indeed, immoral to prohibit the mine on the grounds of the first three complaints, but that the fourth complaint (*if* it can be conclusively demonstrated) would render the government of Armenia morally (and, in all likelihood, legally) obliged to revoke ACP's mining licence. In the process of providing a rational, logical analysis of the problems with the mine, some of the ethical problems with a human-rights-based morality will also be highlighted.

---

³⁰ **Masarjian J.**, Save Teghut, Armenia Tree Project Conference, Pasadena, 2012, Available at: <http://www.youtube.com/watch?v=mPnmJFDhkhw&feature=related> (Accessed online: April 2012)

³¹ Of course, there is no guarantee that such funds *will* be put towards human rights, but that is a separate issue. In order to demonstrate the potential human rights benefits of the mine, it is simply necessary to assert that it will provide additional income which the government would not otherwise have received which *could* be diverted to human rights causes.

The damage to historical monuments

Excavation of the area where the proposed mine will be built has revealed the existence of several ancient monuments of historical significance (ironically, the excavations were funded by Vallex)³². There is great concern that these monuments will be destroyed or rendered inaccessible by the proposed mine – particularly those which will be buried beneath the mine's tailings foundry. Vallex has already proposed relocating one of the monuments to a different site, but archaeologists feel that this would cause it to lose its significance.³³

This argument is perhaps the least challenging of the four in terms of human rights thinking. There is no human right to the enjoyment or preservation of historical monuments. The closest thing is article 15(1)(a) of the ICESCR, which affords the right to take part in cultural life. However, since these monuments were, until very recently, unknown, they clearly do not play a significant role in the cultural life of any current persons. As such, it is difficult to foresee any way in which the damage to these historical monuments could constitute a violation of human rights.

Of course, this is not to prevent the human rights supporter from thinking that preserving historically and culturally significant monuments to be a commendable activity. History is an important part of the identity of any nation, and nowhere is this truer than in Armenia. However, the protection of historically significant artefacts cannot be considered the correct course of action if one has to sacrifice the human rights of any current individual in order to do so. As such, it is not permissible for the human rights supporter to sanction the preservation of the monuments in Teghut if doing so comes at the cost of sacrificing the existence of the mine and its accompanying human rights benefits.

The Damage to Endangered Species

According to ACP, the areas affected by mining will amount to 670 hectares, of which 510 hectares are currently covered by forest.³⁴ This area is home to over fifty different species of plants, mammals, and fish which are

³² **Abrahamyan G.**, Teghut Concerns: Archeologist says ancient sites another reason against mining in endangered forest, 27/01/2012, Available at: http://armenianow.com/social/environment/35031/save_teghut_protest_copper_mine (Accessed online February 2012)

³³ **Abrahamyan G.**, ...

³⁴ The State..., p.23 It should be noted that this figure seems to vary depending on whether one asks ACP, the government, or environmentalists, an issue which will be discussed further later in the paper.

currently listed as threatened or endangered.³⁵ Their habitat, and therefore their continued existence, will undoubtedly be placed in further jeopardy by the mine.

This is not an issue which is specific to Armenia. At a global level, species loss is estimated to be occurring at 1000 times the natural rate.³⁶ Armenia represents a microcosm of this global problem. The South Caucasus is one of the planet's twenty-five most endangered bio-diversity hotspots.³⁷ Given the extremity of the microclimates that exist within Armenia (seven of the nine possible climate zones in the world occur within its borders³⁸), allowing mining in Teghut could make a significant contribution to eradicating many entire species.

The moral implications seem clear in this case. Eco-centrics like Peter Singer would have no trouble in explaining why wiping dozens of species from existence for the sake of a few hundred million dollars and relatively few employment opportunities should be considered immoral. Indeed, many less environmentally-focussed individuals would doubtlessly share such an opinion. For the human rights supporter though, the outlook is very different. As Wallace puts it; "...there's this inherent conflict right now between the environmental movement and the right of these people to work....do Armenian's have a right to protect endangered species in their country? There's no *human* right to that."³⁹ Nor, of course, are plants and non-human animals capable of possessing human rights. As such, because we again face a situation where one choice (mining) will lead to human rights fulfilment, and the other (not mining) will not, the human rights supporter is once more forced to deny the significance of a major area of opposition to the Teghut mine.

The Damage to the Human Rights of Future Generations

A key area of concern among those opposed to the mine in Teghut is the damage it will cause to the human rights of individuals who do not yet exist. This is a particularly complicated area in terms of human rights, and

³⁵ Big Family, Save Teghut: The Problem, 12/12/2007, Available at: http://www.bigfamily.am/eco/index.php?option=com_content&view=article&id=13&Itemid=17 (Accessed online February 2012)

³⁶ **Spanner Films** (2009), *The Age of Stupid*, (film)

³⁷ **Sohigian J.**, *Redefining Economic Systems; Could a Forest be Worth More Than a Goldmine?* TEDx Conference, Yerevan, 2011, Available at: http://www.youtube.com/watch?v=ehpa1BTULVE&feature=player_embedded (Accessed online March 2012)

³⁸ **Masarjian J.**, ...

³⁹ **Wallace K.**, Original Interview with Kirk Wallace, (Interviewed by Barnard, B., Yerevan, 27/02/2012)

there are many sub-issues within it. As has already been established, deforestation causes climate change, and climate change will cause human rights violations among future generations across the world. However, is far from clear as to what conclusion one should draw from facts.

Firstly, despite the fact that climate change is deeply worsened by deforestation, it is less than clear that the widespread felling of trees can be legitimately considered to be a cause of climate change. Forests are necessary to *mitigate against* increasing global temperatures which are *caused* by pollution. If it were not for the large amounts of GHGs being pumped into the atmosphere, we would not need nearly so many trees as there would be far less carbon to be sequestered.

Of course, even if one accepts this fact, it might still be claimed that the Teghut mine will go some way to *causing* climate change due to the emissions which will arise from it. Such emissions, however, will play only the most miniscule role in the overall level of climate change that it seems difficult to see this as a legitimate reason for its prohibition. Indeed, given the fact that the total emissions of Armenia (whose citizens will be drastically affected by climate change) since 1850 were vastly less than one per cent of those produced by China in 2009 alone⁴⁰, it seems arguable that, regardless of Armenia's actions, the human rights violations caused by climate change are primarily the result of the emissions of other states. As such, it seems that the duty to adapt to and mitigate against climate change in Armenia falls upon parties other than Vallex or the Armenian government.⁴¹

Such an argument, however, only necessitates that it is not reasonable to hold Armenia accountable for climate change related violation of the human rights of future persons who will one day exist outside of Armenia. In other words, the problem of global climate change is so vast, and so largely the result of the actions of other nations, that Armenia's level of responsibility is insignificant. At a domestic level, however, things are very different. If Armenia cuts down all of the trees within its territory, the climate within that territory will change in a manner which is negative in terms of human rights realisation. This is true regardless of GHG emissions. Indeed, even if GHG emissions were necessary for such human rights

⁴⁰ Armenia produced 3669.1 thousand tonnes of Co2 between 1850 and 2000 (http://www.nationmaster.com/red/pie/env_co2_emi-environment-co2-emissions#definition), while China produced 7,031,916 thousand tonnes in 2009 alone (<http://data.worldbank.org/indicator/EN.ATM.CO2E.KT/countries/1W?display=default>).

⁴¹ Jeff Masarjian explains that, in his experience, developed countries are beginning to acknowledge this fact. APT have recently received large grants from the German Development Bank and the Norwegian government to carry out reforestation work in Armenia. **Masarjian J., ...**

violations to occur, this would not amount to an adequate defence on the government's part, since they could and should have known the consequences of their actions. It seems clear then, that while the government cannot easily or reasonably be held accountable for the human rights violations which future persons suffer as a result of the *general* phenomena of anthropogenic climate change, it is more than reasonable to hold them accountable for the *specific* violations which occur solely as a result of their actions.

The problem with such an assertion, however, is that, from a human rights perspective, it seems doubtful that future persons should be capable of holding human rights at all. It seems implicit in the nature of human rights that they can only be held by normative agents.⁴² Although future persons will one day meet this criteria, they do not yet do so. As such, they are only *potentially* human and so are only *potential* right-holders. Human rights are about protecting human interests and, as Feinberg puts it, "...there are no actual interests, presently existent, that future generations, presently non-existent, have now."⁴³ In short, according to the logic of human rights, past and future persons lack the contemporaneity which is necessary if they are to hold duties in regard to one another. Therefore, while my right to work in a mine may severely damage the human rights of the future generations who are forced to grow up in the desert which my actions have helped to create, this does not constitute a clash of rights. As such, the human rights supporter is forced by the logic of their doctrine to place the *actual* rights of a few hundred workers above the *potential* rights of the millions who do not yet exist.

Damage to the Human Rights of the current generation

If it could be demonstrated that the proposed mine in Teghut would endanger the human rights of current Armenians, this would represent the most obvious and legitimate objection to its going ahead from a human rights perspective. If the human rights of current persons will be violated, then the human rights supporter is no longer condemned to supporting the mine due to the human rights benefits it will confer through job opportunities and taxation. Of course, it would still have to be demonstrated that the human rights benefits of stopping the mine would, in accordance with Gewirth's maxim, be more necessary for action than the benefits of mining, but, given that such benefits are relatively small in scale, and consist

---

⁴² Griffin J., ..., p. 92

⁴³ Feinberg J., The Rights of Animals and Unborn Generations, *Feinberg J., Rights, Justice, and the Bounds of Liberty: Essays in Social Philosophy*, Princeton University Press, Princeton, 1980, p. 181

primarily of positive rights, *any* violations of negative rights that can be demonstrably allocated to the mine would be likely to tip the balance against its opening.

Unfortunately, things are not clear-cut even in this area, which raises further theoretical and practical issues surrounding the protection of human rights. Primary of these are; a) whether the apparent threats to human rights provided by the mine can be evidenced, and b) who bears which duties in relation to future violations of the rights of current persons.

Damage to the future human rights of current persons

Let us begin by addressing the issue of the *future* rights of *current* persons. Thus far it has been established that the human rights supporter may only legitimately constrain the human rights of one currently existing individual if the exercise of those rights will lead to the violation of the human rights of another current individual. But what happens if the exercise of one's human rights today will violate the rights of another currently existing individual (who therefore meets the required standards of agency and reciprocity necessary for a clash of rights to occur) in twenty-five years?

Teghut could be seen to constitute just such a situation. Environmentalists maintain that the land around the mine will no longer be usable for farming.⁴⁴ As such, once the mine closes, the traditionally agrarian people of the area will be left with no source of income. Furthermore, there are additional concerns surrounding health and safety issues after the mine's closure. As was described in a recent newspaper article on the issue:

In order to set up the tailing structure, the company plans to change the course of the Kharatanots River. Environmentalists worry that the new course will only be maintained for 25 years - the life of the mine - after which there is no guarantee that the company will continue to remediate the artificial flow.⁴⁵

There seems to be no problem with claiming that such situations constitute clashes of rights. As Parfit states, when it comes to moral mathematics, “(r)emoteness in time has, in itself, no more significance than remoteness in space.”⁴⁶ The difficulty arises when we try to assert what action should be taken when the effects of the violation are felt so long after the action which caused them.

It is commonly thought that, when it comes to human rights protection (especially in relation to climate change), there are two approaches which a

---

⁴⁴ Matosian, M., ...

⁴⁵ Copper, ...

⁴⁶ Parfit D., *Reasons and Persons*, Oxford University Press, Oxford, 1984, p. 356-7

government may take; it can either mitigate against a future problem by taking action now to prevent its occurrence, or it can adapt to that problem as and when it occurs. In most situations, governments will mitigate against foreseen problems and adapt to unforeseen ones, but, according to the logic of human rights, there is no necessity for them to act in such a fashion. Provided human rights are protected, governments may choose to allow the occurrence of current actions which could violate human rights in the future (like destroying arable lands to build a mine), provided that they adapt their behaviour to prevent such violations before they occur (by providing locals with an additional source of income after the mine has closed). Indeed, one might even claim that the government has a duty to adapt, rather than mitigate in such circumstances, since, in doing so, it ensures that the right to work of the villagers is adequately met in the present without unavoidably violating that right in the future.

The problem surrounding such choices however, is that they require a level of foresight which is impossible to possess. The government cannot know whether it will be in the necessary economic situation to be able to provide income to the people of Teghut, or to be able to maintain the diverted river in twenty-five years; just as it cannot know whether the river will require maintenance, or whether the villagers might not discover their own source of employment.

It seems then, that, with regard to the right to work of current persons, tough decisions will need to be made about which rights should be prioritised at which time. While we might not agree with the choices of the government with regard to such decisions, it is difficult to claim with any certainty that such choices represent a violation of human rights at the present time.

Perhaps, then, a more profitable line of attack for the environmentalist would be to highlight the deforestation aspect of the mine. According to experts from the World Bank, there will be no forest remaining in Armenia within 20-30 years, creating nationwide desertification within the lifetime of current citizens.⁴⁷ Such a problem will prohibit almost all food-production, thus having a devastating effect upon human rights. This is not a problem which can be adapted to; it is a problem which must be mitigated against. The only way in which desertification can be prevented is for the government to take action now, in the form of stopping deforestation and promoting reforestation.

---

⁴⁷ Armenian Environmental Network Issues Statement About PACE Declaration No. 503 on Teghut Mining Project, 27/01/2012, Available at: http://www.armeniatree.org/environews/aen_012712.htm (Accessed online February 2012)

Unfortunately for environmentalists, such a fact still fails to necessitate that the Teghut mine must be stopped on human rights grounds. As Armenia's Minister for Nature Protection, Vardan Ayvazyan highlights, "...only 60 thousand cubic meters of wood will be cleared. According to a study by the World Bank, illegal logging in Armenia comes to an annual volume of 600-700 thousand cubic meters of wood. These are more serious numbers."⁴⁸ In other words, the fact that a coherent support for the human rights doctrine requires that the current rate of deforestation be drastically slowed does not necessitate that the specific trees in the Teghut forest be saved. This is especially true when we consider that illegal-logging by companies, which is responsible for infinitely more of the damage to Armenia's forests than a single mine, has no obvious human rights benefits. Moreover, as ACP director, Gagik Arzumanyan has made clear, the company will plant two new trees for every one they cut down.⁴⁹

Clearly, it is difficult to conclusively demonstrate that this specific piece of deforestation constitutes a human rights violation. While deforestation in general will lead to human rights violations by creating desertification, it is impossible to demonstrate that deforesting a maximum of 1200 hectares⁵⁰ of forest in Teghut will do so specifically. Desertification will not occur unless a great many other trees in Armenia are also felled. As such, the deforestation of this relatively small area of forest is neither necessary nor sufficient for desertification to occur. It is therefore not clear that such an action could be said to have caused desertification and the human rights violations that result from it in any meaningful way.

---

⁴⁸ Copper, ...

⁴⁹ Armine Tokhmakhyan cautions against simply focussing on numbers planted as evidence of the fight against desertification. As she puts it; "Now, in Armenia it's very trendy to do tree plantings. Officials do it. But they just come, plant, and go away. These beautiful trees dry out very beautifully. In ATP it is different, we always monitor the process. If something is dried out, we replant with new seedlings. It's difficult and different. So when the representatives of ACP, this Vallex Group, say they are going to replant, we do not know when this territory will again become a forest or whether it will become a forest at all." **Tokhmakhyan A.,**

⁵⁰ It should be noted that this number is the worst-case-scenario highlighted by environmentalists- **Mkrtychyan G.,** Occupy Teghut?: Year begins with new protest of mining exploitation, 11/01/2012, Available at: http://armenianow.com/social/environment/34551/armenia_teghut_foreign_environment_campaign (Accessed online, February 2012)).

According to the government, the figure could actually be as low as 180 hectares- *Only 10% of Armenia's environmentalists are qualified experts* – Vallex Group President, 17/02/2012, Available at: <http://news.am/eng/news/93744.html> (Accessed online March 2012).

Immediate damage to the human rights of current persons

At this point, those individuals who would like to consider themselves both environmentalists and human rights supporters may be starting to despair. It seems as though many of the seemingly valid arguments of the former against the Teghut mine are ruled out by a coherent commitment to the latter. However, regardless of its apparent failings in seemingly supporting the mine's creation by overruling a wave of objections which many would have viewed as morally sound, the human rights doctrine might yet prove to be the strongest weapon available to the mine's opponents. If it could be demonstrated that building the mine would rapidly lead to the violation of current persons' human rights, then doing so would have to be outlawed under a human-rights-based morality. And, as noted earlier, if the mine could be outlawed on human rights grounds, the position of its opponents would be greatly strengthened due to the fact that the human rights doctrine is a widely-accepted moral standpoint which has been encoded within international law and ratified by the Armenian government.

When asked if there would be any human rights concerns with regard to the mine, Masarjian replied; "I think that having access to clean air, and clean water, and land that hasn't been poisoned by mining tailings is a human right."⁵¹ He was referring, as many environmentalists do, to the experiences of other mining operations in Armenia. There are widespread media reports suggesting that the residents of Alaverdi - where, in the early 1990s, ACP began operating a smelter which processes copper ore for a consortium of mining companies⁵² - have experienced increased levels of sterility, respiratory diseases, and birth defects.⁵³ In addition to claims over harmful emissions, there is also widespread concern that the Teghut mine, through poorly managed tailings beds⁵⁴, will contaminate nearby rivers, which are used for irrigation and drinking water.⁵⁵

Such fears are fuelled by the failings of previous mining operations in Armenia. As Wallace explains;

---

⁵¹ **Masarjian J., ...**

⁵² Armenia Tree Project Distributes Action Alert to Save Teghut Forest, 25/06/2007, Available at: http://www.armeniatree.org/atpnews/news_press_062507.htm (Accessed online, February 2012)

⁵³ Copper...

⁵⁴ Tailings are the remains of the chemicals used to separate the copper and molybdenum from the ore. Tailings beds are containers used to hold these unneeded chemicals without risking environmental harm.

⁵⁵ Forest Copper Mine Triggers Controversy in Armenia, 28/01/2008, Available at: http://www.illegal-logging.info/item_single.php?it_id=3006&it=news (Accessed online February 2012)

...if the past history of the mining industry tells us anything, and these tailings beds are going to be constructed in the same shoddy fashion, then we do have a potential for serious issues. And not just for Armenians. That river flows down into the Debed, and the Debed is trans-boundary, it goes into Georgia...So Armenia's issues become their issues as well.⁵⁶

For those seeking to condemn the mine on human rights grounds, the most important word in Wallace's warning is *if*. Aside from the fact that there seems to be a distinct lack of independent scientific research to either back-up or dismiss the claims of the previous mines' failings – they are the failings of previous mines. As such, they do not represent conclusive evidence that the mine in Teghut will have the same effects. Indeed, ACP maintains that it has undergone painstaking research and safety controls to ensure that such problems will not occur in their mine.⁵⁷ When concerns over the potential damage to human rights that mining causes, evidenced by previous experiences, are levelled at ACP, the company simply points to its Environmental Impact Assessment (EIA). Such an approach seems reasonable. The fact that other mines may have had a devastating impact upon human rights through poor safety controls does not constitute sufficient evidence that the mine Teghut will also do so – particularly if the science demonstrates that it will not.

The problem is that the EIA was conducted by Lernametalurgiai Institute cjsc (LMI), and LMI are owned by ACP's parent company, Vallex.⁵⁸ There have been widespread criticisms that the EIA lacks impartiality and contains vast errors with regard to its cost/benefit analysis, using double price standards, showing lower costs and higher benefits.⁵⁹ Wallace states that such criticisms seem justified, and that the best way for Vallex to avoid them would be to carry out an independent assessment:

I think we have to ask for science on this. If I'm diagnosed with cancer by a doctor, I'm going to get a second opinion. I think, with all the red book species that are up there, that's the least we can do. Let's go for a second opinion. Let's get an independent company to do this.⁶⁰

⁵⁶ Wallace K., ...

⁵⁷ Forest ...

⁵⁸ Wallace K., Teghut II: The Players, 05/03/2012, Available at: <http://www.armenia-environment.org/2012/03/05/teghut-ii-the-players/> (Accessed Online, April 2012)

⁵⁹ For a more detailed analysis of such criticisms, see: Sanasaryan H., The Exploitation of the Teghut Mine will have Disastrous Consequences, 06/03/2012, Available at: <http://hetq.am/eng/articles/11561/the-exploitation-of-the-teghut-mine-will-have-disastrous-consequences.html> (Accessed online, April 2012)

⁶⁰ Wallace K., ...

Given the context, Wallace's demands seem far from being those of an environmental extremist. As Policy Forum Armenia's report notes,

It is to be expected that the environmental impacts stated within a company-sponsored study may be underestimated. It is typically the responsibility of the government to commission an independent assessment and to include public participation in its analysis.⁶¹

And so arises perhaps the first indisputable human rights concern surrounding the events in Teghut. It is widely accepted that governments are primarily responsible for taking all reasonable, appropriate steps to safeguard the human rights of their citizens. Such duties cannot straightforwardly be attributed to corporations.⁶² As such, it is the government's duty to ensure that the actions of companies operating within its territory will not harm the human rights of its citizens. In failing to demand that an independent EIA be carried out – and, indeed, in failing even to express any challenges or reservations to findings presented to them⁶³ – the government has failed to meet such a duty^{64,65}.

Of more concern are the obvious problems with even LMI's EIA. ACP openly acknowledges that its tailings bed will be clay-lined. Such liners are known to leak over time. High Density Polyurethane (HDPE) liners offer far greater protection and are the industry standard in modern mining.⁶⁶ In allowing ACP to use a cheaper, less-effective lining, the government again takes its duty to protect its citizens from human rights violations too lightly. ACP attempts to subvert such concerns with assurances that the tailings bed will be closely monitored in order to prevent such leaks. There are, however, problems with such a claim.

---

⁶¹ The State ..., p. 28

⁶² **Humphreys S.**, ..., p. 10

⁶³ The State ..., p. 28

⁶⁴ Similarly, if there are widespread reports of unusual numbers of health concerns in Aliverdi, it would seem that the *minimum* the government's correlative duty requires is to conduct an investigation into possible causes, and quite possibly to close down the suspect smelter in the meantime.

⁶⁵ It should be noted here that, as this article was completed, it emerged that a second EIA, designed to "fill the gaps" of the one carried out by LMI, had been carried out by the (apparently independent) company, Environmental Resources Management (ERM). The details of this second survey, however, have not been made available for public release. (**Wallace, K.**, Teghut IV: The Gate, 15/04/2012, Available at: <http://www.armenia-environment.org/2012/04/15/teghut-iv-the-gate/> (Accessed online, April 2012))

⁶⁶ The State ..., p. 25

Firstly, even if we accept that ACP has the expertise and ability to maintain these tailings safely, there is no reason to believe that they will do so beyond the life of the mine. As such, in order for human rights to be protected, assurances would have to be made that some other body with similar expertise (presumably the government) would later assume the responsibility for maintaining these tailings beds. Such assurances are, thus far, lacking.

An even bigger problem is that there will only be one tailings reservoir. Even if ACP is certain that it has the capability to fix any problems which occur, it cannot guarantee that such problems will not occur at all. And if there are leaks within the tailings bed, those leaks will need to be fixed. The only way of making such fixes is to drain the tailings reservoir, but, in the absence of an alternative reservoir in which to temporarily locate the tailings, it seems impossible that any leaks could be repaired without emptying the entire contents of the tailings into the soil (thus somewhat negating the benefits of fixing the leak).⁶⁷

As a result of these uncontroversial problems alone, allowing the mine in Teghut to go ahead as currently planned would amount to an unreasonable and immediate endangerment of the human rights of current Armenians. Given these admitted problems, it would seem that the further problems which are raised by environmentalists concerning the other harms that will allegedly be caused by the mine at least merit investigation. According to the logic of human rights, the government is primarily responsible for sufficiently protecting the rights of its citizens by all means reasonably possible. Commissioning a second, independent EIA seems both reasonable and possible.

Conclusion

From a human rights perspective, the study of the problem concerning the Teghut copper-molybdenum mine requires considering the issue not only from a moral perspective, but also from a legal point of view, since solely moral standards have different manifestations in different cultures. At the same time, legal specification enables to not only overcome such difficulties, but also more clearly formulate requirements and the possible solution to the problem. Moreover, Armenia has ratified the main documents that define the scope of human rights protection and obligations. This enables to specify requirements and obligations more clearly, eventually making the struggle for human rights and the steps taken more efficient.

The potential damage of the Teghut copper-molybdenum mine exploitation are viewed in the framework of four classes: damage to

---

⁶⁷ The State ..., p. 29

historical monuments, damage to endangered species of plants and animals, damage to the human rights of future generations, and damage to the human rights of the present generation. Considering other rights of the people living in the region (the right to work, the right to health, the right to food, etc.), prohibiting the exploitation of the mine – based on complaints regarding the first three classes – could be considered to be inconsistent with human-rights-based morality (and, quite possibly, the law). However, with regard to possible violations concerning the fourth class, the government should either ensure their prevention – by, for example, placing the company under an obligation to operate in accordance with the relevant requirements, or prohibit exploitation altogether.

Regarding the Teghut issue, the government of Armenia, which is supposed to ensure respect for the rights of its citizens according to ratified agreements, should:

- receive an independent evaluation of the environmental impacts of mine exploitation because the evaluation of only the Mining and Metallurgical institute is not sufficient for a full and impartial evaluation as the institute is correlated to the parent company;
- demand that the mining company increase the reliability of the protective layer within the tailings, using modern reliable equipment;
- demand that the mining company create a second alternative tailing, to be used in the case of the emergence of any problems related to the first one.

**Տնտեսությունն ընդդեմ բնապահպանության. մարդու իրավունքների
պաշտպանության հեռանկարները Թեղուտի դեպքում**

ԲԵՆՋԱՄԻՆ ՋԵՅՄՍ ԲԱՌՆԱՐԴ

Էսսեքսի համալսարան, Միացյալ թագավորություն

Հոդվածում մարդու իրավունքների պաշտպանության տեսակետից ուսումնասիրվում է Թեղուտի պղնձամոլիբդենային հանքավայրի առնչությամբ առաջացած խնդիրը: Այդ հանքավայրը շահագործման տալու կապակցությամբ առաջացած բողոքներից առանձնացվում են նրանք, որոնք կարող են ունենալ մարդու իրավունքների խախտման կարգավիճակ: Այդ նպատակով Թեղուտի հանքավայրի շահագործման պոտենցիալ վնասները դիտարկվում են չորս դասով՝ պատմական հուշարձանների վնաս, բույսերի և կենդանիների անհետացող տեսակների վնաս, ապագա սերունդների մարդու իրավունքների վնաս, ներկայիս սերնդի մարդու իրավունքների վնաս: Հատկապես ցույց է տրվում, թե այդ խնդրի առնչությամբ մարդու իրավունքների պաշտպանության կողմնակիցները որ առավել ակնառու և իրական թվացող քննադատություններից պետք է հրաժարվեն՝ իրականում մնալու համար մարդու իրավունքների պաշտպանության շրջանակներում: Առանձնացվում են այն խնդիրները, որոնք կառավարությունը պարտավոր է լուծել՝ հանքավայրի շահագործման թույլտվություն տալու համար:

ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՐԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ

«Արաբական գարունը» իբրև նոր մարտահրավեր և նոր հնարավորություն Չինաստանի մերձավորարևելյան քաղաքականության համար

ԱՂԱՎՆԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի մարդու իրավունքների, ժողովրդավարության
և եվրոպագիտության ամբիոն, ԵՊՀ

Ստացված է 12.05.2013

Ընդունված է 17.09.2013

ԽՍՀՄ-ի փլուզման հետևանքով երկբևեռ աշխարհակարգի վերացումը մի շարք տարածաշրջաններում հանգեցրեց աշխարհաքաղաքական նոր իրողությունների՝ մրցակցային հնարավորություն ստեղծելով այն երկրների համար, որոնք նոր աշխարհակարգում ազդեցության և գերակայության հավակնություններ ունեն։ Այդ երկրների շարքում առաջատարի անվիճարկելի դիրք ունեցող Չինաստանի համար հատկապես վերջին տասնամյակներում ռազմավարական կարևորություն են ստացել Մերձավոր Արևելքի (ՄԱ) և Հյուսիսային Աֆրիկայի (ՀԱ) երկրների հետ հարաբերությունները, որոնք հիմնված էին չմիջամտության քաղաքականության վրա։ Հոդվածում դիտարկվում են «Արաբական գարուն» առաջ բերած մարտահրավերների ու հնարավորությունների ազդեցությունը տարածաշրջանում Չինաստանի վարած քաղաքականության վրա։

Բանալի բառեր

Չինաստան, Մերձավոր Արևելք, <<արաբական գարուն>>, նոր աշխարհակարգ, նոր քաղաքականություն

Չինաստանի տեղն արաբական աշխարհում մինչ «արաբական գարուն» մեկնարկը

Տարածաշրջանում Պեկինի գլխավոր մրցակիցն ԱՄՆ-ն է, ինչն ինքնին պայմանավորում է ՉԺՀ-ի մերձավորարևելյան քաղաքականության բովանդակությունն ու բնույթը։ Ինդիրն այն է, որ ՉԺՀ-ն իր արագ աճող տնտեսության համար պահանջվող նավթային պահանջարկի 50%-ը, հակառակ էներգիայի ներկրման աղբյուրների տարրորշման ուղղությամբ գործադրած ջանքերին, ապահովում է ՄԱ-ից ներկրվող նավթի հաշվին, որի միայն 30%-ը՝ Իրանից և Սաուդյան

Արաբիայից¹: Միջազգային էներգետիկ գործակալության համաձայն, ԶԺՀ-ը ներկայիս 50%-ի փոխարեն իր նավթի պահանջարկի 70%-ը 2015թ. կներկրի այլ, հատկապես ՄԱ-ի երկրներից²: Հետևաբար, ՄԱ-ի երկրների էներգետիկ հատվածում չինական նավթային ընկերությունների համար ամուր դիրքերի ապահովումը ԶԺՀ-ի մերձավորարևելյան քաղաքականության գերակա ուղղությունն է³:

Սակայն Չինաստանի էներգետիկ «մեծ պահանջարկն» ԱՄՆ-ի, ինչպես նաեւ Արեւմուտքի այլ երկրների կողմից սպառնալիք է դիտվում համաշխարհային էներգետիկ շուկայի կայունությանն ու գլոբալ նավթագազային աշխարհաքաղաքական հավասարակշռությանը, այսինքն՝ մեծ քանակությամբ էներգիա սպառող երկրների կենսական շահերին⁴: Ավելին, Չինաստանի տնտեսության դինամիկ աճը նավթի գների բարձրացման, էներգետիկ պաշարների համար մղվող պայքարի սրման, շրջակա միջավայրի աղտոտման եւ գլոբալ տաքացման պատճառ է համարվում⁵:

Հարկ է նկատել, որ Չինաստանը միակն է ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի մշտական անդամներից, որը սերտ գործընկերային հարաբերություններ ունի մի կողմից՝ ՄԱ-ում ԱՄՆ-ի ավանդական գործընկերների՝ արաբական չափավոր վարչախմբեր ունեցող Եգիպտոսի, Սաուդյան Արաբիայի, Քուվեյթի, Քաթարի, ԱՄԷ-ի, Օմանի և այլ երկրների հետ, մյուս կողմից՝ Վաշինգտոնի հետ "բարդ հարաբերություններ" ունեցող երկրների՝ Սիրիայի, Սուդանի, Լիբիայի, Իրաքի եւ Իրանի հետ⁶: Պեկինն էներգետիկ և առևտրատնտեսական շահեր ունի նաև ՀԱ-ի արաբական երկրներում⁷: ԶԺՀ-ի և այդ երկրների միջև քաղաքական, տնտեսական,

¹ **Li Weijian**, Energy of the Middle East and Peaceful Rise, International Energy Security and Cooperation, SIIS, Shanghai, June 24-25, 2004, p. 121; **Bhadrakumar M.K.**, China Becomes Increasingly Involved in the Middle East, Power and Interest News Report, 10.03.2006.

http://www.pinr.com/report.php?ac=view_report&report_id=455&language_id=1

² **Lee Hudson Teslik**, What are the Implications of a Reemerging "Silk Road"? The Council On Foreign Relations, A, 04.06.2008. <http://www.cfr.org/publication/16398/>

³ **Blumenthal D.**, Providing Arms China and the Middle East, *The Middle East Quarterly*, 2005, XII, 2, Spring. <http://www.meforum.org/article/695>

⁴ **Zhao Hongtu**, New Features of Int'l Energy Security Situation, *Contemporary International Relations, Beijing*, 2005, 15, 7, 23-35.

⁵ **Ma Zhengang**, China's Responsibility and the "China Responsibility" Theory, *China International Studies*, 2007, Summer, 7-8.

⁶ **Guang Pan**, China's Success in the Middle East, *The Middle East Quarterly*, 1997, IV, 4, December. <http://www.meforum.org/373/chinas-success-in-the-middle-east>

⁷ **Shinn David H.**, North African Revolutions and Protests Challenge Chinese Diplomacy, *China Brief*, Vol.: XI, Issue 6, The Jamestown Foundation, 08.04.2011, p. 2, http://www.jamestown.org/uploads/media/cb_11_6_01.pdf

գիտամշակութային, տեխնոլոգիական, հատկապես էներգետիկ ոլորտներում հաստատված սերտ համագործակցությունը նպաստում է ՉԺՀ-ի համար ռազմավարական կարևորություն ներկայացնող տարածաշրջանում վերջինիս ներկայության ու ազդեցության ընդլայնմանը⁸:

ՄԱ-ի երկրների զգալի մասը, թե՛ ԱՄՆ-ի դաշնակիցները, եւ թե՛ վերջինիս հետ "բարդ հարաբերություններ" ունեցող երկրները, Չինաստանին դիտում են տարածաշրջանում Վաշինգտոնի ազդեցությանը հակազդող գործոն: Վերջիններս Պեկինի հետ կիսում են ԱՄՆ-ի գլոբալ տիրապետությունը եւ իրենց ներքին գործերին Արեւմուտքի միջամտությունը սահմանափակելու ընդհանուր ցանկությունը, հատկապես այնպիսի հիմնախնդիրներում, ինչպիսին մարդու իրավունքների խախտումների մեջ մեղադրանքներն են⁹: Պեկինը պատրաստ է աջակցել այդ երկրների տնտեսությունների ազատականացման հետ կապված գործընթացներին՝ վերջիններիս հնարավորություն ընձեռելով շրջանցել ԱՄՆ-ի ճնշումները քաղաքական բարեփոխումների իրականացման ուղղությամբ¹⁰: Պեկինը կիսում է արաբական աշխարհի ժողովրդավարացումն ու անհրաժեշտ բարեփոխումները սեփական նախաձեռնությամբ եւ իսլամական քաղաքակրթության վրա հիմնված արժեհամակարգերին, իրողություններին եւ ազգային շահերին համապատասխան իրականացնելու ուղղությամբ արաբական վարչախմբերի զբաղեցրած դիրքորոշումը¹¹:

ՉԺՀ-ը ձգտում է տարածաշրջանի հետ հարաբերություններ զարգացնել ինչպես երկկողմ, այնպես էլ բազմակողմ դիվանագիտական ձեւաչափով՝ արաբական պետությունների հետ համագործակցելով Չին-

⁸ **Lei Wu and Youyong Wang**, Comparative Analysis of China's Energy Activities in the Middle East and Africa, *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies* (in Asia), Shanghai International Studies University, 2009, 3, 1, 50-61.

<http://mideast.shisu.edu.cn/picture/article/33/b7/b8/aca1fbd24175a68760eeb598408c/0252f54e-4ffc-4acd-8248-ebbb1b6ec13e.pdf>

⁹ The Sino-Saudi Energy Rapprochement: Implications for U.S. National Security, The Gracia Group, New York, 08.01.2002, p. 2.

<http://large.stanford.edu/publications/coal/references/baker/testimony/docs/SinoSaudiStudyFinal.pdf>

¹⁰ **Calabrese J.**, Saudi Arabia and China Extended Ties Beyond Oil, China Brief, Vol.: 5, Issue 20, The Jamestown Foundation, 31.12.2005, p. 3.

[http://www.jamestown.org/programs/chinabrief/single/?tx_ttnews\[tt_news\]=3895&tx_ttnews\[backPid\]=195&no_cache=1#UbmYDthtbXQ](http://www.jamestown.org/programs/chinabrief/single/?tx_ttnews[tt_news]=3895&tx_ttnews[backPid]=195&no_cache=1#UbmYDthtbXQ)

¹¹ **Yao Kuangyi**, Arab Countries; Reform and Development of China-Arab Relations, China International Studies, CIIS, Beijing, Winter 2005, p. 90-92.

արաբական համագործակցության համաժողովի¹², Պարսից ծոցի արաբական պետությունների համագործակցության խորհրդի և Չին-աֆրիկյան համագործակցության ֆորումի շրջանակներում: Չինաստանը կայուն երկկողմ հարաբերություններ է զարգացնում ոչ միայն տարածաշրջանի ռազմավարական նշանակություն ունեցող երկրների, այլ Չինաստանի համար էներգետիկ և ռազմավարական կարևորություն չներկայացնող երկրների հետ: Պեկինը ձգտում է ՄԱ-ում հնարավորինս ընդլայնել իր տնտեսական ներկայությունը տարածաշրջանի երկրների հետ առեւտրային կապերի զարգացման միջոցով: Չինաստանը շահագրգռված է ոչ միայն ՄԱ-ի երկրների տնտեսություններում հնարավորինս մեծ ներդրումներ իրականացնելու մեջ, ընդ որում՝ առանց քաղաքական նախապայմանների, այլև խրախուսում է սեփական տնտեսության մեջ մերձավորարեւելյան, հատկապես արաբական երկրների կողմից իրականացվող կապիտալ ներդրումները:

Պեկինն աստիճանաբար ընդլայնում է իր հնարավորությունները ոչ միայն իր մերձավորարեւելյան քաղաքականության ամրապնդման, այլև տարածաշրջանի քաղաքական գործընթացների վրա իր ազդեցության միջոցների ընտրության հարցում: 2000-ականների սկզբներից ի վեր Չինաստանը սերտ կապեր հաստատեց ՄԱ-ի առաջատար երկրների հետ՝ գլխավորապես իր երկարատև աշխարհաքաղաքական հավակնություններին հասնելու նպատակով¹³:

ԶԺՀ-ը նման քաղաքական և տնտեսական հաջողությունների է հասել նվազագույն ռեսուրսներով՝ միաժամանակ ձեռնպահ մնալով բարձր հռետորաբանությունից և ցուցադրական գործողություններից: 2011թ. սկզբից ի վեր ՀԱ-ում և ՄԱ-ում ծավալված իրադարձությունների պատճառները չին փորձագետներն իրենց նախնական գնահատականներում հիմնականում պայմանավորում էին ՀԱ-ի և ՄԱ-ի երկրների քաղաքական համակարգերով ու սոցիալական հակասություններով, ինչպես նաև տնտեսության և աշխատանքի զբաղվածության բարդ իրավիճակով, մշակութային ու կրոնական հիմնախնդիրներով, արտաքին միաջմտությամբ և այլ գործոններով: Չին փորձագետների համաձայն՝ այդ «պայթյունը» երկար ժամանակ կուտակված հին խնդիրների հետ մեկտեղ ի դերև հանեց

¹² Yao Kuangyi, ..., էջ 103:

¹³ Mordechai Chaziza, The Arab Spring: Implications for Chinese Policy, The Global Research in International Affairs (GLORIA) Center, 04.08.2013, p. 74.
<http://www.gloria-center.org/2013/08/the-arab-spring-implications-for-china-policy/>

տարածաշրջանում զարգացման մոդելի ձևափոխության միտումներն ու անխուսափելիությունը¹⁴:

Չինաստանը բախվեց արագ փոփոխվող զարգացումների հետ և ստիպված էր ըստ այդմ վերանայել իր արտաքին քաղաքականությունը: Սակայն Պեկինին մտահոգում էին ոչ միայն այդ երկրների հետ իր հարաբերությունների հեռանկարի հետ կապված խնդիրներն, այլև մերձավորարևելյան զարգացումների վարակիչ անդրադարձը սեփական երկրում¹⁵: Պեկինը մտավախություն ուներ, որ միջազգային հանրության կողմից արաբական երկրների նկատմամբ մարդասիրական ձևակերպումով միջամտության հնարավորությունը նախադեպ կծառայի հետագայում Չինաստանի ներքին գործերին միջամտելու համար¹⁶: Այդ պատճառով Պեկինի արձագանքը ծավալվող իրադարձություններին երկբաղադրիչ էր. անհապաղ միջոցներ ձեռնարկվեցին Չինաստանի ներսում հնարավոր զարգացումների կանխարգելման և ներքին կայունության ապահովման, ինչպես նաև արաբական աշխարհում իր աճող տնտեսական և քաղաքական շահերի պաշտպանության ու ԺԺՀ-ի հնարավոր տնտեսական կորուստների նվազեցման ուղղությամբ¹⁷:

ԺԺՀ-ի նախագահ Հու Չինթաոն 2011թ. փետրվարին նահանգային և նախարարական մակարդակի պաշտոնատար անձանց հետ հանդիպման ընթացքում պահանջեց լուծել «առկա խնդիրները (բնակարանային հարկերի, սննդամթերքի և էլեկտրաէներգիայի գների բարձրացման հետ կապված), որոնք կարող են վտանգել հասարակության ներդաշնակությունն ու կայունությունը», ժողովրդին առավել որակյալ սոցիալական ծառայություններ մատուցել և բարելավել համացանցի տեղեկատվության կառավարումը՝ «հասարակական կարծիքն ուղղորդելու

¹⁴Влияние беспорядков в ближневосточном регионе на Китай, 04.03.2011.

<http://russian.people.com.cn/31520/7308133.html>

¹⁵ **Parello-Plesner J.**, China and the Arab Spring: External and Internal Consequences and Implications for EU-China Cooperation, Instituto Per Gli Studi Di Politica Internazionale, (ISPI), Analysis, No. 53, May 2011, p. 1.

http://www.ispionline.it/it/documents/Analysis_53_2011.pdf

¹⁶ **Kandil A.**, China and the “Arab Spring”: A New Player in the Middle East? Brief N. 47, European Institute of the Mediterranean, 05.07.2012, p. 1.

<http://www.euromesco.net/images/briefs/euromescobrief47.pdf>

¹⁷ **Jing-Dong Yuan**, The Arab Spring and China’s Evolving Middle East Policy, Arab Spring, Global Repercussions, *World Politics Review*, 20.12.2011, p. 8. http://www.relooney.info/SI_FAO-Africa-2012/Africa_7.pdf; **Baker R.**, Dispatch: Middle East Unrest and China’s Resource Interests, Stratfor, 23.02.2011.

<http://www.stratfor.com/analysis/20110223-dispatch-middle-east-unrest-and-chinas-resource-interests#axzz2VYX7rMnB>

նպատակով»¹⁸: Խնդիրն այն է, որ համացանցի միջոցով երկրի բնակիչներին կոչ էր արվում իրականացնել «Համիկի հեղափոխություն»՝ իշխանություններին ներկայացնելով «սննդի, բնակապահովման, աշխատանքի, արդարության, ազատության, ժողովրդավարության, քաղաքական բարեփոխումների, բազմակուսակցական կառավարման և այլ» պահանջներ¹⁹:

Փետրվարին չին իրավապահները ստիպված եղան ցրել Չինաստանի մեկ տասնյակից ավելի քաղաքներում, այդ թվում՝ Պեկինում ու Շանհայում, չարտոնված ցույցերը, որոնց ընթացքում ձերբակալվեց հարյուրից ավելի ակտիվիստ: Իշխանությունները սահմանափակեցին զանգվածային բողոքներով համակված երկրներից ստացվող փողոցային ելույթների վերաբերյալ լրահոսքը²⁰: Անկասկած, վերոնշյալ երկրների և չինացի ցուցարարների հնչեցրած դժգոհությունների միջև բազմաթիվ ընդհանրություններ կային, սակայն Պեկինին հաջողվեց խիստ վերահսկողություն սահմանել ՋԼՄ-երի, համացանցի և այլ ֆորումների նկատմամբ, ինչը բարդություններ ստեղծեց զանգվածային ցույցերի կազմակերպման համար²¹:

Ակնհայտորեն հորդորելով զանգվածներին չենթարկվել Արևմուտքի սադրանքներին, չինական հայտնի վերլուծական կենտրոնները հանդես եկան "Արևմտյան դավադրության վերաբերյալ նախազգուշացումներով, որի նպատակն է զարգացող Չինաստանի թուլացումը՝ գործի դնելով Վաշինգտոնի ռազմավարական լծակները՝ "արժեքային համակարգն ու փափուկ ուժը":

Անշուշտ, ՀԱ-ում ու ՄԱ-ում բողոքի ցույցերն ու հեղաշրջումները լուրջ փորձություն դարձան նաև Չինաստանի արտաքին քաղաքականության համար, որի հիմքում չմիջամտության հայեցակարգն էր²²: Այդ սկզբունքը Պեկինը համարում է իր արտաքին քաղաքականության անկյունաքարը (ոչ միայն ՄԱ-ում)՝ այն համարելով գլխավոր երաշխիք տարածաշրջանային և գլոբալ կայունության պահպանման գործում՝ միաժամանակ մտքում ունենալով "Չինաստանի

¹⁸ China Tries to Stamp out 'Jasmine Revolution', *The Washington Post*, 20.02.2011. <http://www.washingtontimes.com/news/2011/feb/20/china-tries-stamp-out-jasmine-revolution/>

¹⁹ **Richmond J.**, Dispatch: China's 'Jasmine' Rallies, Stratfor, 28.02.2011. [#](http://www.stratfor.com/analysis/20110228-dispatch-chinas-jasmine-rallies)

²⁰ **Parello-Plesner J., ...**, էջ 2:

²¹ **Jing-Dong Yuan**, ...

²² African Revolutions Challenge Chinese Diplomacy, *Intelligence Quarterly*, 11.04.2011. <http://www.intelligencequarterly.com/2011/04/north-african-revolutions-challenge-chinese-diplomacy/>

ներքին գործերին չմիջամտության” իր պահանջները Թայվանի ու Տիբեթի հիմնախնդիրների առնչությամբ²³:

Այդ պատճառով «արաբական գարնան» սկզբում Պեկինը հետամուտ էր իր ավանդական “նստիւր և սպասիւր” մարտավարությանը՝ ձգտելով հնարավորինս զերծ մնալ որևէ գնահատականից՝ սահմանափակվելով միայն հակամարտող կողմերին ուղղված հաշտություն կնքելու և խաղաղությունը վերականգնելու կոչերով: Պեկինը գերադասում էր հեռու մնալ ՄԱ-ի վերակազմավորման գործում որևէ ակտիվ դերակատարությունից և ԱՄՆ-ի հետ ուղիղ առնակատման հնարավորությունից: Միաժամանակ, Պեկինի նախնական պասիվությունը պայմանավորված էր ինչպես տարածաշրջանի հեռավորությամբ, այնպես էլ ընթացիկ գործընթացների վրա ներգործելու Պեկինի ոչ բավարար ներուժով²⁴:

ՄԱ-ի և ՀԱ-ի իրադարձությունները Պեկինի համար դարձան միաժամանակ թե՛ մարտահրավեր, և թե՛ հնարավորություն՝ տարածաշրջանում սեփական դիրքերի պահպանման և ամրապնդման տեսանկյունից:

Չինաստանի արձագանքն «արաբական գարնան» մեկնարկին

«Թունիսյան գարնան» սկզբում Պեկինը, ի տարբերություն Արևմուտքի, հիմնականում ձեռնպահ էր մնում որևէ մեկնաբանությունից և գնահատականից: Ավելին, հուզումների սկզբնական շրջանում խնդրին առանձնահատուկ ուշադրություն չդարձվեց՝ մասամբ երկրի զարգացումների վերաբերյալ հստակ պատկերացումների բացակայության պատճառով:

Թունիսից Բեն Ալիի հեռանալուց հետո պաշտոնական Պեկինը հայտարարեց, որ «Թունիսը Չինաստանի բարեկամն է: Չինաստանը մտահոգված է թունիսյան իրադարձություններով և հույս է հայտնում, որ երկրում կայունությունը հնարավորինս կարճ ժամկետում կվերականգնվի»²⁵: Մարտի սկզբին Չինաստանի արտգաքին գործերի նախարարի տեղակալը ժամանեց Թունիս՝ նոր կառավարության հետ կապերի հաստատման և համագործակցության ամրապնդման

²³ Пахомова М., КНР: к вопросу о «политике невмешательства во внутренние дела», Политбюро, 09.10.2012. <http://www.inomnienie.ru/debate/11903/>

²⁴ Unease from Afar, The Brookings Institution, 18.11.2011.

<http://www.brookings.edu/research/articles/2011/11/18-arab-awakening-china-pollack>

²⁵ China Hopes Stability in Tunisia Restored: FM, *China Daily*, 15.01.2011.

http://www.chinadaily.com.cn/imqq/china/2011-01/15/content_11868329.htm;

նպատակով²⁶: Պաշտոնական Պեկինը հանդես եկավ թունիսցի ժողովրդի ընտրությունը հարգելու և Թունիսի հետ ավանդական բարեկամական հարաբերությունները խորացնելու, ինչպես նաև Թունիսի հետագա զարգացման նպատակով 6 մլն ԱՄՆ դոլարի անվարձափառույց օգնություն տրամադրելու մտադրության վերաբերյալ հայտարարություններով²⁷:

Պատասխան արձագանքը համարժեք էր և Չինաստանի համար միանգամայն բարենպաստ: 2012թ. հունիսի սկզբին Թունիսի վարչապետն իր չինացի գործընկերոջ հետ հանդիպման ընթացքում նշեց, որ Թունիսը միջազգային նոր իրավիճակում շատ ավելի է կարևորում Չինաստանի դերն ու երկու երկրների միջև ռազմավարական, փոխշահավետ և «խիստ փոխլրացնող» համագործակցությունը՝ միաժամանակ խոստանալով Թունիսում չինական ընկերությունների ներդրումների համար բարենպաստ միջավայր ստեղծել²⁸:

Ինչ վերաբերում է **«Եգիպտական գարնան»** նկատմամբ պաշտոնական Պեկինի դիրքորոշմանը, ապա նախքան Եգիպտական ընդդիմության կողմից պետական հեղաշրջման իրականացումը, չինական մամուլը քննադատում էր Եգիպտոսի հակակառավարական ելույթները՝ դրանք որակելով իբրև “ավազակային փողոցային ժողովրդավարություն”²⁹: Չինաստանը վստահություն էր հայտնում իրադրությունը սեփական ուժերով, առանց արտաքին միջամտության կարգավորելու Կահիրեի կարողության հանդեպ՝ միաժամանակ ակնկալելով, որ չին-եգիպտական հարաբերությունները չեն տուժի անկարգությունների հետևանքով³⁰: Պեկինը քննադատում էր ԱՄՆ-ի ճնշամիջոցները Եգիպտոսի նախագահ Հոսնի Մուբարաքի նկատմամբ՝ վերջինիս ստիպելով հեռանալ իշխանությունից³¹: Սակայն խնդիրը Մուբարաքի և իր վարչակազմի պաշտոնանկությունը չէր: Չինական իշխանությունները տարածաշրջանի զարգացող երկրների համար «արևմտյան ժողովրդավարական մոդելի» կիրառումն արդյունավետ չէին համարում: Չինական մամուլը գրում էր, որ ամերիկյան և եվրոպական

²⁶ China Respects Choice of Tunisian People, *China Daily*, 08.03.2011.
http://www.chinadaily.com.cn/china/2011-03/08/content_12134764.htm

²⁷ Xinhua News Agency, 07.03.2011.

²⁸ China, Tunisia Confident in Prospect of Bilateral Ties, 02.06.2012.
http://www.gov.cn/misc/2012-06/02/content_2151509.htm

²⁹ Bodeen C., China, Wary of Arab Spring, Hosts Egypt's Morsi, *The Jakarta Post*, 29.08.2012.
<http://www.thejakartapost.com/news/2012/08/29/china-wary-arab-spring-hosts-egypts-morsi.html>

³⁰ Xinhua News Agency, 10.02.2011.

³¹ Kandil A., ...

կառույցներն ու նորմերը չեն կարող համապատասխանել աֆրիկյան և մերձավորարևելյան իրականությանը, մանավանդ, որ «գունավոր հեղափոխությունները» երբևէ իրական ժողովրդավարության չեն հանգեցրել: Եգիպտոսում և հարևան երկրներում ժողովրդավարական ընտրությունների դեպքում հնարավոր էր դիտվում իսլամիստ առաջնորդների իշխանության գալու փաստը, որոնք ոչ միայն «արհամարհում են ամերիկյան ժողովրդավարությունն, այլև սպառնում դադարեցնել նավթային առաքումներն» ԱՄՆ: Մատնանշվում էր, որ Իրանի Իսլամական հեղափոխությունից հետո մուսուլմանական երկրներում գրեթե բոլոր ժողովրդավարական ընտրությունների արդյունքում իշխանության էին եկել Արևմուտքին և Իսրայելին թշնամաբար տրամադրված իսլամական վարչակարգեր³²: Չինաստանն ի սկզբանե թերահավատությամբ էր վերաբերվում «արաբական գարնան» արդյունքում ՄԱԿ-ի ժողովրդավարացման հնարավորությանը, Պեկինին ավելի շատ մտահոգում էին իսլամի առավել արմատականացման հետ կապված գործընթացները³³:

Մյուս կողմից, Պեկինում ենթադրում էին, որ «իսլամիստական ցենտրիզմը», պայքարելով Արևմուտքի կողմից «իսլամական սպառնալիքի» տեսության և ներքին ծայրահեղականության ու ահաբեկչության դեմ, կարող է իսլամի վերաբերյալ պատկերացումների վերանայման գործում դրական դեր խաղալ: Իսլամիստական կենտրոնամետ ուժերի ընդլայնումը, վերջիններիս վարած չափավոր և կուսակցական-քաղաքական ուղեգիծը որոշ իմաստով ցույց են տալիս, որ այս ուժերի գլխավոր խնդիրը ծայրահեղականությունից և կոշտ արմատականությունից հրաժարումն ու իրենց ազգային առանձնահատկություններին ու իրողություններին համապատասխան զարգացման նոր գաղափարների և ուղիների որոնումն ու իրագործումն է³⁴:

Պեկինը չսահմանափակվեց զուտ հայտարարություններով, այլ արագ անցավ գործնական դիվանագիտության: Չին բարձրաստիճան

³² **Lam W.**, Beijing Wary of “Color Revolutions” Sweeping Middle East/North Africa, China Brief, Vol.: XI, Issue 3, The Jamestown Foundation, 10.02.2011, pp. 2-3. http://www.jamestown.org/uploads/media/cb_11_3_04.pdf

³³ **Shichor Yitzhak**, Storm in a (Jasmine) Teacup: China’s Response to the Middle East Upheavals, Paper prepared for the German Marshal Fund’s China Forum, Stockholm, 09.06.2011, p. 3.

³⁴ **Yao Kuangyi**, The Upheaval in the Middle East and China’s Middle East Policy, *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies* (In Asia), Shanghai International Studies University, 2012, 6, 3, 5-14. <http://mideast.shisu.edu.cn/picture/article/33/5e/9c/9fc0f54c4453bbeca59f4f718aa2/3c548194-582d-4ce6-8b55-268a5eaebea8.pdf>

դիվանագետները 2011թ. մարտին և 2012թ. մայիսին արդյունավետ այցեր կատարեցին մի շարք արաբական երկրներ (Ալժիր, Թունիս և Սաուդյան Արաբիա), այդ թվում՝ Եգիպտոս: Պեկինը Կահիրեին աջակցություն հայտնեց առաջիկա դժվարությունների հաղթահարման գործում³⁵, միաժամանակ ընդգծելով Եգիպտական զարգացումների ընթացքում Չինաստանի դրսևորած չմիջամտության քաղաքականությունը³⁶: Պեկինը շնորհավորեց Մուհամմեդ Մուրսիին՝ Եգիպտոսի նախագահի պաշտոնում ընտրվելու, իսկ Եգիպտոսի ժողովրդին ՉԺՀ-ի հարգանքն արտահայտեց՝ ինքնուրույն ընտրություն կատարելու կապակցությամբ³⁷:

2012թ. օգոստոսի վերջին Եգիպտոսի նախագահ Մուհամմեդ Մուրսիի՝ ՉԺՀ կատարած այցը երկու երկրների միջև հարաբերությունների վերահաստատման լավագույն առիթ ծառայեց³⁸: Հատկանշական էր, որ միայն ՉԺՀ այցից հետո էր Եգիպտոսի նախագահը պատրաստվում այցելել ԱՄՆ՝ Նյու Յորք և Վաշինգտոն՝ ՄԱԿ-ի ԳԱ-ի նստաշրջանին մասնակցելու և ԱՄՆ-ի բարձրաստիճան պաշտոնատար անձանց հետ բանակցություններ վարելու նպատակով³⁹: Սա նախագահական պաշտոնը ստանձնելուց հետո Մ.Մուրսիի առաջին պետական այցն էր ՄԱ-ի և Աֆրիկայի շրջանակներից դուրս, որով ընդգծվում էր Եգիպտոսի համար Չինաստանի կարևորությունն իբրև ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի մշտական անդամի և ռազմավարական գործընկերոջ, ինչպես նաև իբրև առևտրային գլխավոր գործընկերոջ ու ներդրումային կենսական աղբյուրի: Այցը դիտվում էր նաև իբրև ԱՄՆ-ի ուղղությամբ խիստ սևեռումից Եգիպտոսի արտաքին քաղաքականության վերակողմնորոշում դեպի ՉԺՀ⁴⁰: Ըստ չինական պաշտոնական մամուլի, Եգիպտական կողմը ցանկանում էր վերանայել Արևմուտքից չափազանց կախման մեջ գտնվող իր արտաքին քաղաքականությունը, և Արևելքի ու Արևմուտքի հետ հարաբերություններում հավասարակշռված մոտեցում

³⁵ Очередная пресс-конференция 10 марта 2011 г. у официального представителя МИД КНР Цзян Юй, Посольство Китайской Народной Республики в Республике Армения, 10.03.2011.

<http://am.chineseembassy.org/rus/ztlm/fyrth/t806056.htm>

³⁶ Пахомова М., ...

³⁷ Очередная пресс-конференция 25 июня 2012 г. у официального представителя МИД КНР Хун Лэя, МИД КНР, 25.06.2012. <http://www.fmprc.gov.cn/rus/xwfw/fyrth/lxjzhzhdh/t945889.shtml>

³⁸ Китай предложил Египту программу развития отношений между странами, РИА Новости, 28.08.2012.

<http://ria.ru/world/20120828/732406506-print.html?ria=022j2vaa411rvpne6b5humapudfh5d1g>

³⁹ Президент Египта М. Мурси 23 сентября совершит визит в США, Жэньминь Жибао, 23.08.2012. <http://russian.people.com.cn/31520/7920893.html>

⁴⁰ Bodeen Ch., ...

դրսևորել: ՉԺՀ-ը որակելով որպես աշխարհում հավասարակշռություն ապահովող կարևոր երկիր, Մ.Մուսին գտնում էր, որ այն չափազանց կարևոր դեր է խաղում միջազգային հանրության ուշադրության կենտրոնում գտնվող սիրիական ճգնաժամի և այլ խնդիրների կարգավորման գործում⁴¹: Երկու երկրներն անընդունելի համարեցին Սիրիայի նկատմամբ ռազմական միջամտությունը⁴², հակառակ Եգիպտոսի կողմից սիրիական իշխանությունների խիստ քննադատության ու նախագահական պաշտոնից Բաշար ալ-Ասադի հրաժարման օգտին հանդես գալու փաստին⁴³: Չինաստանն անվանելով «լավ եղբայր, բարեկամ և գործընկեր», Մուսին նշեց, որ Եգիպտոսը «գնահատում և հարգում է ՉԺՀ-ի արդար դիրքորոշումը տարածաշրջանային և միջազգային լուրջ խնդիրների նկատմամբ և պատրաստ է տարբեր մարտահրավերների դիմակայման նպատակով ամրապնդել կապերն ու համակենտրոնացնել ջանքերը չինական կողմի հետ»⁴⁴: «China Daily» կառավարական օրաթերթն անգամ գրեց, որ «Մ.Մուսիի չինական այցը կարող է փոխել ՄԱ-ի քաղաքական լանդշաֆտը»⁴⁵:

Ըստ եգիպտական ՋԼՄ-ների՝ Մուսիի այցի հիմնական նպատակն էր Եգիպտոսում չինական ներդրումների ավելացումն ու ներգրավումը: Իբրև համաշխարհային տնտեսության երկրորդ սուբյեկտ, Չինաստանը կարող էր Մուսիի կառավարությանն օգնել կենսագործելու երկրի «վերածննդի ծրագիրը»⁴⁶: Կողմերը գյուղատնտեսության, հեռահաղորդակցության, զբոսաշրջության, շրջակա միջավայրի և այլ ոլորտների վերաբերալ 8 պայմանագիր ստորագրեցին⁴⁷: Ընդհանուր առմամբ ստորագրվեց 4,9 մլրդ ԱՄՆ դոլարի չինական վարկերի և ներդրումների, այդ թվում՝ Վերին Եգիպտոսում էլեկտրակայանի և «Կահիրե-Ալեքսանդրիա» արագընթաց մայրուղու կառուցման վերաբերյալ մի շարք պայմանագրեր: Նշենք, որ Եգիպտոսին տրամադրվելիք

⁴¹ Комментарий: Визит М. Мурси в КНР открывает новую страницу в китайско-египетских отношениях, *Жэньминь Жибао*, 29.08.2012.

<http://russian.people.com.cn/31520/7927350.html>

⁴² Bodeen Ch, ...

⁴³ Egyptian President Hails «Syrian Revolution» in Tehran Non-Aligned Summit, *Al-Arabiya News*, 30.08.2012.

<http://english.alarabiya.net/articles/2012/08/30/235082.html>

⁴⁴ Китай...

⁴⁵ Подкопаева М., Египет между США и Китаем, *Dao Ke Dao*, 29.01.13.

<http://www.daokedao.ru/2013/01/28/egipet-mezhdu-ssha-i-kitaem/>

⁴⁶ Комментарий: ...

⁴⁷ Bodeen Ch., ...

չինական օգնությունն ընդհանուր առմամբ գնահատվում էր 2 մլրդ ԱՄՆ դոլար, որի մեջ մտնում էր 450 մլն չինական յուան (70 մլն ԱՄՆ դոլարին համարժեք)՝ որպես անհատույց օգնություն և Եգիպտոսի Ազգային Բանկին տրամադրվող 200 մլն ԱՄՆ դոլարի արտոնյալ վարկ⁴⁸:

Ուշագրավ է, որ Չինաստանից Մ.Մուրսիի վերադառնալուց հետո ԱՄՆ-ի նախագահ Բ.Օբամայի հետ Եգիպտոսի նախագահի՝ սեպտեմբերին նախատեսվող հանդիպումը չկայացավ: Մինչ այդ, միջազգային լրատվամիջոցներում քննարկվում էր Եգիպտոսին 1 մլրդ ԱՄՆ դոլար պարտքի մարման ԱՄՆ-ի մտադրության հարցը: Սակայն ԱՄՆ-ը հայտարարեց Եգիպտոսի պարտքերի մարման կամ ֆինանսական այլ օգնություն հատկացնելու մտադրությունից Վաշինգտոնի հրաժարվելու մասին⁴⁹:

Փաստորեն Եգիպտոսում ԱՄՆ-ի հանդեպ ոչ բարյացակամ տրամադրված իսլամիստների իշխանության գալու հետ կապված չին փորձագետների նախնական կանխատեսումներն ու նախազգուշացումներն անհիմն չէին: Մինչդեռ Եգիպտոսի հետ ՉԺՀ-ի հարաբերությունների ամրապնդման գործընթացը ոչ միայն չկասեցվեց «արաբական գարնան» հետևանքով, այլ առավել խորացման միտումներ դրևորեց: Չին փորձագետները գտնում էին, որ եկել է ՄԱ-ում «նախկին, չափազանց խաղաղ և «փափուկ քաղաքականությունը» վերանայելու ժամանակը»: Վերջիններիս համաձայն՝ ՉԺՀ-ը պետք է վերաճակերպի իր եգիպտական քաղաքականությունը և ԱՄՆ-ին երկրից դուրս մղի՝ եգիպտական իսլամիստներին ֆինանսական աջակցություն տրամադրելու միջոցով: Եվ եթե դա ՉԺՀ-ին հաջողվի, ապա «եգիպտական մողելն» արաբական արևելքում չինական քաղաքականության համար կարող է դառնալ ունիվերսալ⁵⁰: Այս առումով միանգամայն ուշագրավ են ՉԺՀ կատարած այցի ընթացքում Եգիպտոսի նախագահի խոսքերն՝ ուղղված չինացի իր գործընկերներին. «Եթե դուք պաշտպանեք մեր շահերը, մենք կպաշտպանենք՝ ձերը...»⁵¹:

Արևմտյան փորձագետների մի մասը հակված է այն մտքին, որ Չինաստանը կփորձի «տարածաշրջանում գործողությունների ազատություն» ձեռք բերել ոչ միայն հին ու նոր գործընկերների, այլև ՄԱ-

⁴⁸ **Лузянин С.**, Политика Китая на Ближнем Востоке: "накормить волков и сохранить овец", *Голос России*, 7.12.2012. http://rus.ruvr.ru/2012_12_17/Politika-Kitaja-na-Blizhnem-Vostoke-nakormit-volkov-i-sohranit-ovec/.

⁴⁹ **Подкопаева М.**, ...

⁵⁰ **Лузянин С.**, ...

⁵¹ **Chen J.**, The Emergence of China in the Middle East, The Center for Strategic Research, The Institute for National Strategic Studies, SF No. 271, December 2011, p. 6. <http://www.ndu.edu/press/lib/pdf/StrForum/SF-271.pdf>

ի գործերում Իրանին ակտիվ ներգրավելու հաշվին: Դժվար է գնահատել, թե ինչքան իրական է ԱՄՆ-ի դեմ իրանաեզիպատական տանդեմի ձևավորման հնարավորությունը, սակայն նման փորձերը չեն կարող աննկատ մնալ Վաշինգտոնում: Այնուհանդերձ, եթե Չինաստանի ձեռքին բավականաչափ միջոցներ կան ՄԱ-ում և ՀԱ-ում իր ռազմավարական դիրքերի ամրապնդման համար, ապա ԱՄՆ-ի ձեռքին էլ բավականաչափ ռեսուրսներ կան տարածաշրջանի ապակայունացման համար:

Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ Պեկին կատարած այցից հետո 2012թ. օգոստոսին Եգիպտոսի նախագահ Մուսիին Թեհրանում մասնակցեց «Չմիացման շարժմանը» նվիրված գագաթնաժողովին, որն ԻԻՀ-ի հիմնադրումից և երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների խզումից հետո Եգիպտոսի առաջնորդի առաջին այցն էր Իրան⁵²: Իր հերթին Իրանի նախագահ Մ.Ահմադինեժադն Իրանի առաջին նախագահն էր, որն ԻԻՀ-ի հիմնադրումից հետո առաջին անգամ այցելեց Եգիպտոս և 2013թ. փետրվարին մասնակցեց Իսլամական համագործակցության կազմակերպության գագաթնաժողովին⁵³:

Չի բացառվում, որ Պեկինը կօգտագործի եգիպտաամերիկյան հարաբերությունների լարվածության և եգիպտական կառավարության արտաքին քաղաքականության վերանայման ձգտումները՝ «տարածաշրջանում իր դիրքերի առավել ամրապնդման և գործողությունների ազատության» ձեռք բերման նպատակով: Դրան կարող է նպաստել ՄԱ-ում և ՀԱ-ում ՉԺՀ-ի ռազմավարական շահերի տեսնակյունից ստեղծված բարենպաստ միջավայրը: Խնդիրն այն է, որ ՄԱ-ի ավտորիտար վարչակարգերը, Մութարաբի ճակատագրին ականատես լինելուց և իրենց իշխանությունը պահպանելու ուղղությամբ ԱՄՆ-ի տված խոստումների հանդեպ վստահությունը կորցնելուց հետո այսուհետ «խաղաղույքներ կարող են կատարել» հօգուտ Պեկինի՝ առավել խորացնելով վերջինիս հետ համագործակցությունը⁵⁴:

⁵² После 30-летнего разрыва дипотношений иранский президент впервые прибыл в Египет с визитом, Жэньминь Жибао, 06.02.2013.

<http://russian.people.com.cn/31519/8123732.html>

⁵³ **Qin Zhongwei**, Iran and Egypt in Landmark Meeting, *China Daily*, 04.02.2013. http://www.chinadaily.com.cn/world/2013-02/04/content_16197104.htm

⁵⁴ **Mordechai Chaziza**,...

«Լիբիական գարուն». մարտահրավեր ԶԺՀ-ի չմիջամտության քաղաքականությանը

Լիբիան “արաբական գարնան” հորձանուտում հայտնված հյուսիսաֆրիկյան հաջորդ պետությունն էր, որի հակակառավարական ելույթների սկզբնական շրջանում ԶԺՀ-ը փորձում էր ձեռնպահ մնալ որևէ գնահատականից՝ սահմանափակվելով միայն հակամարտող կողմերին ուղղված հաշտության հորդորներով, և, ի տարբերություն Արևմուտքի, չարտահայտվելով հոգուտ իշխանությունից Քադդաֆու հեռացման⁵⁵:

Փետրվարի 22-ից մինչև մարտի 5-ն ընկած ժամանակահատվածում Պեկինը կազմակերպեց Լիբիայից ցամաքային, ծովային և օդային ուղիներով ԶԺՀ-ի մոտ 36.000 քաղաքացիների տարահանումը⁵⁶: ԶԺՀ-ի պատմության մեջ առաջին անգամ էր Զինաստանի Ժողովրդական ազատագրական բանակի նավատորմի արագընթաց հաժանավը մուտք գործում Միջերկրականի ջրեր⁵⁷, որը չինական ռազմական էքսպեդիցիոն հնարավորությունների համար կարևոր փորձություն էր:

ԶԺՀ-ը ստիպված եղավ հաղթահարել իր քաղաքացիներին աջակցելու և տարահանելու հետ կապված բազում խոչընդոտներ: Պեկինը դրանք կապում էր երկրում ստեղծված քաոսին վերջ դնելու ուղղությամբ Քադդաֆու անկարողության հետ, որի արդյունքում խախտվում էր Պեկինի սրբազույն սկզբունքը՝ կայունությունը⁵⁸: Թերևս այդ պատճառով փետրվարի վերջին ԶԺՀ-ը ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի մյուս անդամների հետ քվեարկեց հոգուտ 1970-րդ բանաձևի ընդունման, որով քաղաքացիական բնակչության պաշտպանություն, զենքի առաքման էմբարգո, ոչ-թռիչքային գոտի, թռիչքների արգելք և Լիբիայի ակտիվների սառեցում էր սահմանվում⁵⁹: Իրականում Պեկինը հայտնվել էր պատժամիջոցներին դիմակայելու և Քադդաֆու կառավարության դեմ

⁵⁵ **Шекоян И.**, Китай подбирается к Ливии, *Коммерсантъ*, 02 (4643), 08.06.2011. <http://www.kommersant.ru/doc/1655949>

⁵⁶ Чудесная операция Китая по эвакуации своих граждан из Ливии получила одобрение широкой общественности, Жэньминь Жибао, 08.03.2011. <http://russian.people.com.cn/31521/7311410.html>

⁵⁷ **Collins G., Erickson Andrew S.**, Implications of China’s Military Evacuation of Citizens from Libya, China Brief, Vol.: 11, Issue: 4, The Jamestown Foundation, 10.03.2011, p. 8. http://www.jamestown.org/uploads/media/cb_11_4.pdf

⁵⁸ **Parello-Plesner J.**, Libya Shows China the Burdens of Being a Great Power, Economics, Politics and Public Policy in East Asia and the Pacific, East Asia Forum, 06.03.2011. <http://www.eastasiaforum.org/2011/03/06/libya-shows-china-the-burdens-of-being-a-great-power/>

⁵⁹ S/RES/1970 (2011), 26 февраля, Мир и безопасность в Африке, <http://www.un.org/russian/document/scresol/res2011/index.html>

ավելի ակտիվ գործողություններ պահանջող Արաբական պետությունների լիգայի (ԱՊԼ) հետ իր դիրքորոշումը համաձայնեցնելու դժվարին երկրներանքի առջև⁶⁰:

Չնայած Լիբիայի նկատմամբ օտարերկրյա միջամտության վերաբերյալ Պեկինի զբաղեցրած բացասական դիրքորոշմանը, ՉԺՀ-ը (ինչպես նաև Ռուսաստանը) մարտին չօգտագործեց իր վետոյի իրավունքը՝ կանխելու ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի 1973-րդ բանաձևի ընդունումը⁶¹: Ըստ ՄԱԿ-ում ՉԺՀ-ի մշտական ներակայուցիչ և ԱԽ-ի մարտ ամսվա նախագահող Լի Բաոդոնի՝ Պեկինը թեև մտահոգված էր Լիբիայի իրադրության վատթարացման հարցում, հատկապես ոչ-թոփչքային գոտու էությունը բանաձևի հովանավորների կողմից ոչ բավարար չափով պարզաբանելու առիթով, այնուհանդերձ ՉԺՀ-ը հաշվի էր նստել Աֆրիկյան երկրների միության (ԱԵՄ) և Լիբիայում ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի հատուկ բանազնացի դիրքորոշումների հետ⁶²: Սակայն, երբ մարտի վերջին ՉԺՀ-ի նախագահ Հու Չինթաոն բացահայտ քննադատեց Լիբիայում ՆԱՏՕ-ի գործողությունները, Արևմուտքում տպավորություն ստեղծվեց, որ ՉԺՀ-ն և Արևմուտքը գործնականում համակրում են Լիբիայի հակամարտության հակադիր ճամբարների⁶³:

«Լիբիական գարնան» նկատմամբ Պեկինի պասիվ դիրքորոշումը քննադատության ենթարկվեց թե՛ Չինաստանում, և թե՛ արտերկրում: Ներսում այն կապված էր 1973-րդ բանաձևի ընդունմանը ձեռնպահ քվեարկելու հետ, որն, ըստ չին ազգայնականների, զիջում էր Արևմուտքին և Լիբիայի նկատմամբ ՆԱՏՕ-ական ռազմական գործողությունների իրականացման ուղի հարթեց: Միաժամանակ, այդ դիրքորոշումը շահարկումների առիթ դարձավ՝ Պեկինին մեղադրելով չմիջամտության սկզբունքից նահանջի մեջ: Միջազգային մակարդակում Արևմուտքն ու արաբական որոշ երկրներ Պեկինին մեղադրեցին Լիբիայի դեմ ռազմական գործողություններին չմիանալու մեջ՝ այն գնահատելով իբրև «անպատասխանատու երկրի» վարքագիծ⁶⁴:

Ինչպես ներքին ու արտաքին մեղադրանքներն, այնպես էլ Քաղդաֆու հաղթանակի շուրջ աճող կասկածները Պեկինին ստիպեցին ակտիվացնել դիվանագիտությունն ու բանակցել ոչ միայն պաշտոնական

⁶⁰ **Zhang Yuwei, Ai Yang**, Libya Declares Cease-Fire after UN Resolutions Vote, *China Daily*, 19.03.2011, p. 8. http://www.chinadaily.com.cn/cndy/2011-03/19/content_12195541.htm

⁶¹ 17 марта Положение в Ливии, [S/RES/1973\(2011\),
http://www.un.org/russian/document/scresol/res2011/index.html](http://www.un.org/russian/document/scresol/res2011/index.html)

⁶² **Zhang Yuwei, Ai Yang**, ...

⁶³ **Габуев А.**, У Китая к Ливии дело на \$19 млрд, *Коммерсантъ*, 111 (4652), [22.06.2011](http://www.kommersant.ru/doc-rss/1664384). <http://www.kommersant.ru/doc-rss/1664384>

⁶⁴ **Kandil A.**, ..., p. 3.

Տրիպոլիի, այլև ընդդիմության հետ: Պեկինը ստանձնեց լիբիական հակամարտության միջնորդությունը և պաշտոնապես հայտարարեց իր խաղաղապահ հավակնությունների մասին՝ ակտիվ բանակցություններ սկսելով երկու կողմերի հետ միաժամանակ:

Տրիպոլիի և Բենգազիի հետ շփումների մակարդակով և «հաշտության բանակցություններին նպաստելու» գործում Պեկինը գերազանցեց մյուս պետություններին, այդ թվում լիբիական ճգնաժամի հաղթահարման հարցում պաշտոնական միջնորդի դեր ստանձնած ՌԴ-ին և ԱԵՄ-ին⁶⁵: Խնդիրն այն է, որ Պեկինը, անկախ առճակատման ելքից, Լիբիայում իր գործարար շահերի պաշտպանության կարիքն ուներ և զգուշանում էր, որ լիբիական զարգացումները չինական գործարար շրջանակների համար տնտեսական անդառնալի կորուստների չհանգեցնեն: Չինաստանի ազգային նավթային ընկերությանը (CNPC) պատկանող նախագծերը իրականացվում էին Արևմուտքում՝ Քադդաֆիի զորքերի վերահսկողության ներքո, իսկ Լիբիայի Արևելքում չինական մասնակցությամբ մի շարք ենթակառուցվածքային նախագծեր հայտնվել էին ապստամբների վերահսկողության տակ: ՉԺՀ-ը պատրաստ էր չինական նախագծերի անվտանգության երաշխքների դիմաց Քադդաֆուն աջակցություն ապահովել ՄԱԿ-ի ԱԽ-ում, իսկ ապստամբներին՝ անհրաժեշտ ֆինանսական օգնություն տրամադրել⁶⁶: Վերջիններիս աջակցելու դեպքում շահավետ պայմանագրերով փոխհատուցվելու ուղղությամբ տրված բազմաթիվ խոստումները ևս նպաստում էին, որպեսզի Պեկինը «նահանջի» իր չմիջամտության սկզբունքից⁶⁷: Առավել ևս, որ Պեկինին դուր չէր եկել ընդդիմության դեմ «Տիանանմեն» կազմակերպելու ուղղությամբ Քադդաֆու հնչեցրած սպառնալիքները⁶⁸: ՉԺՀ-ին չէր կարող չմտահոգել նաև երկրի էներգետիկ ոլորտը վերակառուցելու ուղղությամբ Անցումային ազգային խորհրդի (ԱԱԽ) հայտարարությունները, որոնց համաձայն՝ վերջինս մտադիր էր Քադդաֆու դաշնակից չինական և ռուսական էներգետիկ ընկերությունները փոխարինել ապստամբներին աջակցություն

⁶⁵ China Says Libya Rebels as Important Political Force, China Military Power Mashup, 22.06.2011. <http://www.china-defense-mashup.com/china-says-libya-rebels-as-important-political-force.html>

⁶⁶ Габуев А., ...

⁶⁷ Ливия: Китай пытается поладить и с мятежниками, и с Каддафи, RTKORR.com, 08.06.2011.

<http://www.rtkorr.com/news/2011/06/08/243487.new?ref=rss>

⁶⁸ Higgs A., For China, Relations with Libya a Balancing Act, *The Washington Post*, 26.08.2011. http://www.washingtonpost.com/world/middle-east/libya-policy-a-balancing-act-for-china-as-moammar-gaddafis-rule-collapses/2011/08/26/gIQAnlKKgJ_story.html.

ցուցաբերած արևմտյան ընկերություններով⁶⁹: Ավելին, սեպտեմբերի սկզբին, լիբիական ապստամբների զինվորական կոմիտեի ղեկավարը Պեկինին մեղադրեց Քադդաֆիի բանակին զենք մատակարարելու և Լիբիայի հաշիվների արգելափակումը կանխելու փորձերի մեջ⁷⁰: Սակայն, ՉԺՀ-ի ԱԳՆ-ը հերքեց զինամթերքի վաճառքի, առավել ևս դրա՝ Լիբիա արտահանման վերաբերյալ որևէ պայմանագրի ստորագրման փաստ՝ ընդգծելով, որ Պեկինն ի սկզբանե, խստորեն հետևել է ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի 1970-րդ և 1973-րդ բանաձևերին⁷¹:

Ամեն դեպքում, ՉԺՀ-ը սեպտեմբերի սկզբին դիտորդի կարգավիճակով մասնակցեց Փարիզում «Լիբիայի բարեկամների» համաժողովին⁷²: Սեպտեմբերի 12-ին, Պեկինը պաշտոնապես ճանաչեց ԱԱԽ-ը՝ որպես Լիբիայի միակ օրինական իշխանություն և լիբիական ժողովրդի ներկայացուցիչ՝ ակնկալելով, որ նախկինում ստորագրված չին-լիբիական բոլոր համաձայնագրերը կմնան ուժի մեջ և բարեխղճորեն կիրառործվեն⁷³: Պեկինը խոստացավ Լիբիայում խաղաղության և կայունության վերականգնման գործում աջակցել միջազգային հանրությանը⁷⁴: ԱԱԽ-ի ճանաչումից անմիջապես հետո ՉԺՀ-ը ձեռնամուխ եղավ Լիբիայում իր դիրքերի ամրապնդմանը՝ աջակցություն առաջարկելով երկրի հետպատերազմյան վերականգնման գործին: Դեռևս հուլիսին Պեկինը հայտարարել էր Լիբիայի ժողովրդին 55 մլն ՉԺՀ յուանի (7.7 մլն ԱՄՆ դոլար) մարդասիրական օգնություն տրամադրելու իր որոշման մասին⁷⁵:

⁶⁹ New Leaders May Expel Russia and China from Libyan Energy Sector, *World Tribune*, USA, 25.08.2011.

http://www.worldtribune.com/worldtribune/WTARC/2011/me_libya10660825.asp

⁷⁰ Серова Н., Китайская перестройка потрясет мир, *Центр Азия*, 08.09.2011. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1315455420>

⁷¹ Китайская сторона не экспортировала в Ливию военную продукцию-официальный представитель МИД-а, *Жэньминь Жибао*, 06.09.2011. <http://russian.people.com.cn/31521/7589023.html>

⁷² Китай будет в качестве наблюдателя принимать участие в конференции "друзей Ливии" в Париже, *Жэньминь Жибао*, 01.09.2011. <http://russian.people.com.cn/31521/7585433.html>

⁷³ Farge E., Turner L., Irish J., How to Win Business in Libya, *Fox News*, USA, 23.09.2011; <http://wincountry.com/news/articles/2011/sep/23/special-report-how-to-win-business-in-libya/>

⁷⁴ Своевременное регулирование политики Китая по отношению к Ливии свидетельствует о зрелом и стабильном дипломатическом стиле КНР, 13.09.2011. http://russian.china.org.cn/news/txt/2011-09/13/content_23404709.htm

⁷⁵ Китай предоставит ливийскому народу гуманитарную помощь в размере 50 млн юаней, *Жэньминь Жибао*, 11.07.2011. <http://russian.people.com.cn/31521/7435837.html>

2013թ. փետրվարին Լիբիայում չին դիվանագետների հետ հանդիպման ժամանակ Լիբիայի ժամանակավոր կառավարության վարչապետը նշեց, որ Լիբիայի կառավարությունն ու ժողովուրդը ողջունում են չինական ձեռնարկությունների հնարավորինս արագ վերադարձը Լիբիա և չինական ընկերությունների ընդհատված արտադրությունների վերսկսումը⁷⁶:

Այսպիսով, ՉԺՀ-ի տարածաշրջանային քաղաքականությունն ամենամեծ փորձության ենթարկվեց «լիբիական գարնան» ընթացքում՝ կապված Պեկինի որդեգրած տարածքային ամբողջականության, ինքնիշխանության, չմիջամտության հայեցակարգի հետ: Վերջինիս հետամուտ լինելու դեպքում Պեկինի համար կբարդանար ոչ միայն Լիբիայի, այլև ՀԱ-ի հետ համագործակցության խորացման, մայրցամաքի ենթակառուցվածքային, էներգետիկ, հեռահաղորդակցության և այլ ոլորտներում իր հսկայական ծրագրերի իրականացման, ինչպես նաև Չինաստանի հարյուր հազարավոր քաղաքացիների զբաղվածության խնդիրը⁷⁷: Իր տարածաշրջանային շահերի պաշտպանության ուղղությամբ ակտիվ միջնորդական առաքելություն ստանձնելով, Պեկինը հիմնարար փոփոխություն մտցրեց տասնյակ տարիների ընթացքում հետևողականորեն կիրառված չմիջամտության հայեցակարգում: Եթե մինչ այդ Չինաստանը տարածաշրջանում մեկը մյուսի հետևից առևտրային գործարքներ կնքող չեզոք տերություն էր, ապա լիբիական զարգացումների ընթացքում այն միջազգային նոր՝ միջնորդական կարգավիճակ ստանձնող երկիր դարձավ: Լիբիայի քաղաքացիական պատերազմը դարձավ իրադարձություն, որը ստիպեց Չինաստանին դուրս գալ իր «պատյանից»⁷⁸:

«Արաբական գարնան» հետ կապված իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ ՄԱ-ում և ՀԱ-ում, հատկապես՝ Լիբիայում, Չինաստանի ոչ բավարար քաղաքական ազդեցության, ինչպես նաև ռազմական ներկայության բացակայության պայմաններում Պեկինը դժվարություններ ունեցավ իր տնտեսական անվտանգությունն ու ներդրումային շահերն ապահովելու հարցում: Գիտակցելով այդ «բացը», Չինաստանը ձգտում է առավել խորացնել համագործակցությունը համեմատաբար կայուն Շոնի

⁷⁶ Правительство Ливии приветствует возвращение китайских предприятий в Ливию, Жэньминь Жибао, 06.02.2013.

<http://russian.people.com.cn/31520/8123703.html>

⁷⁷ Parello-Plesner J., China's Desert-Dance in Libya, European Council on Foreign Relations, 31.10.2011.

http://www.ecfr.eu/content/entry/commentary_chinas_desert_dance_in_libya

⁷⁸ Dresdner G., China, the Arab Spring, and Context, Institute of Strategic Thinking, 23.08.2011. <http://www.sde.org.tr/en/news/1612/china-the-arab-spring-and-context.aspx>

երկրների հետ՝ ընդլայնելով չինական նավատորմի ներկայությունն Ադենի ծոցում, ինչպես նաև Հնդկական օվկիանոսում՝ հակաժողովրդավարական գործողություններ վարելու հիմնավորմամբ: Ավելին, 2011թ. Պեկինն աջակցություն ցուցաբերեց Պակիստանի Գվադար նավահանգստում (չինական նավերն այստեղ մշտապես կայանելու իրավունք ունեն) ռազմահանգրվան կառուցելու գործին, որը ոչ միայն Չինաստանի տարածաշրջանային հակառակորդ Հնդկաստանի զսպման ռազմավարության մաս է կազմում, այլև մոտեցնում է չինական ռազմածովային ուժերի դիրքերը Հորմուզի նեղուցին ու Պարսից ծոցին: Փաստորեն, նոր հենակետերի հաստատման, ինչպես նաև Հնդկական օվկիանոսում ու Ադենի ծոցում հակաժողովրդավարական գործողություններում փորձառություն ձեռք բերելու միջոցով Պեկինը փորձում է ընդլայնել իր ռազմածովային ուժերի ներկայությունը ՄԱ-ում⁷⁹:

«Սիրիական գարունը» և չինական դիվանագիտության ակտիվությունը

Թեև կարող է թվալ, որ Սիրիայում Չինաստանը մեծ շահեր չունի, այդ երկրում հակակառավարական շարժման սկզբից ևեթ Պեկինը համառորեն պնդում էր, որ նախագահ Բաշար ալ-Ասադը չպետք է Արևմուտքի հարկադրանքի տակ հրաժարվի իշխանությունից: Չինաստանը բազմիցս հատուկ բանազնացներ ուղարկեց տարածաշրջան՝ Սիրիայի և հարևան պետությունների միջև բանակցություններ վարելու միջոցով հակամարտության շահագրգիռ կողմերի հետ կապերի հաստատման և երկխոսության միջոցով խնդրի կարգավորման, ինչպես նաև մարդասիրական օգնության տրամադրման նպատակով⁸⁰: Ամուր կանգնելով Սիրիայի ազգային ինքնիշխանության պաշտպանության դիրքերում, ՉԺՀ-ն ամբողջովին բացառեց որևէ հիմքով, այդ թվում՝ մարդու իրավունքների ոտնահարման պատճառաբանությամբ, երկրի ներքին գործերին միջամտության հնարավորությունը: Ըստ Պեկինի՝ Սիրիայի ապագան պետք է որոշի սեփական ժողովուրդը, Սիրիան ինքնուրույն պետք է լուծի իր ներքին տարաձայնությունները և քաղաքական երկխոսության միջոցով ազգային

⁷⁹ Parks A.,

She Waking Giant and the Arab Spring: China's Middle East Strategy in the Wake of the Arab Revolutions, University Honors in International Studies, Fall 2012, 36-37.

⁸⁰ Zongze R., Responsible Protection: Building a Safer World, CIIS Time, 15.06.2012. http://www.ciis.org.cn/english/2012-06/15/content_5090912.htm

կայունություն հաստատի երկրում⁸¹: Պեկինը պնդեց նաև, որ Սիրիայի խնդիրը պետք է լուծվի ՄԱԿ-ի կանոնադրության և միջազգային իրավունքի նորմերին համապատասխան՝ հարգելով Սիրիայի անկախության, ինքնիշխանության և տարածքային ամոռջականության իրավունքը⁸²:

2011թ. հունիսին Պեկինն ու Մոսկվան բոյկոտեցին Դամասկոսի դեմ (կառավարության կողմից սիրիական ընդդիմության կոշտ ճնշման պատճառաբանությամբ) բանաձև մշակելու նպատակով ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի հանդիպումը՝ խափանելով Բաշար ալ-Ասադի դեմ ՄԱԿ-ի պատժամիջոցների ընդունման հնարավորությունը⁸³: Պեկինում համոզված էին, որ Ասադի պաշտոնաթողությունը չի հանգեցնի երկրում իրականացվող բռնությունների դադարեցմանը: Պեկինում չէին պատրաստվում սիրիական հակամարտող կողմերից որևէ մեկին նախապատվություն տալ՝ այն դիտելով ոչ թե բռնակալի և ապստամբների, այլ զինված տարբեր խմբավորումների միջև իշխանության համար մղվող պայքար⁸⁴: Այդ պատճառով էլ Չինաստանի ընտրությունը կանգնել էր ոչ թե երկրի անկանխատեսելի ապագայի, այլ Սիրիայում առկա ստատուս-քվոյի պահպանման օգտին:

2011թ. հոկտեմբերին՝ վետո դնելով հակակառավարական ուժերի ճնշման առնչությամբ Սիրիային դատապարտող ԱԽ-ի բանաձևի վրա, ՉԺՀ-ն ու ՌԴ-ը փաստորեն փրկողակ նետեցին Բ.Ասադին⁸⁵: Պեկինն ու Մոսկվան համոզված էին, որ ՆԱՏՕ-ի անդամները ցանկանում են Սիրիայի վերաբերյալ բանաձևի ընդունման հասնել՝ մանիպուլյացիայի ենթարկելով ԱԽ-ը, ինչը նրանց հաջողվեց Լիբիայի վերաբերյալ բանաձևի ընդունման ժամանակ⁸⁶: Այդ էր թերևս պատճառը, որ

⁸¹ China Opposes Foreign Intervention in Syria: FM, *Xinhua*, Beijing, 24.05.2011. http://www.chinadaily.com.cn/world/2011-05/24/content_12572110.htm

⁸² Use of Force not Solution to Syrian Crisis: Chinese Envoy, Institute of Strategic Thinking, 29.04.2011, pp. 1-2.

<http://www.sde.org.tr/en/newsdetail/use-of-force-not-solution-to-syrian-crisis-chinese-envoy/2564>

⁸³ Россия и Китай бойкотируют переговоры ООН по Сирии, *AFP*, 14.06.2011. <http://inosmi.ru/asia/20110614/170670904.html>

⁸⁴ СМИ: Россия, Китай и Иран готовятся к учениям у берегов Сирии, *Военное Обозрение*, 02.08.2012. <http://topwar.ru/17199-kitay-reshil-napravit-k-beregam-sirii-svoi-voennye-korabli.html>

⁸⁵ **MacFarquhar N. M.**, With Rare Double U.N. Veto on Syria, Russia and China Try to Shield Friend, *The New York Times*, 05.10.2011. http://www.nytimes.com/2011/10/06/world/middleeast/with-united-nations-veto-russia-and-china-help-syria.html?_r=2&pagewanted=all

⁸⁶ **Тавитов В.**, Почему Китай поддерживает Сирию? 30.09.2012. <http://modernpolitics.ru/2012/09/pochemu-kitajj-podderzhivaet-siriyu/>

Ռուսաստանն ու Չինաստանը մտադիր էին կանխել նման սցենարի կրկնությունը ոչ միայն Սիրիայում, այլ ողջ ՄԱ-ի տարածաշրջանում⁸⁷:

Ավելին, ՉԺՀ-ն պաշտպանեց 2011թ. դեկտեմբերին ՌԴ-ի կողմից ՄԱԿ-ի ԱԽ-ին ներկայացված Սիրիայի վերաբերյալ բանաձևի նախագիծը⁸⁸: Իսկ 2012թ. սկզբին Պեկինն ԱՊԼ-ի ղեկավարությանը հայտնեց, որ հանդես է գալիս «սիրիական թղթապանակն» ԱԽ-ի դատին հանձնելու դեմ, և գտնում է, որ ճգնաժամը պետք է կարգավորվի համաարաբական կազմակերպության շրջանակներում⁸⁹: 2012թ. փետրվարին ՌԴ-ն ու ՉԺՀ-ը ԱԽ-ում քվեարկեցին սիրիական խնդրի ռազմական ճանապարհով լուծման պարունակող բանաձևի նախագծի դեմ, որն առաջարկել էր Մարոկոյի պատվիրակությունը մի շարք արևմտյան և արաբական երկրների հետ⁹⁰: Դժգոհություն առաջացրեց հատկապես բանաձևի այն կետը, որով նախագահ Բաշար ալ-Ասադից պահանջվում էր երեք շաբաթվա ընթացքում ազատել նախագահի պաշտոնը և իշխանությունը փոխանցել իր տեղակալին⁹¹:

Հարկ է նկատել, որ Պեկինը հազվադեպ է դիմում ՄԱԿ-ի ԱԽ-ում վետոյի կիրառմանը (1971 թվականից ի վեր ՉԺՀ-ն ընդամենը ութ անգամ էր օգտագործել իր վետոյի իրավունքը), որի հետ կապված շարժառիթները տատանվում են ներքին քաղաքական և տնտեսական նկատառումներից մինչև աշխարհառազմավարական հաշվարկները: Պեկինում գտնում են, որ Արևմուտքի միջամտության սահմանափակումը տարածաշրջանում կարող է ծառայել իրենց շահերին: Արևմուտքի հետ «փոխզիջման» չգնալով, դիմելով վետոյի կիրառմանը և իր հասցեին լուրջ քննադատության հետ բախվելու ռիսկին, Չինաստանն ըստ էության փորձում է կանխել ՄԱ-ում նոր իրավիճակի ձևավորման վրա Արևմուտքի ազդեցությունը⁹²: Նման դիրքորոշում Պեկինը զբաղեցնում է այնպիսի պայմաններում, երբ ՄԱ-ի երկրները ոչ միայն ՉԺՀ-ի աջակցությանն են ձգտում տարածաշրջանային հակամարտությունների կարգավորման

⁸⁷ Swaine M. D., Chinese Views of the Syrian Conflict, China Leadership Monitor, No. 39, p. 5. <http://media.hoover.org/sites/default/files/documents/CLM39MS.pdf>

⁸⁸ Blanchard B., Mao S., China Says Supports Russian Resolution on Syria, Reuters, UK, 19.12.2011. <http://www.reuters.com/article/2011/12/19/us-syria-china-russia-idUSTRE7BI0IX20111219>

⁸⁹ Китай выступил против иностранного вмешательства в сирийский кризис, РИА Новости, 12.01.2012. http://ria.ru/arab_sy/20120112/538005266.html

⁹⁰ Swaine M. D., ...:

⁹¹ China Opposes Armed Intervention in Syria, Chinadaily.com.cn, 17.02.2012. http://www.chinadaily.com.cn/china/2012-02/17/content_14628079.htm

⁹² Caron T., Russia and China Challenge the West on Syria: What Implications for Iran? Time, USA, 06.02.2012. <http://world.time.com/2012/02/06/russia-and-china-challenge-the-west-on-syria-what-implications-for-iran/>

գործում, այլև Պեկինի հետ հարաբերությունների խորացումը միջոց են դիտում Վաշինգտոնից իրենց կախվածության աստիճանական թուլացման ճանապարհին: Ըստ Պեկինի՝ Աֆղանստանի ու Իրաքի դեպքերը ցույց են տվել, որ արտաքին ճնշման տակ վարչախմբերի հեղաշրջումները չեն հանգեցնում ցանկալի արդյունքի: Այդ իսկ պատճառով Չինաստանը չի ցանկանում հրաժարվել Սիրիայում բանակցությունների միջնորդի դերից, նամանավանդ որ վայելում է Ասադի վստահությունը⁹³:

Գործնականում Չինաստանի վետոները “փրկեցին” նաև Մոսկվային միջազգային մեկուսացումից՝ էական դեր խաղալով ՄԱ-ում ուժային հավասարակշռության պահպանման գործում: Մոսկվայի և Պեկինի միջև «ռազմավարական փոխըմբռնումը» զսպեց ԱՄՆ-ին՝ նվազագույնի հասցնելով ՄԱ-ի հիմնախնդիրներում որոշումներ պարտադրելու վերջինիս հնարավորությունը⁹⁴: Մոսկվան ու Պեկինը համոզված էին, որ Արևմուտքն ամբողջությամբ, մասնավորապես ԱՄՆ-ը տարածաշրջանում իրենց սեփական շահերն առաջ տանելու նպատակով սնուցում են արաբական աշխարհի ընդդիմադիր շարժումները: Ուստի Մոսկվայի և Պեկինի դիրքորոշումները գնալով ավելի էին մոտենում Արևմուտքին բարեկամաբար տրամադրված կամ վերջիններիս հովանավորությունից օգտվող ուժերի իշխանության գալու հնարավորությունը կանխելու հարցում⁹⁵: Չինացի փորձագետներն անգամ խոսեցին «Պեկին-Մոսկվա առանցքի» ստեղծման մասին, որի վրա պետք է դրվեր «ամերիկյան կայսերապետությանը դիմակայելու պատմական առաքելությունը»: Հավանաբար, այդ պատճառով Չինաստանը պատրաստ էր սատարել Ռուսաստանին՝ վերջինիս համար կարևոր Սիրիայի, իսկ Ռուսաստանը՝ Պեկինի համար կարևոր, մասնավորապես Ասիական-խախաղովկիանոսյան տարածաշրջանի հետ կապված խնդիրներում: Պեկինում գտնում էին, որ սիրիական վարչախմբի անկումը կարող է առավել ծանր հետևանքների հանգեցնել, քան ներկայիս քաղաքական ճգնաժամը: Տասնյակ հազարավոր քաղաքացիների մահվան փաստը մեծ ողբերգություն գնահատելով, Պեկինում ենթադրում էին, որ Արևմուտքը թերագնահատում է իսլամական արմատականների իշխանության գալու կամ երկրում իշխանության հնարավոր վակուումի առաջացման հետևանքները⁹⁶:

Սիրիական ճգնաժամի դեպքում Պեկինն ավելի մեծ ճկունություն դրսևորեց՝ արդյունավետորեն օգտագործելով Լիբիայի փորձը, կապեր

⁹³ Sieren F., Die Spielregeln ändern, Handelsblatt, 10.02.2012.

⁹⁴ Mordechai Chaziza, ..., էջ 79:

⁹⁵ MacFarquhar N., ...

⁹⁶ Тавитов В., ...

հաստատելով և բանակցություններ սկսելով սիրիական հակամարտության կողմերի հետ: Չինաստանը սկսեց իրեն դրսևորել իբրև միջազգային հարաբերությունների հիմնարար նորմերի պաշտպանությամբ հանդես եկող և զլոբալ կառավարման գործերին մասնակցող ու պատասխանատվություն ստանձնող մեծ տերություն:

Անսալով արաբական տարբեր երկրների սոցիալական ցանցերում չինական ապրանքների նկատմամբ էմբարգո պարտադրելու արաբ քաղաքական ակտիվիստների կոչերին, չինական դիվանագիտությունը Սիրիայում աննախադեպ ջերմեռանդություն հանդես բերեց միջնորդական ջանքերի գործադրման ուղղությամբ⁹⁷:

Փետրվարի սկզբին Պեկինը հյուրընկալեց սիրիական ընդդիմության պատվիրակությանը, որից հետո ՉԺՀ-ի ԱԳՆ-ը հայտարարեց «Սիրիայի համապատասխան ընդդիմադիր խմբավորումների հետ կապերն ու շփումները շարունակելու Պեկինի պատրաստակամության մասին»⁹⁸: Պեկինը նաև հրաժարվեց մասնակցել «Սիրիայի բարեկամ երկրների» հետ փետրվարի վերջին նախատեսվող հանդիպմանը⁹⁹: Ի պատասխան, ԱՄՆ-ի պետքարտուղարության պաշտոնական ներկայացուցիչը վստահեցրեց, որ «միջազգային հանրությունն իր դիրքորոշումը կհասցնի Ասադին առանց ՌԴ-ի և ՉԺՀ-ի մասնակցության»¹⁰⁰:

Մարտի սկզբին Չինաստանը հանդես եկավ Սիրիայի հակամարտության խաղաղ կարգավորման վերաբերյալ վեց կետից կազմված առաջարկությամբ: Այն իր մեջ բռնություններն անհապաղ դադարեցնելու, քաղաքական երկոսություն սկսելու, մարդասիրական օգնության տրամադրումն ապահովելու կոչ էր պարունակում՝ ուղղված միաժամանակ սիրիական կառավարությանը և ընդդիմությանը: Նշվում էր նաև ճգնաժամի քաղաքական կարգավորման գործում արաբական երկրներին ու ԱՊԼ-ին աջակցելու ՉԺՀ-ի պատրաստակամության մասին¹⁰¹: Պեկինը նաև Միջազգային Կարմիր խաչի հանձնաժողովի միջոցով սիրիական ժողովրդին 2 մլն ԱՄՆ դոլարի արտակարգ

⁹⁷ Kandil A., ..., էջ 3-4:

⁹⁸ Belton C., Chaffin J., Fielding-Smith A., China Reveals Syria Opposition Visit, *The Financial Times*, 09.02.2012. <http://www.ft.com/cms/s/8e905e1a-524c-11e1-a155-00144feabdc0?Authorised=false.html?ilocation=http%3A%2F%2Fwww.ft.com%2Fcms%2Fs%2F0%2F8e905e1a-524c-11e1-a155-00144feabdc0.html&ireferer=#axzz1lltG eqmU>

⁹⁹ КНР не будет участвовать в тунисской встрече «Друзей Сирии», *Телеграфистъ*, 23.02.2012. <http://telegrafist.org/2012/02/23/5070/>

¹⁰⁰ США считают, что мир донесет до Асада свою позицию и без РФ и Китая, *Телеграфистъ*, 24.02.2012. <http://telegrafist.org/2012/02/24/5073/>

¹⁰¹ Zongze R., ...

մարդասիրական օգնություն տրամադրելու վերաբերյալ որոշում էր ընդունել¹⁰²: Ի դեպ, Չինաստանն առաջին երկրներից էր, որը մարդասիրական օգնություն տրամադրեց ոչ միայն Եգիպտոսին, Թունիսին (5 մլն ԱՄՆ դոլար), այլև Սիրիային¹⁰³:

Հուլիսի սկզբին Պեկինը հրաժարվեց մասնակցել նաև «Սիրիայի բանկամների» փարիզյան հանդիպմանը, պնդելով, որ անհրաժեշտ է ջանքեր գործադրել ժնկյան հանդիպման արդյունքների վերաբերյալ ձեռքբերված պայմանավորվածությունների իրագործման ուղղությամբ¹⁰⁴: Հոկտեմբերի վերջին, Պեկին այցելած Սիրիայի գծով ՄԱԿ ԱՊԼ միասնական հատուկ ներկայացուցիչ Լ.Բրահիմի հետ բանակցությունների ընթացքում ՉԺՀ արտաքին գործերի նախարարը հայտարարեց, որ Չինաստանը հետևողական և կայուն դեր է խաղում սիրիական ճգնաժամի ուղղությամբ՝ հանդես գալով չորս կետից բաղկացած առաջարկությամբ¹⁰⁵: Վերջինիս համաձայն՝ նախատեսվում էր Սիրիայում կրակի և մարտական բոլոր գործողությունների փոփոխություն դադարեցում, սկզբում՝ շրջաններում, այնուհետև՝ երկրի ողջ տարածքում: Նախատեսվում էր նաև Լ.Բրահիմի և միջազգային հանրության աջակցությամբ անցումնային ղեկավար մարմնի հետ կապված «ճանապարհային քարտեզի» պատրաստման գործում շահագրգիռ բոլոր կողմերի ներկայացուցիչների մասնակցություն, ժնկյան «գործողությունների խմբի» վերաբերյալ հուշագրի իրականացման գործում միջազգային հանրության աջակցություն, սիրիական ժողովրդին մարդասիրական օգնության ցուցաբերման ակտիվացում: Թվարկված միջոցառումների իրագործումը պետք է ապահովվեն ինչպես երկրի իշխանությունները, այնպես էլ ընդդիմադիր խմբավորումները¹⁰⁶:

2013թ. հունվարի սկզբին ՉԺՀ-ի ԱԳՆ-ն հայտնեց, որ Չինաստանը կողջունի բռնությունների դադարեցման նպատակով Սիրիայի հակամարտող կողմերի համատեղ ընդունած ցանկացած

¹⁰² Правительство Китая предоставит экстренную гуманитарную помощь сирийскому народу, *Жэньминь Жибао*, 10.03.2012.

<http://russian.people.com.cn/31521/7754024.html>

¹⁰³ Kuangyi Yao, ..., էջ 18:

¹⁰⁴ China not to attend Upcoming Syria Meeting, 05.07.2012.

<http://www.china.org.cn/world/2012-07/05/content25828411.htm>

¹⁰⁵ Китай готов совместно с заинтересованными сторонами прилагать общие усилия для содействия скорейшему решению сирийского вопроса-МИД КНР, russian.china.org.cn, 07.11.2012. http://russian.china.org.cn/china/txt/2012-11/07/content_27037487.htm

¹⁰⁶ Очередная пресс-конференция 1 ноября 2012г. у официального представителя МИД КНР Хун Лэя, Генеральное Консульство Китайской Народной Республики в г.Хабаровске, 01.11.2012. <http://www.Chinaconsulate.khb.ru/rus/fyrth/t985099.htm>

որոշում¹⁰⁷: ՉԺՀ-ի արտգործնախարարը սիրիական խնդրի շուրջ հեռախոսազրույց ունեցավ ՄԱԿ-ԱՊԼ միասնական հատուկ ներկայացուցիչ Լ. Բրահիմի հետ՝ Պեկինի ամուր աջակցությունը հայտնելով նրա միջնորդական ջանքերին¹⁰⁸: 2013թ. փետրվարին Պեկինում ՉԺՀ-ի արտգործնախարարի և Սիրիայի փոխարտգործնախարարի միջև տեղի ունեցած հանդիպման ընթացքում կոչ արվեց սիրիական հակամարտության բոլոր կողմերին հնարավորինս սեղմ ժամկետներում քաղաքական երկխոսություն սկսել՝ գտնելով, որ իրադրությունը «ծայրահեղ փուլի» է հասել: Նախքան այդ, եզրափակվեց ՉԺՀ-ի դեսպանը «Սիրիայի Ընդդիմադիր Ազգային կոալիցիայի» և «Հեղափոխական Ուժերի» նախագահի հետ հանդիպման ընթացքում հույս էր հայտնել, որ սիրիական հակամարտության բոլոր կողմերը հետևողական և հավասար հիմունքներով բանակցությունների և խորհրդակցությունների միջոցով քաղաքական համակողմանի երկխոսության և կարգավորման կհասնեն¹⁰⁹: Չին դիվանագետը նաև կոչ արեց սիրիական հակամարտող կողմերին՝ քաղաքական անցումային գործընթացը վարել Սիրիայի վերաբերյալ Գործողությունների խմբի 2012թ. հունիսին ընդունած ժնկյան հուշագրի ոգուն համապատասխան¹¹⁰:

Հարկ է նշել, որ Սիրիայի հետ կապված տարաձայնությունների պատճառով ՄԱԿ ԱԽ-ի մշտական անդամ արևմտյան գործընկերների հետ Պեկինի և Մոսկվայի հարաբերությունների սրումը «ստվերեցին» Իրանի միջուկային ծրագրի առնչությամբ Թեհրանին մեկուսացնելու ուղղությամբ Օբամայի վարչակազմի գործադրած ջանքերը: Մինչդեռ Սիրիայի խնդրի հետ այն ունի բավական տեսանելի կապ:

Չին փորձագետների կարծիքով դիվանագիտական մեկուսացման, ռազմական զսպման և ցանցային տեղեկատվության տարածման միջոցով Վաշինգտոնը փորձում է խստացնել պատժամիջոցների կիրառումն իրանական նավթի արտահանման և ֆինանսական համակարգի նկատմամբ: Իրանասիրիական դաշինքը “սպառնալիք” է դիտվում ոչ միայն ԱՄՆ-ի ռազմավարական դաշնակից Իսրայելի համար, այլ մտահոգում է Սաուդյան Արաբիային, Ծոցի արաբական երկրներին ու Թուրքիային: Ուստի Ասադին ճնշելու նպատակը շիական «աղեղը կտրելն» ու Իրանին մեկուսացնելն է¹¹¹:

¹⁰⁷ China Welcomes Generally Accepted Solution for Syria, *China Daily*, 07.01.2013. http://www.chinadaily.com.cn/china/2013-01/07/content_16092875.htm

¹⁰⁸ Chinese FM Talks with UN-AL Envoy on Syria in Phone, *China Daily*, 08.01.2013. http://www.chinadaily.com.cn/china/2013-01/08/content_16096603.htm

¹⁰⁹ Beijing Calls for Syria Political Transition, *China Daily*, 07.02.2013. http://www.chinadaily.com.cn/china/2013-02/07/content_16209754.htm

¹¹⁰ Swaine Michael D., ..., էջ 3:

¹¹¹ Kuangyi Yao, ..., էջ 14:

Հայտնի է, որ Սիրիան ու Իրանը կենտրոնական դեր են խաղում Չինաստանի աշխարհաքաղաքական ազդեցության ամրապնդման ռազմավարությունում, որին Պեկինը հետամուտ է ճիշտ այնպիսի վճռականությամբ, ինչպես ԱՄՆ-ը, սակայն Չինաստանը, ի տարբերություն ԱՄՆ-ի, խուսափում է ռազմական միջամտությունից: Սիրիան Պեկինի համար կարճագույն ցամաքային ելք է դեպի Միջերկրական ծով և, իբրև Միջերկրածովյան միության անդամ, հավելյալ մուտք դեպի ԵՄ՝ վերջինիս կողմից ՉԺՀ-ի դեմ առևտրային արգելքների կիրառման դեպքում¹¹²: Ըստ Պեկինի՝ Սիրիայի անկումը կարող է հանգեցնել իրանամետ ճակատի (Իրան, Սիրիա, «Հիզբալլահ») թուլացմանը՝ միաժամանակ ուժեղացնելով արևմտամետ դաշինքը (Սաուդյան Արաբիա, ԱՄԷ, Քաթար և այլն), ինչպես նաև Թուրքիան՝ իբրև ՆԱՏՕ-ի անդամ:

Իրանը ՉԺՀ-ի համար խոշոր տարանցիկ երկիր է Ծոցի երկրների, միջինասիական և հարավկովկասյան հանրապետությունների հետ հարաբերությունների զարգացման ճանապարհին¹¹³: Թեհրանը Չինաստանը դիտում է իբրեւ կապիտալի եւ տեխնոլոգիաների ներգրավման այլընտրանքային աղբյուր, ինչպես նաև իր ազգային շահերի պաշտպանի: Սա էականորեն օգնում է Չինաստանին՝ տարածաշրջանում իր շահերն առաջ տանելու հարցում, հատկապես ԱՄՆ-ի հետ անխուսափելի մրցակցության համատեքստում: Այս առնչությամբ արդիական է մնում ՉԺՀ նախկին նախագահ Չիան Չեմինի՝ դեռևս 1994թ. այբարտահայտած կարծիքը, որ ԱՄՆ-ի գերիշխանությանը պետք է հակազդել՝ օգնելով այնպիսի երկրների, ինչպիսին պայքարող Իրանն է¹¹⁴: Պատահական չէ, որ եթե նախկինում Պեկինն իր մերձավորարեւելյան քաղաքականությունն իրականացնելիս հաշվի էր առնում տարածաշրջանում ԱՄՆ ներկայությունն, ապա այժմ, ելնելով իր էներգետիկ կարիքների ապահովման անհրաժեշտությունից եւ գիտակցելով իր հզորությունն՝ իբրև համաշխարհային երկրորդ տնտեսություն, առավել ազատ գործելակերպ է դրսևորում: Տարիներ շարունակ Վաշինգտոնը Թեհրանի նկատմամբ պատժամիջոցների խստացման ուղղությամբ հանդիպում է Պեկինի դիմակայությանը, որը պայմանավորված է Իրանում Պեկինի տնտեսական, հատկապես էներգետիկ մեծ շահերով:

¹¹² Sieren F., ...

¹¹³ Ögütçü M., Building a Turkish-Chinese Strategic Partnership In the 21st Century: Why and How? Presented at China Academy of Social Sciences, Institute of West Asia and Africa Studies, September 2000, Beijing, p. 6.
<http://www.econturk.org/Turkisheconomy/ogutcu4.pdf>

¹¹⁴ Власти Китая рассуждают о мире, но поддерживают террор, Великая Эпоха (The Epoch Times), 17.11.2006. <http://www.epochtimes.ru/content/view/7786/9/>

Միանգամայն ակնհայտ է, որ ՄԱ-ում Արևմուտքի անուղղակի, բայց կարևոր նպատակներից մեկը Պեկինին թուլացնելն է էներգետիկ առումով: Սիրիական ճգնաժամն ու դրա հետևանքները չափազանց ծանր կարող են անդրադառնալ Չինաստանի էներգետիկ անվտանգության վրա¹¹⁵: Պեկինն ամեն կերպ կփորձի կանխել դա, քանի որ արդեն հսկայական վնասներ է կրել հակաիրանական պատժամիջոցների կիրառումից, լիբիական, սուդանական, արևմտաաֆրիկյան խնդիրների հետ բախումից: Մինչդեռ Իրանի՝ ՉԺՀ-ի նավթի և բնական գազի կարևորագույն մատակարարներից մեկի դեմ ռազմական գործողությունները Չինաստանին կարող են հասցնել էներգետիկ ճգնաժամի եզրին:

Այս է թերևս պատճառը, որ Սիրիայի պաշտպանությամբ Պեկինը ձգտում է առաջին հերթին թույլ չտալ տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի դիրքերի ամրապնդումը, և որ Իրանը դառնա Արևմուտքի հաջորդ թիրախը: Չինաստանը կփորձի ճկուն քաղաքականություն վարել նաև հետագայում՝ ելնելով իր աշխարհաքաղաքական շահերի պաշտպանության անհրաժեշտությունից: Սրան նպաստում է նաև ԱՄՆ-ի կողմից Չինաստանին ռազմավարական հակառակորդ գնահատելու հանգամանքը, հատկապես ՉԺՀ-ի տնտեսական բուռն աճի և ՄԱ-ի տարածաշրջանում վերջինիս դիրքերի ամրապնդման, մասնավորապես, նավթարդյունահանող երկրների հետ վերջինիս կապերի խորացման համատեքստում:

Ինչ վերաբերում է «արաբական գարնան» սկզբում իսլամի արմատականացման գործընթացների հետ կապված Պեկինի կանխատեսումներին ու մտազոհությանը, ապա հետագա զարգացումները ցույց տվեցին, որ դրանք ամենևին անհիմն չէին: Խնդիրն այն է, որ 2012թ. մայիսից Սիրիա են տեղափոխվել «Արևելյան Թուրքեստանի Ազատագրական շարժման» (ETIM) մարտիկները՝ Ասադի վարչախմբի դեմ պայքարում «ալ-Ղաիդա»-ին և ծայրահեղական այլ կազմակերպությունների միանալու նպատակով¹¹⁶: Պեկինին խիստ մտահոգում է ՄԱ-ից Կենտրոնական Ասիա (ԿԱ) և Արևելյան Թուրքեստան իսլամական ծայրահեղականության ալիքի տարածման հնարավորությունը, որը կարող է լուրջ սպառնալիք ներկայացնել ոչ միայն ՉԺՀ-ի անվտանգությանը՝ վերջինիս արևմտյան սահմանի երկայնքով,

¹¹⁵ Сирийский кризис угрожает энергетической безопасности Китая: эксперт, Информационное агентство REX, 12.07.2012.

<http://www.iarex.ru/news/27412.html>

¹¹⁶ Uyghurs Fighting in Syria, *Al-Manar*, 29.10.2012.

<http://www.almanar.com.lb/english/adetails.php?eid=72711&frid=31&seccatid=91&cid=31&fromval=1>

այլև Հարավային Ասիայի խաղաղությանն ու կայունությանը¹¹⁷: Թերևս այդ պատճառով Պեկինը խստացրեց իր վերահսկողությունը Չինաստանի Սինձյան-Ույղուրական ինքնավար մարզի նկատմամբ, որտեղ բնակվում են մոտ 22 մլն սուննի մուսուլմաններ, ներառյալ 10 մլն ույղուր, որոնց մեջ, անշուշտ, քիչ չեն իսլամիստ արմատականները: ՄԱ-ում և ԿԱ-ում արմատականության և ծայրահեղականության աճի ֆոնի վրա Պեկինը ձգտում է կանխել և սահմանափակել չին մուսուլմանների, գլխավորապես՝ ույղուր անջատողականների ակտիվության հնարավոր դրսևորումները¹¹⁸: Ուշագրավն այն է, որ 2013թ. սեպտեմբերի սկզբին Աստանայում ՇՀԿ-ի գագաթնաժողովին Չինաստանի նախագահ Սի Ծինպինը ոչ միայն իր աջակցությունը հայտնեց Սիրիայի քիմիական զենքի ոչնչացման վերաբերյալ Ռուսաստանի ներկայացրած ծրագրին, այլև ՇՀԿ-ի անդամների ուշադրությունը Աֆղանստանից սևեռեց Սիրիայի հիմնախնդրի վրա: Սա գնահատվեց իբրև ՆԱՏՕ-ի ավանդական պատասխանատվության տիրույթում ԱՄՆ-ի եւ ՆԱՏՕ-ի անվտանգության գործառնություններին հակակշիռ ստեղծելու փորձ: Չինական զինվորական փորձագետները 2012 թվականից ՇՀԿ-ը սկսել են անվանել “արևելյան ՆԱՏՕ”՝ վերջինիս մեղադրելով Աֆղանստանում ու Լիբիայում տիրող “քաոսի և անկայունության” մեջ: Ավելին, չին փորձագետների համաձայն՝ Չինաստանն ու Ռուսաստանն իբրև Ասիական-խաղաղովկիանոսյան երկրներ, պետք է ընդլայնեն ՇՀԿ-ի մանդատը նշյալ տարածաշրջանում՝ սահմանափակելով ՆԱՏՕ-ի ընդլայնումն իբրև “աշխարհի անվտանգության կենտրոնի”¹¹⁹:

Եզրակացություն

“Արաբական գարնան” նկատմամբ Չինաստանի դիրքորոշման, ինչպես նաև դրա հետևանքով տարածաշրջանում Չինաստանի դերակատարության հետ կապված զարգացումների վերլուծությունը վկայում է, որ՝

1. “Արաբական գարունը” սրեց տարածաշրջանում չին-ամերիկյան ռազմավարական մրցակցությունը և նոր մարտահրավերներ ու հնարավորություններ ստեղծեց Պեկինի աշխարհաքաղաքական հավակնությունների իրականացման համար:

¹¹⁷ Mordechai Chaziza, ..., էջ 73:

¹¹⁸ Shichor Yitzhak, ..., էջ 3:

¹¹⁹ Zenn J., China and the SCO: Dead Wood but a Good Platform, China Brief, 13, Issue: 20, 10.10.2013, p. 9.

http://www.jamestown.org/uploads/media/China_Brief_Vol_13_Issue_14.pdf

2. Իրադարձությունների առաջին փուլում, երբ դրանք ծավալվում էին Թունիսում և Եգիպտոսում, Պեկինը շարունակում էր գործել տարածքային ամբողջականության, ինքնիշխանության և չմիջամտության ավանդական հայեցակարգի հիման վրա: Իսլամիստների իշխանության գալուց հետո Պեկինը կարողացավ եգիպտամերիկյան հարաբերություններում լարվածությունը և եգիպտական նոր կառավարության արտաքին քաղաքականության վերանայման ձգտումներն օգտագործել չին-եգիպտական հարաբերությունների ամրապնդման և տարածաշրջանում ազդեցության ընդլայնման նպատակով:
3. «Լիբիական գարնան» ընթացքում պարզ դարձավ, որ այդ հայեցակարգի հետագա կիրառումը արդյունավետ չի լինի և Պեկինն իր տարածաշրջանային շահերի պաշտպանության նպատակով ակտիվ միջնորդական առաքելություն ստանձնեց՝ հիմնարար փոփոխություն մտցնելով տասնամյակներ կիրառված արտաքին քաղաքական հայեցակարգում:
4. Սիրիական զարգացումների ընթացքում Չինաստանի արտաքին քաղաքական նոր դերակատարությունն՝ իբրև միջազգային հարաբերությունների հիմնարար նորմերի պաշտպանությամբ հանդես եկող և գլոբալ կառավարման գործերին մասնակցող ու պատասխանատվություն ստանձնող տերություն, ցույց տվեց, որ Լիբիայի իրադարձությունների հետ կապված Պեկինի արտաքին քաղաքականության նոր դրսևորումները ոչ թե վերաբերում են մասնավոր դեպքի, այլ հայեցակարգային նոր մոտեցումների կիրառման հետևանք են:
5. Այդ մոտեցումների շրջանակներում տնտեսական անվտանգության և ներդրումային շահերի ապահովման նպատակով Պեկինը նաև խորացրեց համագործակցությունը Ծոցի համեմատաբար կայուն երկրների հետ՝ ապահովելով հակածովահենային գործողություններ վարելու հիմնավորմամբ չինական ռազմածովային ուժերի ներկայությունն Ադենի ծոցում, ինչպես նաև Հնդկական օվկիանոսում:
6. Պեկինի աշխարհաքաղաքական և տնտեսական դիրքերը տարածաշրջանում ամրապնդվեցին ինչպես արտաքին քաղաքական նոր մոտեցումների կիրառման, այնպես էլ ԱՄՆ-ի քաղաքականության նկատմամբ ձևավորվող

մթնոլորտի և տրամադրությունների արդյունավետ
օգտագործման շնորհիվ:

The Arab Spring as a New Challenge and a New Opportunity for China's Middle East Policy

AGHAVNI HARUTYUNYAN

Brusov State University of Languages and Social Sciences

As a result of the collapse of the USSR, the termination of the bipolar world order led to new geopolitical realities in a number of regions, creating competitive possibilities for countries that have aspirations for influence and hegemony in the new world order. Especially during recent decades, the relations with Middle Eastern (ME) and North African (NA) countries, based on non-intervention, have gained strategic importance for China, the undisputed leader among those countries. The article views the influence of the challenges and possibilities – caused by Arab Spring – on China's policy in the region.

Normative and Political Dimensions of the European Union's Energy Policy: The Case of the South Caucasus

ARAM TERZYAN
Yerevan State University,
Leading Research Institute, Bucharest

Received 16.07.2013

Accepted 21.10.2013

During the first decade of the 21st century energy diversification has emerged as a key issue on the European Union's (EU) external energy policy agenda. Of the challenges that the European Union faces, ensuring a secure, competitive and sustainable energy supply is one of the more complex. Unsurprisingly the EU's quest for diversification of energy supplies and transit routes has marked a major shift in the importance the EU attaches to the South Caucasus region as a vital corridor to Caspian energy resources, holding the potential to underpin EU energy security. In view of the EU's growing interest in the energy "potential" of the South Caucasus and the acceleration of efforts towards its utilisation, a number of research questions regarding the main drivers, peculiarities, and normative and political dimensions of the EU's energy policy within the given geographical framework have arisen. The article attempts to analyse the interplay between the normative and political dimensions of the EU's external energy policy towards the South Caucasus, assessing the problems and prospects of their "reconciliation".

Key words

European Union, energy policy, South Caucasus, security, diversification, Caspian resources

During the first decade of the 21st century, energy security has emerged as a key issue on European foreign and security policy agenda, increasingly perceived by both national governments and European Union (EU) institutions as an area of priority concern due to the depletion of intra-EU resources and growing dependence on energy imports. The EU's import dependency reached almost 54% in 2006 and continues growing. At current projections, by 2030 more than 70% of the EU oil and gas will have to be imported.¹ Moreover, the depletion of oil and gas reserves in EU member states is shifting the distribution of available energy sources further away

---

¹ EU Energy Policy, European Council, 04.02.2011, available at http://www.european-council.europa.eu/media/171257/ec04.02.2011-factsheet-energy-pol_finaldg.en.pdf.

from Europe. Specifically, the key source of oil is the Middle East and OPEC countries but the largest single oil supplier to the EU is Russia, which is also the largest supplier of natural gas to the EU. In this complex scenario, diversification of energy supplies and transit routes has become an increasingly significant requirement for EU member states.. In addition to some high level statements from EU officials, various EU policy documents on energy state that Caspian oil and gas will be important for the EU's security of energy supply "by increasing the geographical diversification of the EU's external energy supplies"². Needless to say that the shift in the southern dimension of the EU's energy security dramatically increases the importance of the South Caucasus region constituting a vital land bridge between Asia and Europe, physically linking the Caspian Sea region and Central Asia with the Black Sea and Western Europe.

All the scenarios of the southern diversification of the EU's energy supplies and transit routes significantly bolster the role of Azerbaijan as a transit country and key energy producer in the South Caucasus region. Hence, the realisation of all projects of the Southern Gas Corridor hinges on a smooth EU- Azerbaijan energy partnership.

TABLE 1. Azerbaijan's oil and gas proved reserves (2013)

Oil (billion barrels)	Share of total reserves	Natural gas (trillion cubic metres)	Share of total reserves
7.0	0.4%	1.3	0.7%

TABLE 2. Oil and gas production in Azerbaijan (2002-2012 years)

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Oil (mil. tons)	15.3	15.4	15.5	22.2	32.3	42.6	44.5	50.4	50.8	45.6	43.4
Gas (bcm)	4.7	4.6	4.5	5.2	6.1	9.8	14.8	14.8	15.1	14.8	15.6

Source: BP Statistical Review of World Energy 2013, available at http://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/statistical-review/statistical_review_of_world_energy_2013.pdf.

² Green Paper: A European Strategy for Sustainable, Competitive and Secure Energy, COM(2006) 105 final, 08.03.2006, available at http://europa.eu/documents/comm/green_papers/pdf/com2006_105_en.pdf.

Although the history of Southern Gas Corridor dates back to 1990s, when the European Commission identified South Caucasus and Central Asia as the main targets for the diversification of its energy supplies and transit routes, it acquired a greater degree of emphasis following the construction of the original backbones of the corridor; Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) and Baku-Tbilisi-Erzurum (BTE) pipelines. These pipelines, fraught with geopolitical significance, are the most vivid manifestation of the growing connections between the South Caucasus region and Europe. Largely a US initiative, the BTC pipeline became an important element in expanding oil production in the Caspian basin, significantly altering the system of energy supplies transportation in the region. Even though the BTC only transports around 1 percent of total global oil supplies, and is probably one of the most controversial and politicized energy pipelines of modern times. From the EU's perspective it established foundations for direct access to Caspian energy resources. Namely BTE, the twin gas pipeline of the BTC became a foundation for Nabucco, largely considered as the flagship of the Southern Gas Corridor.

Nabucco (31 billion cubic metres per year, project) was a considerably more ambitious project than its competitors (TAP, ITGI); expected to transport much larger volumes of gas to Europe, Nabucco was endorsed as a priority project by the European Commission (EC). Although the EU's European Investment Bank (EIB) involvement in the project and contribution to the feasibility studies of the pipeline generated high hopes regarding the successful realization of the project and its subsequent positive outcomes for the EU's energy security, over time it became clear that the EC had evidently underestimated a number of geographical, commercial and political obstacles hampering the realization of Nabucco. The weakness of the original Nabucco proposal could never be overcome: there was no source for the natural gas that the pipeline was supposed to carry. Despite intensified negotiations with Azerbaijan and Turkmenistan, 10bcm of gas per year agreed with Azerbaijan could hardly meet the EC's expectations pertaining to Nabucco. Hence, the EC adopted the idea that realization of small projects providing access to Azerbaijan's Shah Deniz II gas field may establish foundations for more ambitious projects.

Furthermore, in May 2012, the EC stated that it does not consider Nabucco to be the priority option in importing Caspian gas to Europe and

supports all pipelines that are being developed for this purpose equally and is neutral in the choice of the pipeline.³

In this vein, a new package of agreements signed between Turkey and Azerbaijan on October 26, 2011, establishing rules for the transit, volumes and prices of gas, triggered new developments and established foundations for the start of the southern gas corridor projects. Under the new agreement, Turkey is to transit 10 bcm/year of gas from Azerbaijan to the borders with Greece and Bulgaria through the recently agreed Trans-Anatolian Gas Pipeline (TANAP). Underlining TANAP's importance, EU Energy Commissioner Günther Oettinger stated that: "Europe is now a step closer to its aim to get gas directly from Azerbaijan and the other countries in the Caspian region".⁴ In this regard the Shah Deniz Consortium's decision on June 28, 2013 regarding the selection of TAP apparently prompts a new round in the southern dimension of the EU's energy policy.

However, despite the EU's reliance on the Southern Gas Corridor and high hopes for the southern diversification, obstacles to the construction of the Trans-Caspian gas pipeline, prevent direct access to the energy resources of Central Asia, and therefore significantly limit the importance of the Southern Gas Corridor. 10bcm of gas per year agreed with Azerbaijan does not hold the potential to significantly reduce the EU's growing dependence on Russia's energy supplies. The situation is aggravated by Russia's intensive endeavours towards the construction of the South Stream gas pipeline - the main rival to the projects of the Southern Gas Corridor, capable of hampering the EU's agenda of southern energy diversification.⁵ Unsurprisingly, speaking in the European Parliament on December 04, 2013, Klaus-Dieter Borchardt, director for energy markets at the EC, said that the bilateral agreements for the construction of the Gazprom- favoured South Stream gas pipeline – concluded between Russia, Bulgaria, Serbia, Hungary, Greece, Slovenia, Croatia and Austria – are all in breach of EU law and need

---

³ "Nabucco Classic/ Nabucco West Natural Gas Pipeline Project", Global Gas Transport: Information and analysis on global gas transport and storage, 1.02.2013, available at <http://www.globalgastransport.info/archive.php?id=885>.

⁴ Commissioner Oettinger welcomes TANAP gas pipeline agreements, 26.06.2012, available at http://europa.eu/rapid/press-release_IP-12-721_en.htm.

⁵ **Proedrou F.**, EU Energy Security in the Gas Sector: Evolving Dynamics, Policy Dilemmas and Prospects, Ashgate, 2013, pp.79-91.

to be renegotiated⁶. In response to this statement Gazprom's director-general for export Alexander Medvedev stressed that "nothing could prevent the construction of South Stream"⁷. Nonetheless, the EU's efforts towards the materialization of the Southern Gas Corridor have marked remarkable transformations in its foreign and security policy towards the South Caucasus. Hence, a closer look at the EU's energy policy in the region offers a more nuanced perspective of its various dimensions.

The EU's energy policy towards the South Caucasus: Normative power or power politics?

It is widely recognized that a prominent feature of the EU's self-definition is the affirmation of its internal adherence to and external promotion of particular norms and values. Apparently energy represents a serious and genuine test of the EU's capacity and commitment as a "normative power": the difficulty for the European Union is essentially how to preserve its political and economic status in a changing energy world with the bargaining power shifting to energy producers and exporters. Like the United States of America, the Republic of India or the People's Republic of China, the European Union faces an underlying growth in its dependence on third countries for its energy needs.

Largely rejecting the geopolitical approaches to energy policy, senior EU officials declared that energy policy must be compatible with its broader foreign policy objectives, based on the commitment to the promotion of economic liberalization, democracy and good governance in energy producer states. Hence "external governance" is the overarching EU approach to energy relations with the region: "EU will not pursue energy interests in isolation from its Common foreign and security policy principles...relying on its soft power and believing that good governance and human rights contribute to Europe's energy security".⁸

In this regard, the EU set itself ambitious goals in the European Neighborhood Policy (ENP) and Eastern Partnership (EAP), aiming to create

---

⁶ South Stream bilateral deals breach EU law, Commission says, 04.12.2013, available at <http://www.euractiv.com/energy/commission-south-stream-agreement-news-532120>.

⁷ Ibid.

⁸ **Youngs R.**, *Energy Security: Europe's New Foreign Policy Challenge*, Routledge, 2009, p. 45.

a "ring of energy cooperation" based on the centrality of the EU's own rules, liberal principles and their transfer in the neighborhood. Clearly, enhancing energy security and deeper cooperation with neighbours in the sector is a challenge for the EU's external governance. In the case of the South Caucasus, the situation is aggravated by intense geopolitical competition in the Southern Caucasus and the Caspian basin. It is no exaggeration to suggest that EU's ability to protect its energy interests whilst staying true to its values is being tested in the South Caucasus region, where the EU has positioned itself as a special actor, the interests of which are not confined to energy:

Whereas the significance of the region for the positive involvement of the EU is not only linked to its geographical position as a transit area for energy supplies from Central Asia to Europe but is also based on the mutual interest, shared by all concerned, in the development of the region with a view to enhancing democracy, prosperity and the rule of law and thus creating a viable framework for regional and inter-regional development and cooperation in the South Caucasus area.⁹

Moreover, the EU differentiated itself from other actors, which can be seen in the following statement: “ Highlights... the growing interest of other economic powers, such as Russia, the United States and China, in this area; considers it of the utmost importance, therefore, that cooperation with the South Caucasus be given the highest priority, not least in matters relating to energy”¹⁰.

In this regard, the case of Azerbaijan, which is the key energy producer in the region, represents a serious test of the EU's ability to provide balance between bilateral energy partnership and multilateral external governance, to "reconcile energy with democracy".

---

⁹ European Parliament resolution of 17 January 2008 on a more effective EU policy for the South Caucasus: from promises to actions (2007/2076(INI)), point 1, available at <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2008-0016&language=EN>.

¹⁰ European Parliament Resolution of 20 May 2010 on the Need for an EU Strategy for the South Caucasus, 20.05.2010, available at <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2010-0193+0+DOC+XML+V0//EN>.

When Azerbaijan was included in the ENP, Commissioner Benita Ferrero-Waldner declared that this offer reflected the country's "geo-strategic location and energy resources". For this reason it was included in the ENP.¹¹ EU commenced initiatives to deepen energy cooperation with Azerbaijan in recognition of the latter's importance as a transit route into the EU and Baku's influence in Caspian region. European officials insisted that energy interests warranted a priority focus on governance reforms. Namely, out of the 30 million Euro Commission aid commitment for 2004–6, 17 million was allocated for "institutional, legal and administrative reform".¹² The Commission aid programme concluded under the Neighbourhood strategy listed democratic and energy reforms as two priority areas of support. With regard to the bilateral energy agreement (Memorandum of Understanding on a Strategic Partnership between the European Union and the Republic of Azerbaijan in the Field of Energy) with Azerbaijan the President of the EC José Manuel Barroso declared: "This is not just about energy ... Our relations are also about pursuing shared European values of democracy, good governance, fundamental freedoms and the protection of human rights. We will continue to work with Azerbaijan in all of these political and economic areas".¹³

However, despite the EU's reliance on "soft power" and adherence to external governance, several factors, among which China's growing interest in Caspian energy resources and Russia's negative approach to the ratification of the Energy Charter Treaty, drove the need to reinforce the bilateral partnership with energy producers and emphasised the geopolitical dimension of the EU's external energy policy. Namely, bilateral energy-partnership agreements signed with Azerbaijan and Kazakhstan in 2006 evidenced an increasingly geopolitical approach, as the importance of gas increased relative to oil –the former being linked to long-term contracts over fixed pipeline routes, very different to the dynamics of oil supplies to

¹¹ **Ferrero-Waldner B.**, "Azerbaijan", European Commission - SPEECH/05/649, European Parliament Plenary Strasbourg, 27.10.2005, available at http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-05-649_en.htm.

¹² European Neighbourhood and Partnership Instrument, Azerbaijan Country Strategy Paper, available at 2007-2013, http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/country/enpi_csp_azerbaijan_en.pdf.

¹³ President Barroso and The President of Azerbaijan Sign a Memorandum of Understanding on Energy Partnership, 07.11.2006, available at <http://www.europeanlawmonitor.org/latest-eu-news/barroso-and-the-president-of-azerbaijan-sign-a-memorandum-of-understanding-on-energy-partnership.html>.

international markets.¹⁴ Several officials suggest the tougher international energy panorama requires the EU to abandon the rhetoric that energy policies are to be based on liberal interdependence.¹⁵ Moreover, some authors argue that the EU has failed to "reconcile energy and democracy", as engagement in the Caspian region requires the EU to adhere to a realistic posture, and hence, it is impossible to be post-modern in the South Caucasus and Central Asia, arguing that as long as the U.S., China, and Russia act this way, so must the EU.¹⁶ While these "normal" actors are pragmatic and materialist in their aims and policy orientations, the "normative" EU cannot pursue only normative values setting aside its energy interests. Thus the EU's quest to ensure the reliable supply of energy resources does not proscribe all claims to its being a normative power and it makes the EU appear more normal than some have presented.¹⁷

In the words of the EU's former High Representative for Common Foreign and Security Policy Javier Solana:

We may have to deal increasingly with governments whose interests are different from our own and who do not necessarily share our values. Sitting on huge reserves of oil and gas gives some difficult regimes a trump card. They can use energy revenues for purposes which we may find problematic. And it shields them from external pressure. Thus, our energy needs may well limit our ability to push wider foreign policy objectives, not least in the area of conflict resolution, human rights and good governance...The scramble for territory of the past maybe replaced by a scramble for energy. We have to take our energy from where we find it.¹⁸

¹⁴ **Youngs R.**, *Energy Security: Europe's New Foreign Policy Challenge*, Routledge, 2009, p.106.

¹⁵ **Youngs R.**, *Foreign Policy and Energy Security: Markets, Pipelines, and Politics, Toward a Common European Union Energy Policy: Problems, Progress, and Prospects*, Edited by Vicki L. Birchfield and John S. Duffield, Palgrave Macmillan, 2011, pp. 41-54.

¹⁶ **Cornell S. E., Jonsson A., Nilsson N., Häggström P.**, *The Wider Black Sea Region: An Emerging Hub in European Security*. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2006, pp. 83-91.

¹⁷ **Wood S.**, *The European Union: A Normative or Normal Power?* *European Foreign Affairs Review*, 2009, 14, 113-128.

¹⁸ **Solana J.**, Address to the EU External Energy Policy Conference, Brussels, 20.11.2006, available at

http://eeas.europa.eu/energy/events/energy_conference_2006/final_brochure_en.pdf

Within the corpus of literature on EU relations with states that are oil and gas producers, for example in the context of the European Neighbourhood Policy and Eastern Partnership, there are many references to goals of democratisation and human rights but little on how the EU will provide balance between its energy policy and other policy areas (particularly democracy and good governance promotion) in relation to energy producing countries. This is especially significant when the goal of energy diversification exacerbated by harsh geopolitical struggle appears incompatible with external multilateral governance and democracy promotion. The case of Azerbaijan is illustrative: the political elite has no interest in democratic reforms, a situation which no degree of economic incentives is likely to change. Azerbaijan's progress under the ENP is slow. The Commission's review in March 2008 as well as subsequent reports admitted that in Azerbaijan no progress had been made on democracy and human rights; corruption had worsened; the "non-oil sector" had shrunk; and inflation had risen.¹⁹ Although the EU has the possibility to apply negative conditionality through suspending funding, it is unlikely to impress Azerbaijan. Opinions differ over whether the EU has any leverage over Azerbaijan and if so, if it is willing to use it through conditionality. Those who argue that Brussels is broken-winged in influencing Azerbaijan to make progress on democracy and human rights reform argue that energy revenues and Europe's thirst for oil and gas make leverage non-existent.²⁰ The Azerbaijan government concluded the Action Plan as an expression of good relations in building further economic ties and political co-operation. ENP budget support to Azerbaijan that will amount to roughly 15 million euros a year is no incentive in view of the rising state budget; this amount of aid is equivalent to the revenues of around one afternoon of pumping oil through the BTC oil pipeline²¹. Moreover, the EU is lacking the carrot of

---

¹⁹ Commission of the European Communities, Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2007: Progress Report on Azerbaijan, COM(2008) 164, Brussels, 03.04.2008, pp. 6–7, available at http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/progress2008/sec08_391_en.pdfhttp://ec.europa.eu/world/enp/pdf/progress2008/sec08_391_en.pdf; ENP Country Progress Report 2011 – Azerbaijan, MEMO/12/XXX, Brussels, 15.05.2012.

²⁰ **Boonstra J.**, How serious is the EU about supporting democracy and human rights in Azerbaijan? Working Paper, 29.05.2008, available at <http://www.fride.org/publication/432/how-serious-is-the-eu-about-supporting-democracy-and-human-rights-in-azerbaijan?>.

²¹ Ibid.

membership of the European Union, meanwhile there is no precedent of promoting EU rules (the *acquis communautaire*) as a template for development and modernisation without a formal membership perspective on the table.

Apparently Azerbaijan's unique position has vastly increased the negotiating leverage of the state vis-à-vis the EU, reducing the inherent asymmetry of a strictly bilateral setting of negotiations and emphasising that Baku is not devoid of options, whilst conversely the EU is in no position to put conditions on energy-or other relationships. The recent (September 12, 2011) "unprecedented commitment" of the EC to elevate the status of diplomatic engagement with Azerbaijan and Turkmenistan to a bilateral Treaty – committing all parties to the construction of a Trans Caspian pipeline system, and the Joint Declaration on the Southern Gas Corridor (13.01.2011) – further embolden the political elite of Azerbaijan for two reasons:

-Firstly, because they increase the centrality of Azerbaijan for the European natural gas market, that is, a fuel that is increasingly important since the nuclear disaster in Fukushima and Germany's commitment to a nuclear phase-out by 2022.

-Secondly, the realization of all projects of the Southern Gas corridor depends on smooth cooperation with Azerbaijan, which has allowed Azerbaijan to pursue horizontal and symmetric partnership with the EU due to its "geostrategic importance".

Moreover, the EU's inability to balance energy interests with its "transformative capacity" particularly towards Azerbaijan puts serious constraints on its policies regarding democracy promotion and conflict settlement. Due to its growing importance, Azerbaijan has become increasingly assertive in the region. On the domestic level, the rise of energy prices, the rapid expansion of the nation's oil industry and subsequent rapid economic growth all led Azerbaijan to consider its strategic position favourable vis-à-vis Armenia. Azerbaijan also became increasingly resentful of regional trends. The Turkish-Armenian rapprochement partly fuelled this. From an Azeri perspective the opening of the Turkish-Armenian border would be a "stab in the back" by its closest ally-Turkey.²²

---

²² **Popescu N.**, EU Foreign Policy and Post-Soviet Conflicts: Stealth Intervention, Routledge, 2011 pp. 112-114.

Moreover, some authors argue that: "The more Azerbaijan-West oil partnership deepens, the further regional stability weakens"²³ as the rapidly growing defense spending linked to the huge revenues from energy flows create further instability in the region; meanwhile the EU's "soft power" has little to do with these trends.

As stated the president of Armenia S. Sargsyan:

We, of course, respect and understand the EU's desire to ensure energy security and diversity of energy sources. However, we also anticipate that the very same EU countries will be considerate about our country's security and issues of stability in our region. We all want the EU to implement programs in our region because the regional cooperation component of these programs can play a positive role in establishing stability. And these programs should also provide for the even development of the regional countries. The end results of these programs should promote peace and not war. These programs should be implemented in a manner that, God forbid, they don't become a new war nourishing source...²⁴

Some authors argue that driven by the desire of diversification, the EU favours stability and economic-and energy-interests over reform, to the detriment of Europe's "soft" or "normative" power and that "the strong state first" approach to the South Caucasus region has taken over policy circles in Brussels²⁵. Thus the interest in alternative energy resources and diversified transport routes has been prioritised over other scenarios leading to change.

Apparently when it comes to the diversification of energy supplies, the EU demonstrates a rhetoric-behaviour gap, which in the longer term will certainly lead to reassessment of the EU as a "normative power" and reform

---

²³ **Manvelyan A.**, The EU Energy Policy in the Caucasus-Caspian Region: Implications of Regional Security, available at

[http://www.psaa.am/hosting/file/PDF-s/Manvelyan-%20EOo13%20p66-68\(1\).pdf](http://www.psaa.am/hosting/file/PDF-s/Manvelyan-%20EOo13%20p66-68(1).pdf).

²⁴ "President Serzh Sargsyan responds to the raised by a journalist at the Press conference with the president of France Nicolas Sarkozy", 07.10.2011, available at <http://www.president.am/en/interviews-and-press-conferences/item/2011/10/07/news-73/>.

²⁵ **Alieva L.**, Azerbaijan: Power in the Petro-State, *Plight of Democracy's Plight in the European Neighborhood: Struggling Transitions and Proliferaing Dynasties*, edited by Emerson M. and Youngs R., Centre for European Policy Studies, Brussels, 2008, p. 117.

promoter, and instead modifying its image to that of status-quo actor in the eyes of public opinion. Although theoretically a successful EU regional policy should not be confined to energy, but should also embrace a broader parallel promotion of its interests in the governance and security sectors, in practice the quest for energy limits the EU's ability to push wider foreign policy objectives, increasing disharmony between energy and other policies of the EU in the South Caucasus region.

Conclusion

Despite the EU's reliance on its "soft power" and adherence to the principle of liberal interdependence, over time it became clear that market-based liberal initiatives do not have much room to grow in the South Caucasus region, coming to prove the structural weakness of market mechanisms and the underlying tensions between the priorities of diversification (pipeline politics) and the governance modes of the EU.

In general, three main factors hampering the EU's external energy agenda in the South Caucasus region may be identified: lack of coherence in external energy policy; geopolitical realities of the region characterized by the domination of power politics; irrelevance of the EU's conditionality due to lack of membership perspective. Such a situation has driven the need to reinforce bilateral energy partnerships, thereby marking a shift in the geopolitical dimension of the EU's external energy policy towards the region. Namely, a number of bilateral EU-Azerbaijan energy agreements have started to accelerate since 2006. Needless to say that the incoherent and inconsistent external energy policy widens the gap between multilateral governance and bilateral energy partnerships, thus limiting the EU's ability to push broader foreign policy objectives in the region. Nonetheless, a series of factors, along with the limited energy capacity of Azerbaijan and other obstacles pertaining to the EU's direct access to Central Asian energy resources, may yet trigger significant changes in the EU's policy towards the South Caucasus.

ԵՄ Էներգետիկ քաղաքականության նորմատիվ և քաղաքական չափումները Հարավային Կովկասի օրինակով

ԱՐԱՄ ԹԵՐԶՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարան,
Բուխարեստի առաջատար հետազոտությունների ինստիտուտ

Վերջին տարիներին զգալիորեն ակտիվացած էներգակիրների մատակարարման աղբյուրների և ուղիների բազմազանեցման Եվրոպական Միության (ԵՄ) քաղաքականությունում էապես մեծացել է Եվրոպան Ասիայի հետ կապող հաղորդակցային «միջանցքի» և կասպյան էներգապաշարների նկատմամբ «բնական դարպաս» հանդիսացող հարավկովկասյան տարածաշրջանի դերը և նշանակությունը: Տարածաշրջանի էներգետիկ ներուժի նկատմամբ ԵՄ հետաքրքրության մեծ աճի և դրա օգտագործման ջանքերի ակտիվացման հետ արդիական հնչեղություն է ստացել տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական կառուցվածքի և «էներգետիկ քարտեզի» կերպավորման, տարածաշրջանային անվտանգության ճարտարապետության վրա ԵՄ ներգործության հնարավորություններին և հիմնախնդիրներին վերաբերող հարցերի մի ողջ բազմություն: Վերլուծելով Հարավային Կովկասում ԵՄ էներգետիկ քաղաքականության առանձնահատկությունները, նորմատիվ և քաղաքական չափումները՝ այդ ենթատեքստում գնահատվել են վերջիններիս համադրման դժվարություններն ու դրանց հաղթահարման հեռանկարները:

Օգոստոսյան ռուս-վրացական պատերազմի ազդեցությունը թուրք- վրացական հարաբերությունների վրա

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱԿՅԱՆ

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի մարդու իրավունքների, ժողովրդավարության և
եվրոպագիտության ամբիոն, ԵՊՀ

Հանձնված է 06.6.2013

Ընդունված է 12.10.2013

2008թ. ռուս-վրացական պատերազմի արդյունքում Հարավային Կովկասում ձևավորվեց միանգամայն նոր իրավիճակ, որը զգալի ազդեցություն ունեցավ տարածաշրջանում առկա երկկողմ և բազմակողմ հարաբերությունների վրա: Իրավիճակի բարդությունն առաջին հերթին պայմանավորված էր տարածաշրջանում Ռուսաստանի և Միացյալ Նահանգների ակտիվության կտրուկ մեծացմամբ: Տարածաշրջանային գերիշխանության նկրտումներ ունեցող Թուրքիան սեփական դիրքերը պահանելու համար ստիպված էր լուծել բարդ խնդիրներ, որոնք առաջացան անգամ մինչև պատերազմն ակտիվորեն զարգացող թուրք-վրացական հարաբերություններում: Հոդվածում բացահայտվում են այդ հարաբերություններում առաջացած մարտահրավերները, Թուրքիայի քայլերն՝ ուղղված դրանց հաղթահարմանը, և գնահատվում է այդ քայլերի արդյունավետությունը:

Բանալի բառեր

Թուրքիա, Վրաստան, Ռուսաստան, Միացյալ Նահանգներ, Հարավային Կովկաս, աշխարհաքաղաքական մարտահրավերներ

2000-ականների սկզբին «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության իշխանության գալուց հետո Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության գերակայություններում կարևոր տեղ հատկացվեց տարածաշրջանային տերության ձևավորման գաղափարին: Գաղափարը հիմնված էր Ա. Դավութօղլուի «Ռազմավարական խորություն» տեսության վրա¹: Ըստ Դավութօղլուի՝ «Թուրքիան, որպես միջազգային «խաղացող», նախապես ընկալվում էր որպես պետություն, որն ունի ուժեղ մկաններ, թույլ ստամոքս, սրտի հետ կապված խնդիրներ և միջին մտածողություն: Այլ կերպ ասած, այն ունի հզոր բանակ, բայց թույլ տնտեսություն, զուրկ է

¹ Davutoğlu A., Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu, İstanbul, 2001, s. 118.

ինքնավստահությունից և թույլ՝ ռազմավարական մտածողության առումով»²:

Թուրքիայի կերպարը փոխելու համար Ա. Դավութօղլուն առաջարկում էր արտաքին հարաբերությունները կառուցել հետևյալ չորս կարևոր սկզբունքների հիման վրա.

1. «զրո խնդիր հարևանների հետ»՝ ի նկատի ունենալով հարևանների հետ առկա վեճերի լուծման և բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատման անհրաժեշտությունը,

2. հարևան տարածաշրջաններում զարգացող և ամուր հարաբերությունների հաստատում,

3. բազմակողմ արտաքին քաղաքականություն,

4. «փափուկ ուժ»-ի քաղաքականություն:³

Ըստ Ա. Դավութօղլուի, համաշխարհային քաղաքականության մեջ որևէ պետության դերն ու արժեքը որոշվում են նրա աշխարհագրական դիրքով և պատմական անցյալով⁴: Այդ տեսակետից Թուրքիան շահեկան վիճակում է, քանի որ ունի բարենպաստ աշխարհագրական դիրք և հանդիսանում է Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդը: Ա. Դավութօղլուն նշում է, որ որպես Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ, որը մի ժամանակ միավորում էր իսլամական աշխարհը, Թուրքիան կարող է ունենալ ոչ միայն տարածաշրջանային խոշոր դեր, այլև լինել կենտրոնական ուժ մի քանի տարածաշրջանների առումով⁵: Մասնավորապես, նա Հարավային Կովկասը համարում է Թուրքիայի հետ ցամաքային սահման ունեցող երեք կարևոր տարածաշրջաններից մեկը, որն առանձնահատուկ նշանակություն ունի աշխարհաքաղաքական առումով և տնտեսական կապերի զարգացման տեսանկյունից⁶:

Տարածաշրջանային տերությունն ընկալվում է որպես պետություն, որը մաս է կազմում աշխարհագրորեն առանձին տարածաշրջանի, տնտեսական ու ռազմական առումով զբաղեցնում է գերակշիռ դիրք, ունակ է հեգեմոնիկ ազդեցություն ունենալու տարածաշրջանում և

² Նույն տեղում:

³ **Davutoğlu A.**, Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007,- *Insight Turkey*, 2008, **10**, 1, 79-83; Policy of Zero Problems with Our Neighbors, available at <http://www.mfa.gov.tr/policy-of-zero-problems-with-our-neighbors.en.mfa>.

⁴ **Davutoğlu A.**, ...

⁵ **Davutoğlu A.**, ..., S. 119.

⁶ **Davutoğlu A.**, ..., S. 120.

համապատասխան ներուժ՝ նաև աշխարհում, հակված է դրա համար ներդնելու նույնիսկ իր ուժային հնարավորություններն ու հարևանների կողմից ընդունվում է որպես տարածաշրջանային առաջատար: Տարածաշրջանային տերություն դառնալու հավակնություններ ունեցող երկիրը պետք է՝

1. լինի տարածաշրջանի և դրա «ինքնության» մաս,
2. հավակնի տարածաշրջանային տերության կարգավիճակի և արտահայտվի դրա մասին,
3. որոշիչ ազդեցություն ունենա տարածաշրջանում՝ ինչպես վերջինիս աշխարհագրական ընդգրկման, այնպես էլ գաղափարաբանական համակարգի ձևավորման առումով,
4. տիրապետի համեմատաբար ավելի բարձր ռազմական, տնտեսական, ժողովրդագրական, քաղաքական և գաղափարախոսական հնարավորությունների, քան տարածաշրջանի այլ երկրներ,
5. խորությամբ ինտեգրված լինի տարածաշրջանում,
6. մեծապես կարևորի տարածաշրջանային անվտանգությանը,
7. գնահատվի որպես տարածաշրջանային տերություն տարածաշրջանի և այլ պետությունների ու, հատկապես, մյուս տարածաշրջանային տերությունների կողմից, եթե այդպիսիք գոյություն ունեն, լավագույնս ներգրավված լինի տարածաշրջանային և գլոբալ ծրագրերում:⁷

Ակնհայտ է, որ Թուրքիան շատ մեծ ջանքեր պետք է գործադրեր թե այս պայմաններին բավարարելու և թե վերոհիշյալ չորս սկզբունքների հիման վրա արտաքին քաղաքականություն վարելու համար, քանի որ դրանցից առաջինի իրականացման հետ կապված արդեն Անկարան ուներ լուրջ խնդիրներ: Ավելին, իրավիճակն էլ ավելի բարդացրեց 2008թ. վրաց-ռուսական պատերազմը, որը մի շարք խնդիրներ ստեղծեց անգամ մինչ այդ պատերազմը շատ արագ զարգացող թուրք-վրացական հարաբերություններում:

⁷ **Beck M.**, The Concept of Regional Power: the Middle East as a Deviant Case? *Conference Paper of "Regional Powers in Asia, Africa, Latin America, the Near and Middle East"*, 2006, p. 2.

Հնգօրյա պատերազմից հետո ձևավորված իրադրությունը և Հարավային Կովկասում Թուրքիայի քաղաքականության նոր մոտեցումները

Վրաց-ռուսական հնգօրյա պատերազմը կտրուկ փոխեց իրավիճակն Հարավային Կովկասում: Նոր իրողությունները մեծապես պայմանավորված էին տարածաշրջանում Ռուսաստանի և Միացյալ Նահանգների մրցակցության կտրուկ սրմամբ և պատերազմից հետո էականորեն վերանայված ազդեցությունների նոր հաշվեկշռով: Նախորդ տարիներին Թուրքիայի ջանքերով և Ադրբեջանի ու Վրաստանի մասնակցությամբ տարածաշրջանում ձևավորված էներգակիրների տեղափոխման տարանցիկ ուղիները հայտնվեցին վտանգի ներքո: Միաժամանակ, Թուրքիան լրջորեն մտահոգված էր Վրաստանի տնտեսությունում կատարած մեծածավալ ներդրումների հեռանկարով, որոնք կազմում էին ավելի քան 1.5 մլրդ դոլար⁸: Մյուս կողմից, պատերազմից հետո Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան, Բաքու-Սուփսա նավթամուղերի և Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազամուղի գլխավոր օպերատոր «Բրիթիշ Փեթրոլեում» ընկերությունը, անվտանգությունից ելնելով, որոշեց ժամանակավորապես դադարեցնել վերոնշյալ երթուղիներով էներգակիրների տեղափոխումը, որի հետևանքով Թուրքիան կրեց հսկայական վնասներ⁹: Ընդ որում, այդ վնասները ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական բնույթ ունեին:

Պատերազմից հետո Հարավային Կովկասում տեղի ունեցան լուրջ աշխարհաքաղաքական վերադասավորումներ: Մի կողմից, թեև Ռուսաստանը պատերազմում համոզիչ հաղթանակ տարավ՝ ԽՍՀՄ փուլումից հետո առաջին անգամ ռազմական գործողություններ ծավալելով իր սահմաններից դուրս, սակայն Վրաստանն ամբողջությամբ անցավ Միջյալ Նահանգների ազդեցության ներքո: Մոսկվան կորուստներ ունեցավ նաև տարածաշրջանային այլ խնդիրների հետ կապված: Նախ, երկրորդ պլանի դերակատարությամբ ներգրավվեց սկիզբ առած հայ-թուրքական հաշտեցման գործընթացում: Ապա ստիպված էր Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման

⁸ **Арунова М.Р.**, Турция–Грузия: сотрудничество и проблемы, <http://www.iimes.ru/rus/stat/2008/15-10-08c.htm>.

⁹ **Глазова А.**, Внешнеполитические инициативы Турции на Южном Кавказе: успех или неудача?, *Проблемы национальной стратегии*, 2011, 1(6), 71-79.

գործընթացում ստանձնել նախաձեռնությունը, հետևաբար և ծախսողման պատասխանատվությունը, թեև ակնհայտ էր, որ որևէ էական տեղաշարժ այդ գործընթացում հնարավոր չէ տեսանելի ապագայում: Տարածաշրջանում դիրքերի թուլացումը փոխհատուցելու նպատակով Ռուսաստանը ակտիվ քայլերի դիմեց ռազմաքաղաքական հարթությունում:¹⁰ 2010թ. Ռուսաստանը հայտարարեց, որ С-300 տիպի հակաօդային պաշտպանության կայաններ է վաճառում Ադրբեյջանին¹¹, իսկ Հայաստանի հետ ռազմական համագործակցության պայմանագրի երկարաձգումով ապահովեց Գյումրիում տեղակայված իր ռազմակայանի ներկայությունը տեսանելի ապագայում¹²:

Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի և Միացյալ Նահանգների մրցակցության կտրուկ սրումը էական ազդեցություն ունեցավ Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականության վրա: Հայաստանի իշխանությունները հանդես եկան Թուրքիայի հետ հարաբերությունների կարգավորման նախաձեռնությամբ: Ավելի ուշ պարզ դարձավ, որ, թեև նախաձեռնությունը հնչեցրել էր հայկական կողմը, իսկ միջնորդի դերը ստանձնել Շվեյցարիան, սակայն այդ գործընթացի <<ճարտարապետը>> Միացյալ Նահանգներն էր: Սա երկու գլխավոր գործոններից մեկն է, թե ինչու Թուրքիան չէր կարող խուսափել այդ գործընթացից, թեև տևական ժամանակահատված ամեն ջանք գործադրում էր «արխիվացնելու» համար ցեղասպանության խնդիրը, որը, գործընթացի մասնակիցների կամքից անկախ դրա ակտիվացմանը զուգընթաց բազմաթիվ արձարծումներ էր ունենալու: Երկրորդ գործոնը Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության գերակայություններից մեկը հռչակված տարածաշրջանային առաջատարի դերակատարության ստանձնումն էր: Սակայն գործընթացի սկսումը ոչ միայն բարդացրեց իրավիճակն, այլև

¹⁰ **Թորոսյան Տ.** Լեռնային Ղարաբաղ և Կոսովո. Հակամարտություններ, բանակցություններ, աշխարհաքաղաքականություն: Երևան, <<Տիգրան Մեծ>>, 2012թ., գլուխ 2-րդ:

¹¹ Азербайджан купил у России два дивизиона зенитно-ракетного комплекса С-300 ПМУ-2 "Фаворит", 29.07.2010, <http://news.bcm.ru/economics/2010/7/29/9737/1;>

¹² Протокол №5 между Российской Федерацией и Республикой Армения о внесении изменений в Договор между Российской Федерацией и Республикой Армения о российской военной базе на территории Республики Армения от 16 марта 1995 г., 20.08.2010, http://www.mid.ru/BDOMP/spd_md.nsf/0/2C173CA176462C4044257C200022C35F.

առաջ բերեց նոր խնդիր՝ Ադրբեջանի ծայրահեղ մերժողական դիրքորոշումը¹³:

Այսպիսով՝ հնգօրյա պատերազմից հետո պարզ դարձավ, որ Հարավային Կովկասում ազդեցության գոտիների բաժանման մրցակցությունում Ռուսաստանն ու Միացյալ Նահանգները վճռականորեն են տրամադրված և այդ պարագայում Թուրքիայի նկրտումները՝ տարածաշրջանային առաջատար դառնալու ուղղությամբ, հեռանկարներ չունեն: Ավելին, Թուրքիան ներքաշվում էր այնպիսի գործընթացների մեջ, որոնց արդյունավետ ընթացքը հակասում էր այդ նպատակին: Նման իրավիճակում Թուրքիային մնում էր մարտավարական հարցերում առավել արդյունավետությամբ օգտագործել ստեղծված իրավիճակը: Հետագա զարգացումները ցույց տվեցին, որ Անկարան փորձեց դիրքերն ամրապնդել երկու ուղղությամբ: Դրանցից առաջինն ուներ հեռահար նպատակ և կապված էր Վրաստանում ստեղծված հետպատերազմյան վիճակի հետ: Կիսով չափ ավերված և ՌԴ-ի հետ խիստ թշնամական հարաբերությունների մեջ գտնվող Վրաստանը անհրաժեշտաբար էլ ավելի էր մերձենալու Թուրքիային, որը հնարավորություն էր տալու վերջինիս՝ պահպանելու էներգակիրների տարանցիկ ուղիները և վերջիններիս միջոցով նաև՝ սեփական դերն ու ազդեցությունը Հարավային Կովկասի էներգակիրների տեղափոխման ուղիների վերահսկողության հարցում: Ճիշտ է, նաև վտանգներ էին առաջացել էներգակիրների տեղափոխման հեռանկարների հետ կապված՝ Ադրբեջանն ակտիվացրել էր հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ և նախագահ Իլիամ Ալիևը զգուշացրել էր, որ եթե Թուրքիան շարունակի հայ-թուրքական հաշտեցման գործընթացը, Ադրբեջանն իր ողջ զազը կարտահանի Ռուսաստան¹⁴: Սակայն ակնհայտ էր, որ էներգակիրների արտահանման խնդիրն ուղղակիորեն շոշափում էր Եվրամիության և Միացյալ Նահանգների շահերը և Բաքուն այն չէր կարող դարձնել Անկարայի հետ առևտրի առարկա: Այնպես, ինչպես Թուրքիան չէր կարող ենթարկվել Ադրբեջանի շանտաժին ու կտրուկ հրաժարվել Միացյալ Նահանգների նախաձեռնած հայ-թուրքական հաշտեցման գործընթացից:

¹³ Shiryev Z. and Davies C., The Turkey-Armenia-Azerbaijan Triangle: The Unexpected Outcomes of the Zurich Protocols, *Perceptions: Journal of International Affairs*, 2013, XVIII, 1, 191-194; Азербайджан резко критикует соглашения между Турцией и Арменией, 11.10.2009, <http://top.rbc.ru/politics/11/10/2009/336299.shtml>.

¹⁴ Азербайджан-Турция: от эйфории к прагматизму, 22.11.2009, <http://kavkasia.net/Azerbaijan/article/1258951638.php>; Turan, 19.02.2010.

Մինչ գործընթացի սառեցումը Անկարան կարողացավ առաջ մղել իր վաղեմի երազանքը՝ «<պատմաբանների հանձնաժողովի>> ստեղծման վերաբերյալ և հարցը դարձնել գործընթացի օրակարգի առարկա, ինչպես նաև գործընթացի առկայությունը հաջողությամբ ծառայեցնել ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին անդմակցելու ծրագրի իրագործմանը՝ որպես ոչ մշտական անդամ: Այդ նպատակին էր ուղղված նաև Թուրքիայի կողմից «Կովկասի կայունության և համագործակցության պլատֆորմ»-ի գաղափարի առաջադրումը հնգօրյա պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո: Հատկանշական է, որ այդ գաղափարի իրագործման առաջարկը Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանն առաջինը քննարկեց Ռուսաստանի հետ՝ 2008թ. օգոստոսի մոսկովյան այցի ժամանակ, մինչդեռ մասնակից երկրների շրջանակում բացակայում էր Անկարայի ամենաակտիվ գործընկերը՝ ԱՄՆ-ը:

Թուրքիայի առաջարկը սկզբնական փուլում նախատեսում էր այդ նոր կառույցի մեջ, բացի երեք հարավկովկասյան ճանաչված պետություններից, Թուրքիայից ու ՌԴ-ից, ընդգրկել նաև ԱՄՆ-ն և ԵՄ-ն: Սակայն հետագայում Վաշինգտոնն ու Բրյուսելը չընդգրկվեցին այս նախագծում¹⁵: Էրդողանի վերոհիշյալ այցի ժամանակ Մոսկվայում քննարկվեց գաղափարի իրագործումը 3+2 ձևաչափով, ըստ որի 3 տարածաշրջանային պետություններից բացի նախատեսվում էր ընդգրկել նաև ՌԴ-ն և Թուրքիան: Մինչդեռ նմանատիպ առաջարկով՝ հիմնված 3+3 ձևաչափի վրա (Ադրբեջան, Հայաստան, Վրաստան + ՌԴ, Թուրքիա, ԱՄՆ) Թուրքիան հանդես էր եկել դեռևս 1999թ., սակայն ոչ ՌԴ-ն, ոչ էլ ԱՄՆ-ն չէին օժանդակել գաղափարի իրագործմանը և այն հետագա ընթացք չունեցավ¹⁶:

Նոր առաջարկը ևս բախվեց լուրջ բարդությունների: Վրաստանը հրաժարվում էր մասնակցել ՌԴ-ի հետ համատեղ որևէ նախաձեռնության, քանի դեռ իր տարածքում գտնվում էին ռուսական զորքեր¹⁷: Պլատֆորմի դեմ հանդես եկավ նաև Ադրբեջանը, որը

¹⁵ **Daly C. K. J.**, Turkey and The Problems with the BTC, Eurasia Daily Monitor, The Jamestown Foundation - August 13, 2008, **5**, 155, [http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews\[tt_news\]=33887](http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews[tt_news]=33887).

¹⁶ **Gültekin P. B.**, The Caucasus Stability and Cooperation Platform: An Attempt to Foster Regional Accountability, - *ICBSS Policy Brief*, No.13, April 2009, p. 3.

¹⁷ **Mikhelidze N.**, After the 2008 Russia-Georgia war: Implications for the wider Caucasus and prospects for Eestern involvement in conflict resolution, - *Istituto Affari Internazionali*, p. 12; Georgia and Russia reject to sit at the table under

ընդհանրապես դեմ Հայաստանի ներգրավմանը է ցանկացած ծրագրում, որտեղ ներկա է կա՛մ Ադրբեջանը, կա՛մ Թուրքիան¹⁸: Կանխատեսելի էր, որ Հարավային Կովկասի երրորդ ճանաչված պետությունը՝ Հայաստանը, կողմ կարտահայտվի նախագծին: Չի բացառվում, որ նման դիրքորոշումը բխում էր բավական ակնհայտ հետևությունից, որ թե առաջարկվող ձևաչափը, թե տարածաշրջանում մեծ լարվածության առկայությունը, և թե այն հանգամանքը, որ առաջարկը ներկայացրել էր Անկարան, գործնականում անիրագործելի էին դարձնում նման նախագիծը:

Պլատֆորմի մասնակիցների շրջանակից ԱՄՆ-ը դուրս թողնելու Թուրքիայի մտադրությունն ապահովեց Ռուսաստանի դրական վերաբերմունքը ծրագրին: Սակայն, ամենայն հավանականությամբ, ՌԴ-ի մոտեցումը պլատֆորմի նկատմամբ կրում էր միայն մարտավարական բնույթ, քանի որ ռազմավարական առումով Մոսկվայի համար անընդունելի էր աշխարհաքաղաքական այլ դերակատարների՝ Հարավային Կովկասում ազդեցության մեծացումը: Միաժամանակ, Անկարայի համար ակնհայտ էր, որ երկու կարևոր աշխարհաքաղաքական դերակատարների առկայությունը տարածաշրջանային կառույցում վերջնականորեն կթաղի իր ձգտումներն, իսկ ՌԴ-ի հետ նման պլատֆորմի իրականացումը հնարավորություն կտա վերստին արժևորելու Թուրքիայի դերակատարությունն Հարավային Կովկասում¹⁹:

Թուրքիայի համար կարևոր էր, որ ԵՄ-ն և ՆԱՏՕ-ն դրական արձագանքեցին Թուրքիայի նախաձեռնությանը: Մասնավորապես, ԵՄ-ն, ողջունելով առաջարկված գաղափարը, հայտարարել էր, որ դրանով Թուրքիան կատարում է հաշտարարի դեր՝ ձգտելով տարածաշրջանի բոլոր երկրներին ներառել այդ նախագծում²⁰: ՆԱՏՕ-ն նույնպես

Turkey's initiative, <http://www.hurriyet.com.tr/english/home/9721016.asp>; Fotiou E., Caucasus Stability and Cooperation Platform: What is at Stake for Regional Cooperation?,- *ICBSS Policy Briefs*, no. 16, June 2009, p. 13.

¹⁸ Devrim D. and Schulz E., The Caucasus: Which Role for Turkey in the European Neighborhood?,- *Insight Turkey* 2009, 11, 3, 182-183; Mikhelidze N., ..., pp. 11-12:

¹⁹ Иванов В., Основные контуры турецко-грузинского военно-политического сотрудничества: динамика и перспективы развития, «Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», հատոր 6, Երևան, 2009, էջ 158:

²⁰ Commission of the European Communities, Turkey 2008 Progress Report, SEC(2008) 2699, 5 November 2008, p. 82; Taylor P., EU Urges Turkey to Break

աջակցություն հայտնեց պլատֆորմի գաղափարին՝ այն համարելով կարևոր քայլ սևծովյան տարածաշրջանի անվտանգության համար՝ ընդգծելով Թուրքիայի կառուցողական քաղաքականությունը ստեղծված ճգնաժամային իրավիճակում²¹: Այդուհանդերձ, շատ ավելի կարևոր էր Վաշինգտոնի դիրքորոշումը: Արձագանքը կանխատեսելի էր՝ լուրջ մտահոգություն և բացասական արձագանք, քանի որ Միացյալ Նահանգները չէր կարող թույլ տալ, որ իրեն դուրս մղեն կարևոր նշանակություն ունեցող տարածաշրջանի զարգացումներից:

«Կովկասի կայունության և համագործակցության պլատֆորմ»-ի հիմնական սկզբունքները մշակելու նպատակով հայտարարված կողմերի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ հաջողվեց կազմակերպել ընդամենը երեք հանդիպում: Առաջին հանդիպումը կայացել է 2008 թ., երկրորդը՝ 2009 թ. հունվարին, իսկ վերջինը՝ 2009թ. ապրիլին:²² Կողմերի դիրքորոշումներում որևէ տեղաշարժ հնարավոր չեղավ արձանագրել և հանդիպումները դադարեցվեցին:

Իհարկե, ի սկզբանե դժվար չէր նկատել, որ այդ ծրագիրը գործնականում դատապարտված էր և ուներ միայն մարտավարական բնույթ, այն դեպքում, երբ Թուրքիայի համար Հարավային Կովկասում տարածաշրջանային ազդեցություն ապահովելու տեսակետից ռազմավարական նշանակություն ունեին հարաբերությունները Վրաստանի հետ: Այդուհանդերձ, այստեղ էլ Անկարան փորձում էր մանևրել: Մասնավորապես, մի կողմից Թուրքիան հանդես եկավ Վրաստանի տարածքային ամբողջականությանն աջակցելու հայտարարությամբ, սակայն մյուս կողմից Վրաստանին օգնություն ցուցաբերելու շտապող ԱՄՆ ռազմանավերի առջև փակեց թուրքական նեղուցները: Թուրքիան ցանկանում էր ոչ միայն պահպանել իր դիրքերը տարածաշրջանում, այլև ԱՄՆ-ին ցույց տալ իր նշանակալի

Cycle of Political Crisis, 06.09.2008,
<http://www.aina.org/news/20080905204642.pdf>.

²¹ Strasbourg / Kehl Summit Declaration, Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Strasbourg, 04.04.2009,

http://www.nato.int/cps/en/natolive/news_52837.htm?mode=pressrelease;

Aras B. and Fidan H., Turkey and Eurasia: Frontiers of a new geographic imagination, *New Perspectives on Turkey*, no. 40, 2009, p. 215; *Sabah*, 19.08. 2008.

²² Aras B. and Akpınar P., ..., p. 64:

դերակատարությունն ու անհրաժեշտության պահին ինքնուրույն գործելու վճռականությունը²³:

Թուրք-վրացական հարաբերությունները 5-օրյա պատերազմից հետո

Թեև պատերազմը շատ կարճ տևեց, սակայն դրան առնչվող հետևյալ հանգամանքների հետևանքով թուրք-վրացական հարաբերություններում ի հայտ եկավ լարվածություն,

1. Թուրքիան չդատապարտեց Ռուսաստանին՝ «անհամաչափ» ուժի կիրառման, ինչպես նաև Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի անկախության ճանաչման համար;

2. Վրաց-ռուսական պատերազմի ամենաթեժ պահին՝ 2008թ. օգոստոսի 10-ին, Թուրքիայի ԱԳ նախարար Ա. Բաբաջանը Ռուսաստանի ԱԳ նախարար Ս. Լավրովի հետ հեռախոսազրույցի ընթացքում պաշտպանել էր Վրաստանի տարածքային ամբողջականությունն ու սահմանների անձեռնմխելիությունը²⁴, սակայն, միաժամանակ, ընդունել էր Ռուսաստանի «բարոյական իրավունք»-ը՝ առանցքային դերակատարություն ունենալու հակամարտության խաղաղ կարգավորման գործընթացում՝ կոչ անելով անմիջապես դադարացնել ռազմական գործողությունները և հակամարտող կողմերի միջև սկսել ուղղակի բանակցություններ²⁵;

3. Ռուս-վրացական պատերազմական գործողությունների ավարտից անմիջապես հետո պաշտոնական Անկարան, հղում անելով Մոնտրեի կոնվենցիային, թույլ չտվեց Վրաստանին օգնություն տանող ԱՄՆ ռազմանավերին թուրքական նեղուցներով մուտք գործել սևծովյան տարածաշրջան: Այդ քայլը խիստ քննադատության արժանացավ Արևմուտքում: Անգամ ոմանք Թուրքիային մեղադրեցին ՆԱՏՕ-ի շահերը դավաճանելու և ՌԴ-ին աջակցելու մեջ²⁶: Իսկ պաշտոնական Թբիլիսին

²³ **Aliriza B.**, Turkey and the Crisis in the Caucasus, 09.10. 2008, <http://csis.org/publication/turkey-and-crisis-caucasus>.

²⁴ **Арунова М.Р.**, Турция–Грузия: сотрудничество и проблемы, <http://www.iimes.ru/rus/stat/2008/15-10-08c.htm>.

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ **Baran Z.**, Will Turkey Abandon NATO?, *The Wall Street Journal*, 2008, August 29, http://online.wsj.com/article/SB121997087258381935.html?mod=googlenews_wsj.

Թուրքիայի գործողությունները որակեց «ոչ հաճելի էջ թուրք-վրացական երկկողմ հարաբերություններում»²⁷;

4. 2008թ. օգոստոսի 12-ին Մոսկվա այցելեց Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանը՝ առաջարկելով ստեղծել «Կովկասի կայունության և համագործակցության պլատֆորմ»՝ հարավկովկասյան ճանաչված պետությունների, ինչպես նաև ՌԴ-ի և Թուրքիայի մասնակցությամբ:

Ուշագրավ է Թուրքիայի վարչապետ Ռ. Էրդողանի մեկնաբանությունն օգոստոսյան պատերազմի և դրան անմիջապես հաջորդած ժամանակահատվածի ընթացքում Թուրքիայի որդեգրած քաղաքականության վերաբերյալ. «Ամերիկյան մեր դաշնակիցն է, իսկ Ռուսաստանը՝ կարևոր հարևան: Ռուսաստանը մեր թիվ մեկ առևտրային գործընկերն է: Մեր էներգիայի 2/3-ը մենք ստանում ենք Ռուսաստանից: Մենք գործում ենք մեր ազգային շահերին համահունչ: Մենք չենք կարող անտեսել Ռուսաստանը»²⁸: Նախ, Էրդողանը փորձում է հավասարակշռել <<դաշնակցի>> ու <<կարևոր հարևանի>> նկատմամբ դրսևորած վերաբերմունքները, միաժամանակ, չհիշատակելով Վրաստանը, որի հետ հարաբերություններին կարևորագույն տեղ է հատկացված Թուրքիայի տարածաշրջանային գերակայության իրագործման ծրագրերում: Անկարան մեղմացնում էր իր այն քայլերի հետևանքները, որոնք կարող էին դուր չգալ Թբիլիսիին, քանի որ դրանք վերագրվում էին ոչ թե Վրաստանի, այլ <<դաշնակցի>> ու <<կարևոր հարևանի>> հետ հարաբերություններին: Թուրք-վրացական հարաբերությունների համար մարտահրավերները դրանով չավարտվեցին:

2008թ. օգոստոսյան իրադարձություններից և ՌԴ-ի կողմից Աբխազիայի ճանաչումից հետո Թուրքիան ակտիվացրեց իր գործունեությունն Աբխազիայում: Ձգտելով ստեղծել ազդեցության կայուն գործոն՝ Անկարան իր աբխազական սփյուռքի միջնորդությամբ սկսեց առանձին խորհրդատվություններ անցկացնել Աբխազիայի իշխանության ներկայացուցիչների հետ: Մասնավորապես, 2009թ. սեպտեմբերի

²⁷ Chkhikvadze I., Zero Problems with Neighbors: The Case of Georgia, *Turkish Policy Quarterly*, 2011, Summer, p. 4.

²⁸ Aras B., Davutoglu Era in Turkish Foreign Policy, *Today's Zaman*, June 30, 2009, http://www.todayszaman.com/newsDetail_getNewsById.action?sessionId=2CCA78E22091DBB020EF8B15951424EC?newsId=179504; Torbakov I., The Georgia Crisis and Russia-Turkey Relations, *Jamestown Foundation*, 26 November 2008, p. 21.

սկզբին Վրաստան այցելեց Թուրքիայի ԱԳ նախարար Ահմեդ Դավութօղլուն, երկու օր անց Աբխազիա մեկնեց Թուրքիայի ԱԳ նախարարի տեղակալ Ունալ Չևիքոզը, ով հանդիպում ունեցավ Աբխազիայի ԱԳ նախարար Սերգեյ Շամբայի հետ²⁹: Դա առաջին թուրք պաշտոնյայի այցն էր Աբխազիա: Ճիշտ է, Ա. Դավութօղլուն այդ մասին նախօրոք տեղեկացրել էր վրացական ղեկավարությանը՝ Թբիլիսիում հայտարարելով, որ ինքը ևս պատրաստվում է առաջիկայում այցելել Աբխազիա:

Ու. Չևիքոզի այցից հետո Թուրքիան շարունակում էր ակտիվորեն զարգացնել հարաբերությունները Աբխազիայի հետ: Մասնավորապես 2010թ. ապրիլի 19-ին Սուխում էր ժամանել Թուրքիայի ԱԳՆ-ի Հարավային Կովկասի վարչության պետ Նուրդան Գուլդերը: Աբխազիայի վարչապետ Սերգեյ Շամբայի հետ հանդիպման ժամանակ թուրք դիվանագետը հայտարարել էր, որի իր այցի հիմնական նպատակն էր՝ մեկ անգամ ևս ցույց տալ, թե ինչպիսի մեծ նշանակություն ունի Աբխազիան Թուրքիայի համար՝ ընդգծելով, որ Թուրքիան շահագրգռված է ընդլայնել համագործակցությունը Սուխումի հետ, որտեղ նշանակալի դերակատարություն կարող է ունենալ Թուրքիայի արխազական համայնքը, ինչպես նաև հայտնել էր Թուրքիայի պատրաստակամության մասին՝ հանդես գալ որպես միջնորդ Սուխումի և Թբիլիսիի միջև³⁰:

Ապրիլի վերջին Աբխազիա այցելեց Վրաստանում Թուրքիայի դեսպան Մուրադ Բուրհանը: Հանդիպելով Աբխազիայի ղեկավարության հետ՝ նա հայտարարել էր, որ ստեղծվել են թուրք-աբխազական աշխատանքային խմբեր երկու կողմերի միջև երկկողմանի կապերը ընդլայնելու համար՝ նշելով, որ Թուրքիան ցանկանում է Աբխազիայի հետ հաստատել անմիջական առևտրային հարաբերություններ³¹:

Աբխազիայի հետ հարաբերությունների դինամիկ զարգացումը Անկարան բացատրում էր Աբխազիայի և Վրաստանի հաշտեցման

²⁹ Արշակյան Գ., Եղիազարյան Ա., Աբխազիան Թուրքիայի ռազմավարական շահերի համատեքստում, *21-րդ դար*, 2010թ., 6 (34), 19-33:

³⁰ Another Senior Turkish Diplomat Visits Abkhazia, 21. 04. 2010, <http://www.abkhazworld.com/news/politics/472-nurdan-bayraktar-visits-abkhazia-april20.html>.

³¹ Clayton N., Turkish Investment and Trade Booms in Abkhazia, 03.04.2011, <http://www.abkhazworld.com/news/diaspora/626-turkish-investment-and-trade-booms-in-abkhazia-by-nick-clayton.html>.

նպատակով: Թուրքիայում արխագական համայնքի առկայությունը Անկարային հնարավորություն էր տալիս ստանձնելու այդ դերակատարությունը, թեև ակնհայտ էր, որ այդ գործոնն օգտագործվելու է տարածաշրջանում Անկարայի ազդեցությունը մեծացնելու նպատակով: Իհարկե, հաշտարարի դերակատարության ստանձնումը Թբիլիսիին զրկում էր թուր-արխագական կապերի զարգացումից դժգոհելու կամ դրան խոչընդոտելու հնարավորությունից, սակայն Թուրքիայի ակտիվությունն Արխագիայում չէր կարող չանհանգստացնել Թբիլիսիին և սառեցնող ազդեցություն չունենալ վրաց-թուրքական հարաբերությունների վրա³²: Վրաստանում Թուրքիայի դեսպանը հրավիրվել էր Վրաստանի արգործնախարարություն՝ ստիպված լինելով բացատրություններ տալ վերջին զարգացումների վերաբերյալ³³: Վրաստանին լրջորեն անհանգստացնում էր այն, որ Թուրքիան կարող է ճանաչել Արխագիայի անկախությունը, ինչի հնարավորությունը քննարկում էին անգամ արևմտյան փորձագետները³⁴:

Թուրքիան փորձում էր մեղմել պատերազմի հետևանքով առաջացած քաղաքական լարվածությունը՝ այլ ոլորտներում ակտիվ գործունեությամբ: Մանավորապես, արդեն պատերազմի օրերին Թուրքիան անմիջապես մարդասիրական աջակցություն ցուցաբերեց Վրաստանին՝ առաքելով 100 հազար տոննա սննդամթերք, ինչպես նաև Գորիի մոտակայքում փախստականների համար սկսեց կառուցել 100 բնակարաններից բաղկացած բնակելի շինություն: Բացի այդ, թուրքական «TAV» ընկերությունը ռազմական գործողությունների ժամանակ չդադարեցրեց Թբիլիսիի օդանավակայանի շահագործումը՝ ապահովելով այդ օրերին Վրաստանի համար խիստ անհրաժեշտ անխափան օդային կապ³⁵:

Այդուհանդերձ, այլ երկրների դեպքում խորացող քաղաքական լարվածությունը կարող էր ունենալ շատ լուրջ հետևանքներ, սակայն

³² Շիրինյան Ա., Թուրքիան կճանաչի՞ Արխագիան, <http://hetq.am/am/region/ abkhazia-3/>.

³³ Овсепян Л., Иванов В., Военно-политические аспекты сотрудничества Турции со странами Южного Кавказа (Азербайджан, Грузия) и Центральной Азии, Ереван, Институт Политических Исследований, 2010, с.112.

³⁴ Goble P., Window on Eurasia: Might Turkey be the Next Country to Recognize Abkhazia?, 15.09.2009, <http://windowoneurasia.blogspot.com/2009/09/window-on-eurasia-might-turkey-be-next.html>.

³⁵ Aras B. and Akpinar P., ..., p. 163; Aras B. and Fidan H., ..., p. 209; *Hürriyet*, 19.12. 2009.

Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականությունում Վրաստանն ունի բացառիկ նշանակություն, իսկ Թբիլիսիի համար վճռորոշ էր Անկարայի ազդեցիկ ներկայությունը Վրաստանի տնտեսությունում: Կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ Վրաստանի գլխավին ջախջախված բանակի վերակառուցման և ՆԱՏՕ-ի չափանիշներին համապատասխանեցման հարցում Թուրքիայի առաջարկներն այլընտրանք չունեին:

Թուրք-վրացական ռազմաքաղաքական համագործակցությունը հնգօրյա պատերազմից հետո

Թուրքիայի և Վրաստանի համագործակցությունը ռազմաքաղաքական ոլորտում ոչ միայն փոխշահավետ է երկու կողմերի համար, այլև այլընտրանք չունի այն բանից հետո, երբ պաշտոնական Թբիլիսին խզեց բոլոր կապերը Ռուսաստանի հետ: Հետպատերազմյան համագործակցությունը շատ դինամիկ էր: 2009թ. փետրվարի վերջին Թուրքիան և Վրաստանը ստորագրեցին երկկողմ ռազմական համագործակցության վերաբերյալ հերթական պայմանագիրը: 2009թ. մարտի 24-26-ին Թբիլիսիում տեղի ունեցավ Թուրքիայի սահմանապահ ուժերի հրամանատար Ա. Կեզեքի և Վրաստանի սահմանապահ ուստիկանության ղեկավար Զ. Գոգավայի հանդիպումը, որի ընթացքում քննարկվեցին համագործակցության հեռանկարներին առնչվող հարցեր և հաջորդ տարվա գործողությունների ծրագիրը:³⁶ Իսկ արդեն 2009թ. ապրիլին Թուրքիայի Գլխավոր շտաբը Վրաստանի պաշտպանության նախարարությանը տրամադրեց մեծաքանակ ռազմական տեխնիկա և սարքավորումներ, որոնք նախատեսված էին Վրաստանի ռազմաօդային և ցամաքային ուժերի, հատուկ պատրաստության ստորաբաժանումների, Պաշտպանության ազգային ակադեմիայի համար³⁷: Սարքավորումների տրամադրումը իրականացվել էր 2005թ. Թուրքիայի և Վրաստանի միջև ստորագրված ռազմական դրամաշնորհի շրջանակներում³⁸: Բացի այդ 2009թ. հուլիսի 25-ին Թուրքիան Վրաստանի սահմանապահ ուժերին

³⁶ Овсепян Л., Иванов В., ..., с. 113:

³⁷ Турция передала военное оборудование ВС Грузии, 01.04.2009, <http://army.lv/ru/armiya-gruzii/2527/17988>.

³⁸ Նույն տեղում:

հանձնեցին վերջինիս պատվերով պատրաստված նորագույն արագընթաց մոտորանավակ³⁹:

2009թ. վերջին Վրաստանը կարողացավ վերականգնել իր մինչպատերազմական ռազմական ներուժը և այդ գործում կարևոր դերակատարություն ունեցավ Թուրքիան: 2009թ. Անկարան Վրաստանի զինված ուժերին էր տրամադրել 40 մլն դոլար ընդհանուր արժողությամբ 70 հատ «Ejder» տեսակի մարտական զրահամեքենա, ինչպես նաև՝ պայմանագրով նախատեսված 100 հատ «Кобра» տեսակի զրահատանկեր⁴⁰: Թուրքիայի պաշտպանության նախարարությունը միայն 2009թ. մարտին վրացական զինված ուժերին էր տրամադրել 1 մլն. դոլար ընդհանուր արժողությամբ զինամթերք և ռազմական հանդերձանք, այդ թվում «AKM» և «СВД» ինքնաձիգներ, թվային կապի կայաններ, գիշերային տեսողական սարքեր, հատուկ հանդերձանք և այլն⁴¹:

2010 թ. փետրվարին ՆԱՏՕ-ի պաշտպանության նախարարների խորհրդի նիստին մասնակցելու նպատակով Ստամբուլ այցելած Վրաստանի պաշտպանության նախարար Բ. Ախալայան և Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Վ. Գյոնուլը քննարկեցին ռազմատեխնիկական և ռազմաուսումնական ոլորտներում երկկողմ համագործակցության հեռանկարները: Հանդիպման ընթացքում Վրաստանի պաշտպանության նախարարը ընդգծել էր, որ ռազմական ոլորտում վրաց-թուրքական համագործակցությունը գտնվում է բարձր մակարդակի վրա⁴²:

Թուրքիայի և Վրաստանի համագործակցությունն ակտիվ էր նաև զինվորական կադրերի պատրաստման և համատեղ

³⁹ Береговая охрана Грузии приобрела катер турецкого производства, Информационное агентство «Оружие России», 26.07.2009, <http://www.arms-expo.ru/049057052048124057055053053.html>; **Иванов В.**, Грузино-турецкие отношения: реалии и перспективы (II), 26.02.2013, <http://eurasianinfoleague.com/topic.php?id=21148>.

⁴⁰ Грузия восстановила военный потенциал, Информационное агентство «Оружие России», 10.08.2010, <http://www.arms-expo.ru/050055049057124049055051049051.html>.

⁴¹ **Новик А.**, Кто вооружает Грузию, 02.07.2009, <http://www.peacekeeper.ru/ru/?module=news&action=view&id=9348>.

⁴² Грузино-турецкие отношения в военной сфере переходят на более высокий уровень, 05.02.2010, <http://www.caucasustoday.com/en/component/content/article?id=28386>.

զորավարությունների անցկացման շրջանակներում: Թուրքիայի և Վրաստանի Գլխավոր Շտաբների միջև ձեռք բերված պայմանավորվածության համաձայն 2010թ. հուլիսի 14-ին Վրաստան ժամանեց թուրքական «TCSG-122» ռազմանավը, որը հուլիսի 15-ին Բաթումիում մասնակցեց թուրք-վրացական համատեղ զորավարություններին⁴³:

Թուրք-վրացական ռազմատեխնիկական համագործակցության զարգացմանը մեծապես նպաստեց 2010թ. նոյեմբերի 25-ին Թուրքիայի ԳԾ-ի կողմից Վրաստանին՝ 1.5 մլն. դոլար ընդհանուր արժողությամբ ռազմական տեխնիկայի տրամադրումը: Թուրքիան, մասնավորապես, Վրաստանին էր տրամադրել 8 ռազմական մեքենա և տարբեր տեսակի տեխնիկական սարքավորումներ: Ռազմական տեխնիկայի տրամադրումը իրականացվել էր 2005թ. Թուրքիայի և Վրաստանի միջև ստորագրված ռազմական դրամաշնորհի շրջանակներում⁴⁴:

2010թ. դեկտեմբերին Թուրքիայի և Վրաստանի պաշտպանական գերատեսչությունները ստորագրեցին պայմանագիր, համաձայն որի Թուրքիան Վրաստանին անհատույց տրամադրում էր 3 մլն. 350 հազար դոլար: Գումարների մեծ մասը նախատեսված էր Մառնեուլի օդանավակայանի ընթացիկ ծախսերի, վրացական ծովային պաշտպանության ստորաբաժանումների, հատուկ նշանակության ջոկատների և Պաշտպանության ազգային Ակադեմիայի համար⁴⁵:

Թուրքիան և Վրաստանը մեծապես շահագրգռված էին խորացնելու երկկողմ համագործակցությունն անվտանգության ոլորտում, ուստի պատահական չէ, որ և՛ Վրաստանի, և՛ Թուրքիայի անվտանգության հայեցակարգերում մեծ կարևորություն է տրվում երկկողմ համագործակցությանը: Մասնավորապես 2011թ. Վրաստանի ընդունած նոր Ազգային անվտանգության հայեցակարգը Թուրքիան բնորոշում է որպես առաջատար տարածաշրջանային գործընկեր: Հայեցակարգում նաև նշվում է, որ Թուրքիան, լինելով ՆԱՏՕ-ի անդամ և տարածաշրջանի առաջատար երկրներից մեկը, Վրաստանի կարևոր

⁴³ Грузия и Турция проведут совместные морские учения, 14.07.2010, <http://nnk.am/mir/9843-gruziya-i-turciya-provedut-sovmestnye-morskie.html>.

⁴⁴ Турция передала Минобороны Грузии материально-технические средства на \$1,5 млн, 26.11.2010, <http://www.rosbalt.ru/exussr/2010/11/26/794068.html>.

⁴⁵ Из истории грузино-турецких отношений, 10.11.2011, <http://arevelkcenter.com/archives/2222>.

ռազմական գործընկերներն է, ուստի Վրաստանի համար մեծ կարևորություն ունի անվտանգության և պաշտպանության ոլորտում Թուրքիայի հետ համագործակցության հետագա զարգացումը⁴⁶: Միաժամանակ Թուրքիայի Ազգային անվտանգության խորհուրդը Վրաստանը հանել էր Թուրքիայի համար սպառնալիք ներկայացնող երկրների ցուցակից⁴⁷:

Ռազմական ոլորտում թուրք-վրացական համագործակցությունը զարգացնելու նպատակով Թուրքիան և Վրաստանը 2011թ. սեպտեմբերի 15-16-ին Վրաստանի Փոթի նավահանգստում անցկացրեցին «GEODELTA 2011» անվամբ թուրք-վրացական համատեղ զորավարություններ, որն իրականացվել էր սահմանապահ ոլորտում համագործակցության նպատակով ստորագրված վրաց-թուրքական համաձայնագրի շրջանակներում: Այդ նպատակով 2011թ. սեպտեմբերի 15-ին Վրաստանի Փոթի նավահանգիստ էր ժամանել ափամերձ տարածքների պահպանության թուրքական «TCSG-95» մոտորանավակը, ինչպես նաև Թուրքիայի ծովափնյա անվտանգության ուժերի պատվիրակությունը՝ փոխծովակալ Սերդար Դուրգելի գլխավորությամբ: Այցի ընթացքում իրականացվել էին ծովային սահմանների պահպանության ոլորտում փորձի փոխանակման հատուկ դասընթացներ, ինչպես նաև երկու երկրների ծովափնյա պահպանության համատեղ զորավարություններ⁴⁸:

Թուրքիան շարունակում էր նաև մեծապես աջակցել Վրաստան-ՆԱՏՕ հարաբերությունների զարգացմանը: Մասնավորապես, 2011թ. դեկտեմբերին Թուրքիան Վրաստանի պաշտպանության նախարարությանն էր տրամադրել 1 մլն 692 հազար դոլար արժողությամբ ռազմական և նյութատեխնիկական սարքավորումներ: Թուրքիայի օգնությունն իրականացվել էր թուրք-վրացական ռազմական համագործակցության վերաբերյալ պայմանագրի շրջանակներում: Վրաց-թուրքական ռազմական համագործակցության պայմանագրով նաև օգնություն էր ցուցաբերվում ռազմական ուսուցման և կազմակերպական ոլորտներում, որը մեծապես նպաստելու էր

⁴⁶ Draft of Georgia's New National Security Concept, *Civil Georgia*, 19 February 2011, http://www.civil.ge/eng/_print.php?id=23164; **Ivane Chkhikvadze**, ..., p. 2:

⁴⁷ **Ivane Chkhikvadze**, ..., p. 3:

⁴⁸ На Черном море проходят грузино-турецкие пограничные учения, 16.09.2011, <http://www.blackseanews.net/read/24970>.

Վրաստանի զինված ուժերի՝ ՆԱՏՕ-ի չափանիշներին համապատասխանեցման գործընթացին⁴⁹:

Եզրակացություն

1. 2008թ. վրաց-ռուսական պատերազմն արձանագրեց Հարավային Կովկասում աշխահաքաղաքական մրցակցության կտրուկ խորացումը Ռուսաստանի ու Միացյալ Նահանգների միջև, ինչը գործնականում անհնարին դարձրեց Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության գերակայություններից մեկի՝ տարածաշրջանային առաջատար դառնալու ծագրի իրագործումը և լուրջ վտանգներ ստեղծեց անգամ Հարավային Կովկասում Անկարայի դիրքերի պահպանման համար;

2. Թուրքիայից մեծ ջանքեր պահանջվեցին (Ռուսաստանի ու Միացյալ Նահանգների միջև ճկուն հավասարակշռության պահպանում, «Կովկասի կայունության և համագործակցության պլատֆորմ»-ի առաջադրում, հայ-թուրքական հաշտեցման գործընթացում խուսանավումներ և այլն) օգոստոսյան հնգօրյա պատերազմի ընթացքում և դրանից հետո ստեղծված բարդ իրավիճակից առանց կորուստների դուրս գալու համար;

3. Իրավիճակի հիմնական բարդությունն այն էր, որ այդ ժամանակահատվածում հաճախ պահանջվում էին քայլեր, որոնք Անկարայի երեք կարևոր գործընկերներից (Ռուսաստան, Միացյալ Նահանգներ, Վրաստան) որևէ մեկի հետ հարաբերություններում կարող էին ստեղծել լուրջ լարվածություն;

4. Մինչ պատերազմն առանց որևէ խոչընդոտի զարգացող թուրք-վրացական հարաբերություններում պատերազմի ընթացքում և դրանից հետո ի հայտ եկան քաղաքական լարվածություններ, որի հետևանքները Անկարան փորձում էր չեզոքացնել մարդասիրական և ռազմաքաղաքական ոլորտներում համագործակցության խորացմամբ:

5. Թեև դիտարկվող ժամանակահատվածում թուրք-վրացական հարաբերությունները ենթարկվեցին լուրջ փորձությունների, սակայն Հարավային Կովկասում Թուրքիայի քաղաքականությունում Վրաստանի

⁴⁹ Турция подарила Грузии военное снаряжение на 1,7 млн долларов, 11.12.2011, <http://www.georgiatimes.info/news/68920.html>.

բացառիկ նշանակությունը, Անկարայի խորը ներգրավվածությունը Վրաստանի տնտեսությունում և Ռուսաստանի հետ կապերի լիակատար խզումից հետո ռազմաքաղաքական համագործակցության ոլորտում այլընտրանքի բացակայությունը Վրաստանին և Թուրքիային ստիպեց անտեսել առաջացած լարվածություններն ու շարունակել խորացնել հարաբերությունները:

The Impact of the Russian-Georgian August War on Turkish-Georgian Relations

GRIGOR ARSHAKYAN

Brusov State University of Languages and Social Sciences

As a result of the 2008 Russian-Georgian war, an entirely new situation was formed in the South Caucasus, which had a significant impact on bilateral and multilateral relationships, existing in the region. The complexity of the situation was primarily due to the sharp increase in Russia and United States' activities in the region. Turkey, having regional hegemony aspirations, had to solve complicated issues, which arose even in Turkish-Georgian relations actively developing before the war. The article discloses the challenges arising in those relations, Turkey's steps towards their reduction, and evaluates the effectiveness of those steps.